

UNIwersytet w Białymstoku
Wydział Historii

Karol Straczyński

**Układ przestrzenny miast prywatnych na Podlasiu na przykładach:
Bociek, Orli, Siemiatycz i Zabłudowa w XVI – XVIII w.**

Praca doktorska napisana pod kierunkiem
prof. dr hab. Antoniego Mironowicza

Białystok 2024

Spis treści	
I. Wstęp.	4
II. Powstanie i rozwój miast prywatnych na Podlasiu w XVI w.	15
III. Kształtowanie się układu przestrzennego miast prywatnych.	34
1. Boćki.	34
2. Orła.....	51
3. Siemiatycze.	71
4. Zabłudów.	90
IV. Obiekty dworskie w miastach prywatnych na Podlasiu. Rekonstrukcja zespołu rezydencjonalnego.	104
1. Założenie dworsko – ogrodowe w Boćkach.	104
2. Założenie dworsko – ogrodowe w Orli.	111
3. Założenie dworsko – ogrodowe w Siemiatyczach.	118
4. Założenie dworsko – ogrodowe w Zabłudowie.	126
V. Obiekty sakralne w układzie urbanistycznym	133
1. Boćki	133
2. Orła	136
3. Siemiatycze	138
4. Zabłudów	143
VI. Zakończenie. Dziedzictwo przeszłości. Uwagi końcowe.	147
VII. Streszczenie w języku angielskim	152
VIII. Fotografie	154
1. Boćki.	154
2. Orła.....	164
3. Siemiatycze.	172
4. Zabłudów.	183
IX. Spis map i rysunków	192
X. Bibliografia	193

Wykaz skrótów:

AR – Archiwum Radziwiłłowskie

AGAD – Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

APB – Archiwum Państwowe w Białymstoku

NID – Narodowy Instytut Dziedzictwa w Warszawie

UwB – Uniwersytet w Białymstoku

I. Wstęp.

Od najdawniejszych czasów ludność osiała na danym terytorium zakładała osady, grody i miasta. Począwszy od okresu prehistorii, po starożytność, średniowiecze i kolejne epoki w dziejach świata, aż do czasów współczesnych, występowały określone formy i układy zamieszkałej przez człowieka przestrzeni. W każdej epoce historycznej oraz w różnych częściach świata, urbanistyczny system miejski wyglądał inaczej. Na powstanie tkanki miejskiej na danym obszarze oddziaływały takie czynniki jak: ukształtowanie terenu, warunki atmosferyczne, dostępne surowce naturalne, względy narodowościowe, społeczne, ekonomiczne, kulturowe, filozoficzne i religijne.

Przy pomocy prowadzonych na większą skalę badań archeologicznych na terenie kraju w XX w. i XXI w. stwierdzono, że pierwsze założenia osadnicze w dużej mierze pojawiły się na obszarze Polski w VIII – X w. Spowodowane to było stopniowym przekształcaniem terytorialnych struktur plemiennych w początki ustroju feudalnego. Zbiegło się to z procesem chrystianizacji ziem polskich. Równoległe wtedy zaszły przemiany gospodarcze i funkcjonalne osadnictwa. Otwarte osady i grody przekształciły się w rozbudowane układy, które dały początki miastom wczesnośredniowiecznym w państwie Piastów.

Głównym ośrodkiem zespołów osadniczych we wczesnym średniowieczu były obronne grody¹. Stanowiły siedzibę feudalnego władcy i jego dworu, rycerzy, lub lokowano w nich przedstawicieli włodarza. Otoczone były szerokimi wałami ziemno – drewnianymi. Wewnątrz obwarowań wznoszono drewniane zabudowania służące władcom, wojownikom oraz rzemieślnikom. Lokowano w nich również kaplice grodowe. Od XI w. budowano z kamienia palatia², które łączono z kaplicami (rotundy)³. W grodach lokowano pierwsze kościoły katedralne.

Do grodów bezpośrednio przylegały podgrodzia⁴, które także zabezpieczano wałami i fosami. Zamieszkiwała w nich ludność poddańcza, która obsługiwała gród. Podgrodzie

---

¹ J. Bogdanowski, *Architektura obronna w krajobrazie Polski. Od Biskupina do Westerplatte*, Warszawa – Kraków 1996, s. 33 – 58.

² *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce. Odbudowa i konserwacja. Miasta historyczne*, t. I, pod red. W. Kalinowskiego, Warszawa 1986, s. 18.

³ Z. Pianowski, *Przedromański zespół sakralno – pałacowy na grodzie przemyskim w świetle badań z lat 2000 – 2006*, [w:] *Architektura romańska w Polsce. Nowe odkrycia i interpretacje*, pod red. T. Janiak, Gniezno 2009, s. 419 – 431.

⁴ T. Adamczyk – Bomersbach, *Historia architektury średniowiecznej w Polsce. Architektura romańska. Wybrane zagadnienia*, Gliwice 2013, s. 5 – 28.

charakteryzowała gęsta zabudowa drewniana. Domy mieszkalne stanowiły jednoizbowe budynki. Wraz z rozwojem religii chrześcijańskiej powstawały pierwsze kościoły parafialne, które umiejscawiano w podgrodziach.

Osady otwarte miały inny charakter. Powstawały w bliskiej odległości od grodów i podgrodzi. Z czasem stały się miejscem, gdzie odbywały się regularnie targi. Przez to przekształciły się w osiedla stałe, na których obszarze dochodziło do handlu i produkcji. Miejsca te dawały załóżek ośrodków protomiejskich. Włodarze ziem zwalniali z podatku oraz ceł takie ośrodki targowe. Niekiedy obdarowywali je dodatkowymi przywilejami. Na terenie osady handlowej wznoszono jedno i dwuizbowe domy przy ulicach. Budowano także kościoły oraz na obrzeżach osiedla wznoszono zespoły klasztorne.

Wokół zespołów grodowych tworzyła się sieć osad służebnych. Związane to było z książęcą gospodarką wiejską. Takie kolonie zamieszkiwali na przykład: bartnicy, psiarze, sokolnicy, świniarze. Oprócz tego występowały osady wyspecjalizowane w produkcję rzemieślniczą, w której przebywali na przykład: kowale, grotnicy, żerdnicy.

Przy tak rozbudowanym systemie społecznym ukształtowała się hierarchia osadnicza. Nadrzędnym ośrodkiem były rezydencjonalne grody książęce, a następnie królewskie. W sieci administracyjnej na terenie państwa, wykształciły się ośrodki prowincjonalne, które stały się w późniejszym czasie siedzibą kasztelanii⁵.

W okresie pełnego średniowiecza (od początku XIII w.), rozpoczęto przy dużej liczbie ludności w osadzie, planować rozmierzanie miast wraz z wytyczaniem w nich głównych placów (późniejszych rynków), ulic i parceli – działek⁶ budowlanych. Jak widać polskie miasta nie powstawały jedynie na „surowym korzeniu”. Posiadały wcześniejsze fazy osadnictwa. Na głównym placu występowała zazwyczaj zabudowa handlowa (kramy, następnie sukiennice) oraz kościoły z cmentarzami przy nich⁷. Większe miasta polskie posiadały mury obronne⁸. Dopiero po pewnym czasie zaczęto sytuować świątynie w narożach rynków. Koncepcja planu miejskiego zapewniała także mieszkańcom niezbędny dostęp do usług komunalnych, militarnych i religijnych. Właściciele miast i wsi przechodzili z gospodarki naturalnej na gospodarkę

---

⁵ S. Herbst, *Miasta i mieszczaństwa w dziejach Polski*, Warszawa 1966, s. 9 – 10.

⁶ J. Słodczyk, *Historia planowania i budowy miast*, Opole 2012, s. 111 – 117.

⁷ M. Trzeciecki, *Przestrzeń publiczna średniowiecznego Płocka jako przedmiot badań archeologa*, [w:] *Ulica, plac i cmentarz w publicznej przestrzeni średniowiecznego i wczesnonowożytnego miasta Europy Środkowej*, „Wratislavia Antiqua”, 2011, nr 13, s. 63 – 75.

⁸ A. Grzybkowski, *Gotycka architektura murowana w Polsce*, Warszawa 2014, s. 75 – 77.

pieniężną. Pobierano nie tylko opłaty handlowe, ale również podatki czynszowe za nieruchomości od mieszkańców danych ziem. Główne miasta w Królestwie Polskim w średniowieczu na ogół liczyły po kilkaset mieszkańców.

Przebudowa struktury przestrzennej i gospodarczej miast od XIII w. w państwie Polskim, związana była z przywilejem lokacyjnym i nadaniem prawa miejskiego. Przywilej lokacyjny stanowił umowę władcy danego terenu (króla, księcia, biskupa) z jego poddanym (szlachcicem, rycerzem), który podejmował się założyć miasto oraz sprowadzić do niego nowych osadników. Nadanie prawa miejskiego odnosiło się bezpośrednio do mieszkańców miasta, ponieważ zmniejszało ich zależność od władzy i jurysdykcji systemu feudalnego. Dochodziło do regulacji szeregu praw i obowiązków mieszkańców wedle prywatnego właściciela dóbr. Prawo miejskie wzorowane było w Królestwie Polskim na przykładach pochodzących z Europy⁹ Zachodniej.

W epoce renesansu nastąpiły zasadnicze zmiany w handlu europejskim, które podważyły podstawy gospodarcze rozwoju miast polskich. Odbiwał się duży tranzyt handlowy ze Wschodu na Zachód przez ziemie Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Stwarzało to możliwości uzyskania dużych dochodów przez króla, prywatnego właściciela ziemskiego oraz mieszczaństwo. W XV w. i XVI w. niemal cały handel europejski przeniesiono na trasy morskie. Miasta portowe przechodziły ogromny rozkwit. Z latyfundiów możnowładczych wysyłane były drogą rzeczną m.in. zboże i drewno.

W XVI w. panowały dwa nurty w zasadach kształtowania się przestrzeni miejskiej w państwie Jagiellonów. Pierwszy trend pochodził od teoretyków głównie włoskich (na przykład: Zamość, Żółkiew). Charakteryzował się tym, że dostosowywał miasto do lokalnych potrzeb społecznych i funkcjonalnych. Drugi nurt wynikał z silnej tradycji średniowiecznych miejscowości, których rozplanowanie przestrzenne spełniło swoje zadanie. W drugim nurcie dochodziło niekiedy do przekształceń urbanistycznych w renesansowej koncepcji przestrzennej, polegającej na przykład na łączeniu osiowej ekspozycji dominant architektonicznych¹⁰.

Specyficznym zjawiskiem była lokacja miast na styku Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego¹¹. W dużej mierze zahaczyło to o tereny Podlasia, na którym przeprowadzono regulację dóbr królewskich – pomiary włóczęj. Celem reformy było uzyskanie

---

⁹ W Europie występowały także lokacje miast zakonnych, w których główny punkt stanowił klasztor, zamek na przykład krzyżacki.

¹⁰ B. Krasnowolski, *Miedzy wschodem a zachodem. Studia nad historią i sztuką pogranicza polsko – lemńskiego*, Toruń 2010, s. 85 – 115.

¹¹ M. Poniatowicz, *Procesy urbanizacyjne na obszarze Polski północno – wschodniej*, Białystok 1998, s. 27 – 34.

wysokich dochodów przez wprowadzenie gospodarki trójmianowej oraz uregulowanie eksploatacji poddanych. Modyfikowano układy już istniejących miejscowości i zakładano nowe, w których osadnicy dostawali po 1 włóce od króla lub prywatnego właściciela dóbr. Dodatkowo uzupełniono sieć miast, które obsługiwały obszary rolnicze. Znaczna ilość miast na Podlasiu miała charakter półrolniczy. Miasta podlaskie cechował wyrazisty układ pasmowy z prostokątną siecią uliczną, do której przylegały duże parcele.

Ogólnopaństwowym i charakterystycznym zjawiskiem w epoce nowożytnej w obrębie terenu miejskiego, była przebudowa lub budowa rezydencji możnowładczych. W pewien sposób korespondowały one z układem urbanistycznym prywatnego miasta.

Podlasie od wieków było miejscem krzyżowania się wpływów osadniczych wielu narodowości. W rezultacie tych procesów Podlasie stanowiło mozaikę różnorodnych kultur i religii. W średniowieczu gęstość zaludnienia Podlasia nie była wysoka. Dopiero w XV w. nasiliła się kolonizacja terenów puszczańskich na pograniczu polsko – litewsko – ruskim. Od początku XV – stulecia obszary między rzekami: Bugiem, a Narwią zostały opanowane przez Litwinów. Stabilizacja polityczna Wielkiego Księstwa Litewskiego w końcu XV w. przyczyniła się do rozwoju gospodarczego miast i miasteczek Podlasia. Brak stałego zagrożenia spowodował, że istniejące zamki obronne straciły swoje militarne znaczenie, a bardziej zaczęły pełnić rolę stacji, w których zatrzymywali się urzędnicy oraz król wraz z dworem.

W epoce nowożytnej ziemie podlaskie stanowiły łącznik pomiędzy obszarami należącymi do Korony Polskiej, a terenami Wielkiego Księstwa Litewskiego. Jeszcze na początku XVI w. rozległy pas puszczy tej krainy utrudniał Litwinom zarządzanie obszarami nad rzekami: Biebrzą, Narwią i Bugiem. Urzędnicy i dygnitarze litewscy w celu oznaczenia ziem w województwie trockim, położonych za puszcza wzdłuż granicy z Koroną, nazwali ten obszar „Podlasze”. Uważali, że droga z Litwy prowadząca do kraju Lachów wiodła przez „Podlasze”. W 1520 roku utworzono nowe województwo, w którego skład weszły ziemie m.in.: drohickie, mielnickie, kamienieckie, kobryńskie, bielskie, wiskie (pow. goniądzki) itd. Od II połowy XVI w. coraz częściej zaczęto oficjalnie określać te tereny mianem Podlasia, rozszerzając zasięg terytorialny krainy do miejscowości na południu kraju: Brześć, Parczew oraz terenów Mazowsza na zachodzie.

Pytania badawcze

Autor skoncentrował się na następujących problemach badawczych: okolicznościach powstania tych miast prywatnych i ich rozwoju pod względem urbanistyczno – przestrzennym do końca XVIII w. Osobną kwestią pozostaje rozmieszczenie na ich obszarze poszczególnych ośrodków na przykład: religijnych – kościół rzymskokatolicki, cerkiew prawosławna, zbór protestancki, synagoga żydowska, władzy miejskiej – ratusz oraz społecznych i narodowościowych – dzielnice polska, ruska i żydowska. Wskazano także w pracy lokalizację siedziby właściciela dóbr – założenie dworsko – ogrodowe i jego znaczenia względem układu urbanistycznego miasta. Opisano wygląd i funkcjonowanie zespołu dworskiego oraz folwarcznego.

Rozprawa ukazuje rozwój urbanistyczny i architektoniczny wybranych miast podlaskich w epoce nowożytnej, które dokonały się od początku ich powstania, aż do XVIII w. W niniejszym opracowaniu opisano czas powstania poszczególnych ważnych budowli na terenie prezentowanych miejscowości. W rozprawie zwrócono uwagę na modyfikacje układu urbanistycznego prywatnego miasta ze względu na rozrost liczby mieszkańców, czy zmiany koncepcji w zagospodarowaniu terenu miejskiego na przykład w stylu: barokowym, klasycystycznym.

Historia powstania miejscowości na Podlasiu związana była z działalnością administracji królewskiej i gospodarów litewskich oraz nadaniem tych ziem w pełni rodom możnowładczym przez władcę państwa. Na Podlasiu powstały miasta z inicjatywy królewskiej na przykład: Kleszczele, Narew, oraz były także zakładane miejscowości wyłącznie należące do możnowładców na przykład: Boćki, Siemiatycze itd.

Niniejsza praca naukowa poddała analizie układ urbanistyczny nowo powstałych miast na prawie magdeburskim w XVI w.: Boćki, Siemiatycze, Zabłudów oraz w I połowie XVII w. – Orla, które położone były w środkowej części historycznego Podlasia (dawna ziemia: bielska, drohiczyńska).

Do miast na terenie województwa podlaskiego w tytule niniejszej pracy, tj.: Boćki, Orla, Siemiatycze, dodano Zabłudów, gdyż należał do rozległych dóbr rodu Chodkiewiczów, później rodu Radziwiłłów panujących na tym obszarze. Przez to Zabłudów nierozzerwalnie związany był pod względem gospodarczym i politycznym z Podlasiem. Zabłudów wcześniej należał do Podlasia, a po powołaniu nowego województwa w 1520 roku (podlaskiego), znalazł

się na terenie województwa nowogrodzkiego. Z uwagi na podobne procesy: urbanistyczne, gospodarcze, prawne itp., zachodzące w wyżej wymienionych podlaskich miastach prywatnych, w pracy ukazano także takie same przekształcenia i prawidłowości w sąsiednim Zabłudowie. Zabłudów był integralnie sprzężony z własnościami Radziwiłłów na terenie Podlasia (na przykład z Orlą) oraz bezpośrednio powiązany pod względem religijnym – dystrykt protestancki, protopopia zabłudowska.

Opracowanie tych zagadnień było możliwe do zrealizowania po odpowiedzi na pytanie – o roli właścicieli poszczególnych miast prywatnych na Podlasiu na przykładzie: Chodkiewiczów, Radziwiłłów, Sapiehów, w rozwoju ich miejscowości. Zwróciłem również uwagę na wpływ stanu prawnego na rozwój tych miejscowości poprzez m.in. uzyskanie prawa magdeburskiego od króla, udzielenie odrębnych przywilejów nadanych przez właściciela miasta dla jego mieszkańców.

W rozprawie przedstawiono charakter oraz funkcjonowanie władz miejskich. W opracowaniu nie pominięto praw i obowiązków mieszkańców. Również zwrócono uwagę na relacje, jakie powstawały między grupami narodowościowymi i społecznymi.

Przy ustalaniu aktów prawnych (przywilejów, edyktów, грамот) analizowano autorstwo dokumentów. Autorowi niniejszej rozprawy udało się wywnioskować wiele nowych zagadnień dotyczących funkcjonowania miast w XVII i XVIII stuleciu. Wyżej wymienione spostrzeżenia zostały ujęte w następujących rozdziałach i podrozdziałach niniejszej pracy doktorskiej: „Powstanie i rozwój miast prywatnych na Podlasiu”, „Kształtowanie się układu przestrzennego miast prywatnych. Boćki. Orla. Siemiatycze. Zabłudów”, „Obiekty dworskie w miastach prywatnych na Podlasiu. Rekonstrukcja zespołu rezydencjonalnego. Założenie dworsko – ogrodowe w Boćkach. Założenie dworsko – ogrodowe w Orli. Założenie dworsko – ogrodowe w Siemiatyczach. Założenie dworsko – ogrodowe w Zabłudowie” oraz „Obiekty sakralne w układzie urbanistycznym. Boćki. Orla. Siemiatycze. Zabłudów”.

Literatura przedmiotu, stan badań

W XIX w. i w I połowie XX w. badaczami historii miast podlaskich i regionu byli: Ignacy Tadeusz Baranowski¹², Zygmunt Gloger¹³, Jan Glinka¹⁴, Aleksander Jabłonowski¹⁵, Józef

---

¹² I. T. Baranowski, *Z dziejów feudalizmu na Podlasiu. Rajgrodzko – Goniądzkie państwo Radziwiłłów w I połowie XVI w.*, „Przegląd Historyczny”, 1907, t. IV, s. 67 – 68.

¹³ Z. Gloger, *Dawna ziemia bielska i jej cząstkowa szlachta*, Warszawa 1873.

Jaroszewicz¹⁶. W II połowie XX w. były dalej prowadzone badania w tym zakresie przez historyków z kręgu białostockiej filii Uniwersytetu Warszawskiego na przykład przez: Stanisława Alexandrowicza¹⁷, Włodzimierza Jarmolika¹⁸, Józefa Maroszka, Jerzego Wiśniewskiego¹⁹.

Artykuły związane z historią miast Podlasia ukazywały się po 1989 roku w czasopiśmie m.in.: „Białostoczczyzna”, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, „Studia Podlaskie”, „Białostockie Teki Historyczne”, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego”, „Rocznik Białostocki”. Nad dziejami miast podlaskich prowadził badania Zakład Historii Regionalnej w Instytucie Historii Uniwersytetu w Białymstoku, kierowany przez Józefa Maroszka.

Znakomitymi badaczami związanymi z Podlasiem, dzięki którym opracowaniom powstała ta praca naukowa byli: Marek Barwiński, Ewa Bończak – Kucharczyk, Doroteusz Fionik, Antoni Mironowicz²⁰, Anna Laszuk, Dorota Michaluk, Tomasz Jaszczółt, Zbigniew Romaniuk, Michał Sierba, ks. Grzegorz Sosna, Alina Sztachelska – Kokoczka, Aneta Średzińska, Jerzy Zieleniewski.

Różne obszary funkcjonowania miast w Polsce i w Europie zbadano na przestrzeni lat. Prowadzono badania dotyczące nadzorowania miast, ich struktury i funkcji. Ważne miejsce w badaniach zajęły analizy dotyczące struktur demograficznych, szczególnie istotne okazały się prace środowiska historyków białostockich z Uniwersytetu w Białymstoku: Piotra Guzowskiego²¹, Cezarego Kukli²², Radosława Poniata²³.

---

¹⁴ Zespół archiwalny – tzw. *Teki Glinki* w APB.

¹⁵ Zob. A. Jabłonowski, *Podlasie*, cz. I – III, [w:] *Źródła dziejowe*, t. XVII, Warszawa 1907 – 1910.

¹⁶ J. Jaroszewicz, *Drohiczyn. Opis historyczny*, „Athenaeum”, 1847, z. 4, s. 1 – 48.

¹⁷ Zob. A. Bajko, M. Liedke, *Wykaz publikacji prof. dr hab. Stanisława Alexandrowicza*, „Białostoczczyzna”, 1997, nr 1, s. 7 – 11.

¹⁸ W. Jarmolik, *Powstanie województwa podlaskiego*, „Białostoczczyzna”, 1989, nr 4, s. 6 – 9.

¹⁹ Zob. Jerzy Wiśniewski (1.01.1928 – 30.10.1983), pod red. A. Dobroński, Łomża 2000.

²⁰ A. Mironowicz, *Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne w XVI i XVII wieku*, Białystok 1991; tenże, *Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej*, Białystok 2003; tenże, *Szkolnictwo prawosławne na ziemiach białoruskich w XVI – XVIII wieku*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, nr 2, Białystok 1994, s. 20 – 34; tenże, *Ours or Others. Orthodox Population in the Multi-faith and Multicultural Polish-Lithuanian Commonwealth from the 16th to the 18th Century*, [w:] *Das Bild Des Feindes. Konstruktion von Antagonismen und Kulturtransfer im Zeitalter der Türkenkriege. Ostmitteleuropa, Italien und Osmanisches Reich, unter redaktioneller Eckhard Leuschner und Thomas Wünsch*, Berlin 2013, s. 151 – 162.

²¹ P. Guzowski, *Rodzina chłopska*, [w:] *Rodzina i jej gospodarstwo na ziemiach polskich w geografii europejskiej struktur rodzinnych do połowy XX wieku*, pod red. P. Guzowski, C. Kuklo, Białystok 2019, s. 39 – 62; tenże, *Badania demograficzne nad rodziną wiejską w okresie staropolskim*, [w:] *Struktury demograficzne rodziny na ziemiach polskich do połowy XX wieku. Przegląd badań i problemów*, pod red. P. Guzowski, C. Kuklo, Białystok 2014, s. 11 – 31.

Układy przestrzenne miast prywatnych związane z terenem historycznego Podlasia, nie zostały dotąd kompleksowo opracowane. Historycy polscy i regionalni nie zajęli się szeroko tym skomplikowanym tematem.

W 2015 r. odbyła się konferencja naukowa w Zamościu „Miasta prywatne w sieci miejskiej Królestwa Polskiego I Rzeczypospolitej Obojga Narodów”²⁴. Dzięki tej konferencji do ogólnopolskiej wiedzy zostały wprowadzone takie opracowania jak na przykład.: „Miasta prywatne w Polsce od XIV wieku do 1772 roku – chronologia lokacji, właściciele, pełnione funkcje”, autorstwa Zdzisława Nogi i Ryszarda Szczygła, „Miasta prywatne na Śląsku – zarys problemu”, autorstwa Ryszarda Szczygła, „Wpływ rodu Schaffgotschów na kształt przestrzenny i architektoniczny miast Gryfowa Śląskiego i Mirska w średniowieczu i nowożytności”, autorstwa Mateusza Golińskiego, „Miasta prywatne w sieci miejskiej Wielkopolski XV – XVI wieku”, autorstwa Radosława Glińskiego, „Małopolskie miasta prywatne w XIII – XVI wieku”, autorstwa Marka Słonia, „Miasta prywatne na Rusi Koronnej do końca XV wieku”, autorstwa Feliksa Kiryka itd.

Baza źródełowa

Dokumenty samych miast stanowiły najlepsze źródło do poznania ich działalności na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI – XVIII wieku. Cały komplet źródeł można było podzielić na kilka kategorii. Główną ich częścią były przywileje i ich potwierdzenia na ustanowienie miast prywatnych oraz ich inwentarze.

Przy powstaniu rozprawy doktorskiej korzystano z archiwaliów z AGAD, a mianowicie z: AR (w tym: listy, inwentarze na przykład z: Orli, Zabłudowa; uposażenia kościelne, akty prawne na przykład: praw własności, dziedziczenia), „Archiwum Skarbu Koronnego” (w tym: rejestry podatkowe, uposażenia cerkiewne na przykład z: Bociek, inwentarze), „Kapicjany” (w tym: akty ziemskie i grodzkie), „Ksiąg grodzkich mielnickich”, „Metryki Koronnej” (akty prawne), „Metryki Litewskiej” (akty prawne, odpisy), „Sigillaty” (akty prawne), „Zbioru Dokumentów Pergaminowych” (akty prawne).

---

²² C. Kukło, *Rodzina w miastach i miasteczkach*, [w:] *Rodzina i jej gospodarstwo ...*, s. 63 – 127; tenże, *Badania nad demografią rodzin w mieście doby preindustrialnej*, [w:] *Struktury demograficzne rodziny ...*, s. 51 – 78.

²³ R. Poniat, *Rodzina miejska*, [w:] *Rodzina i jej gospodarstwo ...*, s. 315 – 355; tenże, *Czeladź w pracach demografów historycznych*, [w:] *Struktury demograficzne rodziny ...*, s. 93 – 107.

²⁴ Wystąpienia z konferencji zostały opracowane w artykułach ujętych w: „Rocznikach Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, 2016, t. LXXVII.

W rozprawie wykorzystano zasoby archiwalne z APB z: „Kamera Wojen i Domen” (akty prawne), „Teki Glinki” (na przykład: zapiski osób historycznych). Z powodów aktualnych stosunków międzynarodowych nie było możliwości skorzystania z Narodowego Archiwum Historycznego Białorusi w Mińsku.

Archiwa podlaskich miast prywatnych przetrwały do naszych czasów fragmentarycznie. Podstawową bazą źródłową przygotowanej rozprawy były dokumenty przechowywane w Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym w Wilnie (*Lietuvos valstybės istorijos archyvas*). Znajdują się tam dokumenty miast o charakterze gospodarczym i statystycznym. Źródła te nie stanowiły specjalnego zbioru.

Równie użyteczne zbiory do pracy były w Bibliotece Uniwersytetu Wileńskiego w Wilnie, Oddział Rękopisów (*Vilniaus universiteto biblioteka, rankraščių skyrius*). Znajdowały się tam liczne dokumenty, które bezpośrednio lub pośrednio dotyczyły: Bociek, Orli, Siemiatycz i Zabłudowa.

Analiza obszernej bazy źródłowej wymagała wykonania bazy danych, która pozwoliła na pełniejsze wykorzystanie znanych źródeł oraz wzbogacenie ich o nowe dokumenty. Taka baza pomogła opracować dzieje poszczególnych miast, uszczegółowiła wiedzę o ich funkcjonowaniu oraz umożliwiła stworzenie pełnego obrazu działalności ówczesnych urbanistów. Nowe metodologiczne podejście pozwoliło na podjęcie wielu nieopracowanych dotąd w literaturze naukowej problemów.

Zakres chronologiczny i terytorialny pracy

Ramy chronologicznie rozprawy wymuszone zostały przez istniejącą bazę źródłową. Datę wyjściową wyznaczyły pierwsze informacje źródłowe o miastach z końca XV stulecia, choć podczas badania genezy miast podlaskich należało sięgnąć do połowy tegoż wieku. Końcowa cezura rozprawy sięgała do roku 1795, to znaczy do upadku Rzeczypospolitej. Wówczas miasta podlaskie znalazły się w Prusach, a po 1807 roku w Imperium Rosyjskim. Ograniczenia chronologiczne pracy znajdują uzasadnienie w latach powstania układu urbanistycznego Bociek, Orli, Siemiatycz i Zabłudowa. Zasięg terytorialny rozprawy został ograniczony do obszaru Podlasia i w przypadku Zabłudowa do zachodnich terenów Wielkiego Księstwa Litewskiego, określonego w 1569 roku.

Metody badawcze

Przy opracowywaniu źródeł zastosowano metodę analizy krytycznej. Interpretacja źródeł okazała się niełatwa z uwagi na fakt, że nosiły one charakter wyznaniowy. Metoda analityczna łączyła się z metodą filologiczną – czyli analizą tekstów pisanych źródeł historycznych, które pośrednio informowały o działalności rodów magnackich w rozbudowie swych rezydencji i posiadanych przez nich miast, głównie dotyczyło to wizytacji i inwentarzy. Metodę porównawczą wykorzystałem przy analizie układu przestrzennego poszczególnych miast prywatnych. W rozprawie zastosowałem również metodę genetyczną – doszukiwała się związków przyczynowych o bardziej złożonym charakterze, niż proste związki wynikające z następstwa czasu. Tę metodę badawczą zastosowałem przy próbie wyjaśnienia przyczyn rozwoju i upadku poszczególnych miast. Przy analizie zaangażowania właścicieli poszczególnych miast prywatnych wykorzystałem metodę socjologiczną, która wynika z badania struktur społecznych przy zastosowaniu nauk społecznych i ekonomicznych. Badanie rozmieszczenia obiektów sakralnych w poszczególnych ośrodkach miejskich dokonałem stosując metodę statystyczną. Metodę tę zastosowałem do określenia niektórych wartości średnich. Przeprowadzenie tej metody wymagało wcześniejszych badań nad wiarygodnością danych zawartych w źródłach. W niektórych wypadkach zastosowałem obliczenia szacunkowe. W pracy nie pominięto również metody genealogicznej, która ułatwiała mi ustalanie związków rodzinnych wśród właścicieli Bociek, Orli, Zabłudowa i Siemiatycz. Przy analizie ich polityki urbanistycznej zastosowałem metodę progresywną, która pozwoliła mi na rozpatrywanie tych samych problemów w następnych okresach, uboższych w źródła oraz metodę retrogresywną.

Struktura pracy

W pracy na temat: „Układ przestrzenny miast prywatnych na Podlasiu na przykładach: Bociek, Orli, Siemiatycz i Zabłudowa w XVI – XVIII w.”, zastosowano układ chronologiczno – problemowy. Rozprawa doktorska podzielona została na następujące części: Wstęp, „Powstanie i rozwój miast prywatnych na Podlasiu” (Boćki, Orla, Siemiatycze, Zabłudów), „Kształtowanie się układu przestrzennego miast prywatnych. (Boćki. Orla. Siemiatycze. Zabłudów)”, „Obiekty dworskie w miastach prywatnych na Podlasiu. (Boćki. Orla. Siemiatycze. Zabłudów). Rekonstrukcja zespołu rezydencjonalnego. Założenie dworsko – ogrodowe w Boćkach. Założenie dworsko – ogrodowe w Orli. Założenie dworsko – ogrodowe w Siemiatyczach. Założenie

dworsko – ogrodowe w Zabłudowie” oraz „Obiekty sakralne w układzie urbanistycznym. Boćki. Orli. Siemiatycze. Zabłudów” i Zakończenie. (Dziedzictwo przeszłości. Uwagi końcowe). Uzupełniono rozprawę o streszczenie w języku angielskim, fotografie, spis map i rysunków oraz bibliografię.

Autor niniejszej pracy doktorskiej poprzez swoje interdyscyplinarne wykształcenie, znajomość terenu i zabytków podlaskich, opracował wygląd i specyfikę układów przestrzennych miast prywatnych na przykładach: Bociek, Orli, Siemiatycz i Zabłudowa. Niniejsza rozprawa nie wyczerpuje całkowicie zagadnień dotyczących układów przestrzennych miast prywatnych na Podlasiu na przykładach: Bociek, Orli, Siemiatycz, Zabłudowa w XVI – XVIII w. Wyrażam jednak przekonanie, że przyczyni się ona do lepszego poznania dziejów miast prywatnych i ich rozwoju urbanistyczno – przestrzennego w dawnej Rzeczypospolitej.

Pragnę serdecznie podziękować swemu promotorowi prof. dr hab. Antoniemu Mironowiczowi za opiekę merytoryczną oraz za cenne wskazówki i krytyczne uwagi, które wpłynęły na ostateczny kształt pracy oraz zawarte w niej tezy.

II. Powstanie i rozwój miast prywatnych na Podlasiu w XVI w.

Początek powstania miast na Podlasiu i terenów sąsiadujących związany był z rozwojem osadnictwa polskiego (mazowieckiego) i ruskiego²⁵. Książęta ruscy założyli grody nad Bugiem i Nurcem (Brześć, Mielnik, Drohiczyn²⁶, Suraż), a książęta polscy Bielsk, Brańsk, Kobryń, Kamieniec²⁷. Ziemie nadbużańskie, nadnarwiańskie i nadbiebrzańskie oddzielone były od Litwy pasmem puszczy (Kamieniecką, Białowieską, Wołpiańską, Bielską, Grodzieńską, Błudowską i Knyszyńską).

Ziemie Podlasia nie stanowiły osobnej struktury organizacyjnej Kościoła katolickiego i prawosławnego. Prawdopodobnie pierwotnie cerkwie podlaskie podlegały jurysdykcyjnie biskupom turowsko – pińskim²⁸. W XIII w. większość ziemi podlaskiej weszło w skład Księstwa Halicko – Wołyńskiego i znalazło się pod zwierzchnictwem biskupów włodzimierskich. Zależność od książąt ruskich południowych obszarów ziem podlaskich wywarła istotny wpływ na dzieje i charakter Cerkwi prawosławnej nad Bugiem i Narwią. Z okresu panowania książąt halicko – wołyńskich pochodzą najstarsze wzmianki o dziejach cerkwi podlaskiej. Latopis ipatiewski²⁹ wspomina pod rokiem 1260 o cerkwi Narodzenia Najświętszej Marii Panny

---

²⁵ Problem ten został szeroko omówiony w opracowaniach Jerzego Wiśniewskiego, Stanisława Alexandrowicza, Józefa Maroszką, Tadeusza Wasilewskiego i innych. Por.: J. Wiśniewski, *Zarys dziejów osadnictwa na Białostoczczyźnie*, „Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny”, t. I, Wrocław 1980; tenże, *Początki Białegostoku i okolicznego osadnictwa*, „Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku”, 1985, t. IV, s. 16 – 23; tenże, *Osadnictwo Wschodniej Białostoczczyzny*, „Acta Baltico – Slavica”, 1977, t. XI, s. 7 – 78; tenże, *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim od XV do XVII w.*, [w:] *Studia i materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego*, red. J. Antoniewicza, Białystok 1967; tenże, *Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim od XV do poł. XVII wieku*, [w:] *Studia i materiały do dziejów Suwalszczyzny*, Białystok 1965; J. Maroszek, *Dzieje województwa podlaskiego do 1795 roku*, Białystok 2013; tenże, *Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta: z historii dziejów realizacji myśli monarszej między Niemnem a Narwią*, Białystok 2000; S. Alexandrowicz, *Mapy majątkowe północnego Podlasia*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. 14, z. 2; tenże, *Geneza i rozwój sieci miasteczek Białorusi i Litwy do połowy XVII wieku*, „Acta Baltico – Slavica”, 1970, t. VII; T. Wasilewski, *Białystok w XVI – XVII w.*, [w:] „*Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*”, t. 1, Białystok 1968, s. 107 – 112; tenże, *Kształtowanie się białostockiego ośrodka miejskiego w XVII i XVIII w.*, [w:] „*Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*”, t. IV, Białystok 1985, s. 29 – 40; tenże, *Początki Białegostoku i okolicznego osadnictwa*, tamże, s. 7 – 28.

²⁶ A. Kołodziejczyk, *Przemiany społeczno – gospodarcze na Podlasiu w XV – XVI wieku*, Olsztyn 2012, s. 22 – 31.

²⁷ J. Wiśniewski, *Osadnictwo Wschodniej ...*, s. 9.

²⁸ A. Jabłonowski, *Podlasie*, cz. II, [w:] *Źródła dziejowe*, t. XVII, Warszawa 1909, s. 227; G. Sosna, *Historyczny zarys Kościoła prawosławnego od zarania dziejów do chwili obecnej na terenie województwa białostockiego*, „Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła prawosławnego”, 1978 z. 3 – 4, s. 64; A. Mironowicz, *Biskupstwo turowsko – pińskie w XI – XVI wieku*, Białystok 2011, s. 64.

²⁹ Według latopisu książę Daniel ulegając władzy chana tatarskiego Burunaja wysłał ks. Wasylka na podbój Litwy. „Jechał Wasilko za brata i prowadzi jego do Berestia, i posłał snim swoją ludź, i pomolisia Bogu swiatomu Spasu Izbawniku, jaże jest ikona w gorodie Mielnicy w cerkwi św. Bogorodzicy, nynie stoi w wielice czesti i obieszczasia Daniło korol ukrasiti ju”. П. О. Бобровский, *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Гродненская губерния*, cz. II. *Приложения*, Санкт – Петербург

w Mielniku. Siedem lat wcześniej książę halicki Daniel koronował się w cerkwi Narodzenia Najświętszej Marii Panny w Drohiczynie. Jego śmierć w 1264 roku spowodowała upadek Księstwa Halicko-Wołyńskiego i wzrost potęgi Litwy, która za rządów Giedymina (1315 – 1341) i Olgierda (1344 – 1377) wchłonęła ziemię podlaską. W granicach Wielkiego Księstwa Litewskiego ostatecznie ukształtowana została struktura organizacyjna Kościoła prawosławnego.

W przypadku Kościoła katolickiego początkowo ziemie podlaskie mogły podlegać biskupstwu wileńskiemu, ale ostatecznie znalazł się w jurysdykcji biskupów włodzimierskich. Biskupstwo to z Włodzimierza Wołyńskiego zostało przeniesione w 1428 roku do Łucka, a w XVI w. faktycznie do Janowa Podlaskiego³⁰.

Wyszczególnione w wykazach parafie wskazują, że granica między katolicką diecezją wileńską, a łucką w XVI w. przebiegała wzdłuż rzeki Narew, zostawiając przy ostatnim biskupstwie Tykocin, Suraż i Narew. Był to zapewne efekt zmian osadniczych, podziałów administracyjnych i własnościowych, o czym świadczą enklawy podległe diecezji łuckiej na terenie biskupstwa wileńskiego i diecezji wileńskiej w biskupstwie łuckim³¹.

Według Jerzego Wiśniewskiego taki podział kościelny był wynikiem przebiegu i charakteru etnicznego nowego osadnictwa. Osadnictwo wołyńskie ostatecznie swym zasięgiem objęło południowe obszary ziemi podlaskiej po górny bieg rzek: Nurca, Narwi, Narewki, Kamieniec i Puszcę Bielską. Terytorium jego było oddzielone od obszarów znad Niemna i innych ośrodków litewsko – białoruskich pasem puszczy, ciągnących się od bagien poleskich po dawne puszcze jaćwieskie. Pomimo dobrze rozwiniętych badań historyczno – osadniczych Białostoczczyzny, nie podjęto dotąd próby zrekonstruowania początków miast prywatnych i gospodarskich.

Rekonstrukcję taką należałoby się podjąć z uwagi na ukazanie mechanizmów kształtujących strukturę grodową i miejską na pograniczu polsko – litewsko – ruskim. Z uwagi na charakter pracy badania ograniczyłem do głównych ośrodków miejskich ze szczególnym uwzględnieniem takich miejscowości jak: Boćki, Orla, Siemiatycze i Zabłudów.

1863, s. 978; „Полное собрание русских летописей”, t. II, Санкт – Петербург 1843, s. 846 – 847; Е. Голубинский, *История Русской Церкви*, t. I, cz. 1, Москва 1904, s. 306; E. Pańko, *Historia Prawosławnej Cerkwi w Siemiatyczach*, „Cerkownyj Wiestnik”, 1962, nr 3, s. 15; A. Mironowicz, *Sanktuarium prawosławne na Św. Górze Grabarce*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 2007, nr 27, s. 168 – 174.

³⁰ J. Wiśniewski, *Osadnictwo Wschodniej ...*, s. 12.

³¹ J. Wiśniewski, *Zarys dziejów osadnictwa ...*, mapa III, s. 116.

Puszcza Wołpińska znajdowała się pod dominacją ludności nadroskiej i nadświsłockiej. Puszcza Grodzieńska była zagospodarowana przez osadników nadniemeńskich³². Z południa, aż do rzeki Narwi osiedlała się ludność pochodzenia wołyńskiego. Warto zaznaczyć, że ówczesne granice puszczańskie nie tylko ustalały przynależność administracyjną i gospodarczą puszczy, lecz wytyczały na tym terenie zasięg osadnictwa i zależność diecezjalną. Granice diecezjalne ukształtowały się znacznie wcześniej aniżeli ostateczny kształt granic województw. W II połowie XVI w. przebieg granicy między biskupstwami uległ na tym odcinku zasadniczej zmianie. Obszar między Narwią, a Narewką (Puszcza Narewska) w XVI w. otrzymali kniaziowie Massalscy. Zagospodarowaniem terenów puszczańskich zajęli się sprowadzeni przez nich osadnicy z dóbr Brzostowica i Olekszyce. Osadnictwo podgrodzieńskie przekroczyło więc górną Narew i dotarło do rzeki Narewki, nad którą nastąpiło zetknięcie się z osadnictwem wołyńskim.

Dobra Biały Stok i Dojlidy nadane przed 1450 rokiem przez Kazimierza Jagiellończyka Racze Tabutowiczowi, zostały zagospodarowane przez jego następców – Jundziłów, Bakalarzewiczów i Raczkowiczów. Przed 1483 rokiem król nadał marszałkowi kijowskiemu Iwanowi Chodkiewiczowi³³ Puszcę Błudowską, ciągnącą się od wsi należących do włości bielskiej i surażskiej (wsie Małynka i Czarna) po granice Białegostoku. Oprócz Puszczy Błudowskiej syn Chodki Juriewicza otrzymał Gródek z Puszcą Supraską i dobra Choroszcz. Iwan Chodkiewicz nie skolonizował otrzymanych nadań. Zmarł w niewoli tureckiej ok. 1484 roku. Właściwym kolonizatorem odzyskanych nadań był Aleksander Chodkiewicz³⁴, który powiększył swe dobra o Dojlidy, kupione w 1528 roku od Macieja i Mikołaja Jundziłów. W 1495 roku osadzając zakonników w Gródku zapoczątkował fundację słynnego monasteru

---

³² M. Radoch, *Kilka uwag o konfliktach na pograniczu litewsko – mazowieckim i litewsko – krzyżackim w latach 1401–1426 (w świetle źródeł krzyżackich)*, [w:] *Szkice z dziejów społeczno – gospodarczych Podlasia i Grodzieńszczyzny od XV do XVI wieku*, pod red. J. Śliwińskiego, Olsztyn 2005, s. 27 – 31; A. Kołodziejczyk, *Kompleksy leśne na pograniczu mazowiecko – krzyżacko – litewskim od XV do połowy XVI w.: lasy włości rajgrodzkiej i goniądzkiej*, „Komunikaty Mazursko – Warmińskie”, 2006, nr 2, s. 195 – 208.

³³ Iwan Chodkiewicz (zm. 1483) – marszałek hospodarski i namiestnik lidzki (1470 – 1479), starosta łucki (1478), wojewoda kijowski (1481), zob. S. Kossakowski, *Monografie historyczno – genealogiczne niektórych rodzin polskich*, t. III, Warszawa 1872, s. 44.

³⁴ Aleksander Chodkiewicz (ur. 1457 – zm. 28 maja 1549) – koniuszy dworski (1502), marszałek hospodarski (1506 – 1509, 1511 – 1547), wojewoda nowogródzki (1544), zob. J. Jasnowski, *Chodkiewicz Aleksander*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, 1937, t. III, s. 354; O rodzie Chodkiewiczów i jego przedstawicielach – K. Niesiecki, *Herbarz polski*, t. III, Lipsk 1839, s. 48 – 63; T. Żychliński, *Złota księga szlachty polskiej*, R. XI, Poznań 1889, s. 1 – 34; A. Boniecki, *Herbarz polski*, t. III, Warszawa 1900, s. 21 – 29; S. Uruski, *Rodzina*, t. II, Warszawa 1905, s. 207 – 215; Z. L. Radziwiński, *Sprawa odrębnego pochodzenia Chodkiewiczów litewskich i białoruskich*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego”, 1928, t. VIII.

supraskiego, który otrzymał w uposażeniu wsie Topilec, Baciuty, Zawady, Zaczerlany, Kościuki i Gajewniki oraz miasto Choroszcz, zamienione przez fundatora w 1533 roku na dobra Fasty i Klewinowo³⁵. Podległość monasteru supraskiego i dóbr chodkiewiczowskich jurysdykcji metropolitów kijowskich spowodowała, że północna granica biskupstwa włodzimierskiego przebiegała wzdłuż gruntów wsi należących do klasztoru i Chodkiewiczów. Naturalną jej postacią była granica między Puszcą Surazką, a Bielską, która zaczynała się od rzeki Narew między Kożanami (strona surazska), a Wojszkami (strona bielska) i biegła dalej na północ do granicy województwa trockiego, zostawiając po stronie diecezji włodzimierskiej wsie włości bielskiej³⁶.

Jeszcze przed 1483 roku Iwan Chodkiewicz otrzymał od Kazimierza Jagiellończyka³⁷ pas puszczański między rzeką Supraślą, a wsiami suraskimi i bielskimi, nazywany Puszcą Błudowską. Po okresie, kiedy wojewoda kijowski Iwan Chodkiewicz był w niewoli tureckiej, obszar ten zasiedlono przez osadnictwo spod Bielska. Powstały wówczas wsie: Żuki, Iwanki, Solniki i Koźliki. Dopiero w 1512 roku Zygmunt I Stary³⁸ ponownie przekazał synowi Iwana, Aleksandrowi Chodkiewiczowi, wojewodzie nowogrodzkiego. Aleksander Chodkiewicz kontynuował osadnictwo i zagospodarowanie ziem wokół Gródka i Zabłudowa. Dobra Zabłudowskie, zasiedlone głównie przez sprowadzonych z dóbr Brzestowica Wielka bojarów i chłopów, liczyły 34 wsie w tym sześć bojarskich³⁹. Aleksander Chodkiewicz był fundatorem oprócz monasteru supraskiego również cerkwi w Gródku oraz w Zabłudowie cerkwi i kościoła katolickiego⁴⁰.

Grzegorz Chodkiewicz⁴¹, hetman Wielkiego Księstwa Litewskiego, zakończył w latach sześćdziesiątych XVI w. proces zagospodarowania dóbr rodowych, doprowadził do utworzenia

---

³⁵ Szczegółowo o kształtowaniu się dóbr Chodkiewiczowskich i monasteru supraskiego por. A. Mironowicz, *O początkach monasteru supraskiego i jego fundatorach*, Supraśl 2013; J. Wiśniewski, *Początki Białegostoku ...*, s. 16 – 23, tenże, *Osadnictwo Wschodniej ...*, s. 21.

³⁶ Tamże, s. 20.

³⁷ Kazimierz Jagiellończyk (ur. 30 listopada 1427 – zm. 7 czerwca 1492) – wielki książę litewski (1440 – 1492), król Polski (1447 – 1492).

³⁸ Zygmunt I Stary (ur. 1 stycznia 1467 – zm. 1 kwietnia 1548) – wielki książę litewski (od 1506), król Polski (1507 – 1548).

³⁹ J. Wiśniewski, *Zarys dziejów osadnictwa ...*, s. 11 – 12.

⁴⁰ AGAD, *Metryka Litewska*, sygn. 209, k. 1009 – 1011, *Археологический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа*, t. IX, Вильно 1870, s. 1 – 3, 13 – 16.

⁴¹ Grzegorz Chodkiewicz (ur. ok. 1513 – zm. 1572) – wojewoda witebski (1554), wojewoda kijowski (1555), kasztelan wileński (1564), hetman wielki litewski (1566), zob. J. Jasnowski, *Grzegorz Chodkiewicz*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, 1937, t. III, s. 358 – 359.

nowej protopopii obejmującej swym zasięgiem cerkwie leżące na terenie jego włości i znajdujące się pod jego patronatem. Siedzibą protopopii została rezydencja rodowa w Zabłudowie. Wkrótce jednak nowo utworzone namiestnictwo rozszerzyło swoją zwierzchność poza dobra Chodkiewiczów i ich spadkobierców. W 1583 roku, protopop zabłudowski Nestor Kuźmicz wydał posłanie do całego duchowieństwa podlaskiego jako jego zwierzchnik – „protopopa podlaski”⁴². Brak wykazu cerkwi poszczególnych protopopii nie pozwala na dokładne określenie granic między namiestnictwem zabłudowskim, a grodzieńskim. Można jedynie przypuszczać, że granica ta przebiegała w końcu XVI w. wzdłuż pasa puszczy (Puszcza: Kryńska, Odelska, Malawicka, Kuźnicka). Terytorium protopopii bielskiej i drohiczej pokrywało się z granicami ziem. Ziemia mielnicka znajdowała się w jurysdykcji namiestników brzeskich.

Rozwój gospodarczy Wielkiego Księstwa Litewskiego w II połowie XV w. nie ominął znajdującej się w jego granicach ziemi podlaskiej. Zagospodarowanie jej przez książąt litewsko – ruskich pociągnęło rozwój osadnictwa ruskiego nad rzeką: Krzną, Bugiem, Narwią i Biebrzą. Osadnictwo ruskie zdominowało obszar południowego Podlasia, a na północ od rzeki Bug zwartym obszarem sięgało okolic Brańska i Suraza. Szczególnie ludna była kolonizacja ruska koło Brańska, sięgająca aż po rzekę Mień. Zbudowano na tym terenie najdalej wysuniętą na zachód cerkiew wiejską w Hodyszewie. Najdalszymi na zachód wyspami ruskimi z cerkiewiami były miasta prywatne: Ciechanowiec i Wysokie (Mazowieckie). To ostatnie, ze wsiami ruskimi: Osipy, Bożegi i Bryki, podlegało namiestnikowi z Drohiczyzna⁴³. Liczne były fundacje cerkwi przez książąt litewsko – ruskich w starych miastach jak: Suraz, Brańsk, Bielsk, Drohiczyń i Mielnik⁴⁴.

Elementem wzmacniającym rządów litewskich na zachodnich obszarach Wielkiego Księstwa Litewskiego było nadawanie przedstawicielom możnowładztwa litewsko – ruskiego puszczy i starostw. Zagospodarowanie ich zwiększyło napływ osadników litewskich i ruskich.

---

⁴² A. Mironowicz, *Przedstawiciele podlascy świeckiej i duchownej społeczności prawosławnej na synodzie brzeskim 1596 roku*, „Cerkownyj Wiestnik”, 1993, nr 5, s. 18 – 31. Nestor Kuźmicz – działacz religijny Cerkwi prawosławnej, protopop zabłudowski. Brał udział w organizacji zabłudowskiej oficyny wydawniczej w latach 1568 – 1570 i sprowadzeniu drukarza Iwana Fedorowa i Piotra Mścislawca. Po unii brzeskiej należał do aktywnych obrońców Kościoła prawosławnego. W 1609 roku został podniesiony do godności egzarchy patriarszego. Apelowal do prawosławnych o nieuznawanie Hipacego Pocięja. Szerzej: A. Mironowicz, *Podlaskie ośrodki ...*, s. 115 – 116, 239 – 240; tenże, *Protopopa zabłudowski Nestor Kuźmicz*, Białystok 2022.

⁴³ J. Wiśniewski, *Osadnictwo Wschodniej ...*, s. 17; tenże, *Zarys dziejów osadnictwa ...*, s. 16.

⁴⁴ Z. Romaniuk, *Unicka cerkiew w Brańsku*, „Ziemia Brańska”, 1993, z. 4, s. 23; A. Buczyło, *Kształtowanie się sieci parafialnej Kościoła unickiego na terenie brzeskiej części diecezji włodzińskiej w latach 1596 – 1795*, Rozprawa doktorska, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Wydział Nauk Historycznych, Instytut Historii i Archiwistyki, Toruń 2014, s. 82.

W 1433 roku Zygmunt Kiejstutowicz nadał Tykocin z przyległą włością swemu marszałkowi Janowi Gasztołdowi. Gasztołdowie, poprzez wykupywanie wsi szlacheckich, powiększyli znacznie swe dobra i dla osiedlającej się ludności ruskiej założyli cerkiew w Tykocinie⁴⁵. Kolonizując na początku XVI w. Puszcę Knyszyńską Mikołaj Radziwiłł osiedlał w niej Rusinów, Litwinów i Mazowszan. Polityka osadnictwa magnatów litewskich doprowadziła do etnicznego przemieszania między Narwią, Biebrzą, Brzozówką i Supraślą. Dla Rusinów założone zostały cerkwie w Knyszynie i Boguszewie⁴⁶. Inna gałąź Radziwiłłów ufundowała cerkiew w Sworach i swej rodzinnej rezydencji w Białej⁴⁷.

W ciągu XV stulecia osadnictwo znanne z Brześcia dotarło do Bociek. Wokół nich powstały w XV w. prywatne wsie: Tokary, Telatycze, Rohacze, Tumian i Tura oraz gospodarskie miejscowości: Milejczyce, Sobiątyń i Kalejczyce. W 1516 roku dla osadników brzeskich założono miasto Milejczyce⁴⁸.

Rusin Iwan Sapieha, sekretarz królewski, po otrzymaniu od króla w 1509 roku dobrze już zasiedlonej włości boćkowskiej, uzyskał prawa miejskie i ufundował w Boćkach obok już istniejącej drugą cerkiew parafialną⁴⁹. Podobnie Paweł Iwanowicz Sapieha, marszałek Wielkiego Księstwa Litewskiego, w swej rezydencji kodeńskiej wybudował w 1509 roku cerkiew pod wezwaniem Świętego Michała. Cztery lat później Sapieha dla ludności mazowieckiej z pobliskich wsi szlacheckich ufundował kościół katolicki⁵⁰.

W latach 1447 – 1480 Litwin Olechno Kmita Sudymontowicz z Chożewa, wojewoda wileński, otrzymał od Kazimierza Jagiellończyka Siemiatycze z przyległymi ziemiami. Na tych terenach powstało siedem wsi.

Typowymi funkcjami cerkwi dla Rusinów na terenach nowo zagospodarowanych były założone parafie w Wołkuszu i Kuźnicy (Białostockiej) – Bohufałów, Kuścinie – Koszyrskich, Sasinach i Rohaczach – Kaleczynckich, Rogowie – Ostikowiczów, Gnojnie – Niemirów,

---

⁴⁵ M. Kuźmińska, *Olbracht Marcinowicz Gasztołd*, „Ateneum Wileńskie”, 1927, t. IV, s. 135 – 171; J. Wiśniewski, *Osadnictwo Wschodniej ...*, s. 24.

⁴⁶ Tamże, s. 25. Parafia w Boguszewie została założona przez wojewodzinę plocką Petronelę Radziwiłłównę Dowojnową, między 1545 rokiem, a 1564 rokiem, Mapa rep. S. Alexandrowicz, *Mapy majątkowe ...*, s. 295.

⁴⁷ *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. XI, Warszawa 1890, s. 729.

⁴⁸ J. Wiśniewski, *Osadnictwo Wschodniej ...*, s. 19.

⁴⁹ AGAD, *Metryka Litewska*, sygn. 193, k. 667 – 668; J. Wiśniewski, *Osadnictwo Wschodniej ...*, s. 23 – 24.

⁵⁰ Wiśniewski, *Osadnictwo Wschodniej ...*, s. 23.

czy Dołhaj – Czetwertyńskich⁵¹. Znaczna część parafii prawosławnych powstawała wraz z lokacją miast i wsi. Podczas zagospodarowania górnej Narwi założono w 1545 roku miasto Jałówkę i ufundowano w niej cerkiew prawosławną⁵². Wśród miejscowości założonych przez królową Bonę znalazło się Jaczno z cerkwią dla obsługi mieszkającej tam ludności (1540 rok)⁵³. W trakcie kolonizacji Puszczy Nowodworskiej założono przed 1539 rokiem osadę (miasteczko) Nowy Dwór wraz z cerkwią⁵⁴. Szczególnie fundacje królewskie charakteryzowały się jednoczesną fundacją miast i cerkwi, gdy na terenie lokowanym zamieszkała ludność prawosławna. Erekcja parafii prawosławnej w Lipsku nastąpiła w dwa lata po nadaniu praw miejskich (1580 rok)⁵⁵. Cerkiew prawosławna w Augustowie powstała przed uzyskaniem praw magdeburskich (1557 rok) i wybudowano ją w trakcie pierwszej lokacji miasta królowej Bony⁵⁶. Bogdan Wołowicz obok nowo założonego dworu Dowspuda wznosił cerkiew dla zamieszkałej tam ludności ruskiej. Inwentarz z 1569 roku wymienia ponadto „sioło Lipskie nowo założone na uroczysku Szkieblewo” z cerkwią parafialną⁵⁷. Głównym powodem fundacji cerkwi w nowo lokowanych wsiach było zapewnienie obsługi potrzeb religijnych osiedlającej się tam ludności. Ten sam cel przyświecał powstaniu parafii prawosławnej w Krasnymborze nowo założonym centrum dóbr Teodora Chreptowicza (1513 rok)⁵⁸ czy w nowo lokowanej wsi Szóstka, w której Stefan Zbaraski ufundował cerkiew pod wezwaniem Narodzenia Najświętszej Marii Panny (1551 rok)⁵⁹.

Znaczna część nowych parafii powstała w miastach prywatnych po objęciu ich przez nowych właścicieli. Mikołaj Sapieha (lata 1558 – 1638) – sekretarz królewski, wojewoda miński (lata 1611 – 1638), nowogrodzki (1638 rok), po objęciu Kodnia w 1550 roku ufundował w nim cerkiew pod wezwaniem Świętego Mikołaja i wystarał się o erygowanie parafii

---

⁵¹ T. Żychliński, *Złota księga szlachty polskiej*, R. XVIII, Poznań 1896, s. 13; Z. Gloger, *Dolinami rzek, opisy podróży wzdłuż Niemna, Wisły, Bugu i Biebrzy*, Warszawa 1903, s. 174; *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. II, Warszawa 1881, s. 104.

⁵² J. Wiśniewski, *Osadnictwo Wschodniej ...*, s. 47.

⁵³ Tamże, s. 38.

⁵⁴ Tamże, s. 30.

⁵⁵ J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim ...*, s. 152; A. Laszuk, *Zaścianki i królewszczyzny. Struktura własności ziemskiej w województwie podlaskim w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa 1998.

⁴⁰ J. Wiśniewski, *Nieznany oryginał dokumentu lokacji Augustowa z 1557 r.*, „Rocznik Białostocki”, 1962, t. III, s. 425 – 436; tenże, *Dzieje osadnictwa...*, s. 15.

⁵⁶ Bona Sforza d’Aragona (ur. 2 lutego 1494 – zm. 19 listopada 1557) – królowa Polski, wielka księżna litewska (od 1518).

⁵⁷ J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim ...*, s. 89.

⁵⁸ Dziś Skieblewo, J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa...*, s. 126.

⁵⁹ Tamże, s. 157, *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. IV, Warszawa 1883, s. 641.

w Lebedziowie⁶⁰. Powstanie dwóch parafii na terenie Międzyrzecza nastąpiło po wybudowaniu w 1582 roku przez Stefana Zbaraskiego cerkwi pod wezwaniem Świętych Apostołów Piotra i Pawła obok już istniejącej parafii pod wezwaniem Świętego Mikołaja, erygowanej w 1564 roku dzięki staraniom Jana Mikołaja i Zofii Żurawy Daniłowiczów⁶¹. Przykładami budowy nowych cerkwi w istniejących już dawniej miejscowościach, mogą być fundacje cerkwi w: Sawiczach Ruskich, Piszczacu (królewska), Nosowie czy Gnojnie⁶². Nie zawsze jednak wybudowanie nowej cerkwi oznaczało powołanie do życia nowej parafii. Potwierdzeniem tego mogą być fundacje księcia Wasyla Połubińskiego. Cerkiew wybudowana w Horodyszczu w 1550 roku, otrzymała bogate uposażenie pozwalające na utrzymanie trzech duchownych i diakona. Wzniesiona potem przez Połubińskiego świątynia w Połubiczach pozostała cerkwią filialną⁶³. Podobne relacje wystąpiły w dobrach Joanny Połubińskiej między nowo wzniesionymi cerkwiami we wsi Jabłonie i Paszenki. Mimo istnienia w dobrach orlańskich dwóch cerkwi i bogatego uposażenia proboszcza, właściciele Orli nie wyrazili zgody na utworzenie drugiej parafii na terenie miasta. Świadczą o tym akta fundacyjne cerkwi orlańskiej z 1520 roku Bohusza Bohowitynowicza, podskarbiego litewskiego i akty nadań ziemskich z lat: 1520, 1524, 1543, 1596, w których mowa jest o jednym proboszczu i dwóch cerkwiach⁶⁴. Budowa drugiej cerkwi pod wezwaniem Świętego Symeona Słupnika nastąpiła ok. 1516 roku, po objęciu dóbr orlańskich przez Bohowitynowiczów. Zapewne poprzedni właściciel Orli – Jesko Iwanowicz był fundatorem cerkwi pod wezwaniem Świętego Jana Złotoustego (1500 rok). W tym wypadku

---

⁶⁰ A. Pełczyński, *Opis historyczno – statystyczny parafii międzyrzeckiej*, Warszawa 1911, s. 149 – 150; P. Aleksandrowicz, *Stosunki religijne w Międzyrzeczu i okolicy*, „Rocznik Międzyrzecki”, 1969, t. I, s. 123.

⁶¹ *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego ...*, t. IV, s. 238.

⁶² A. Pełczyński, *Opis...*, s. 149 – 150; P. Aleksandrowicz, *Stosunki religijne...*, s. 121 – 123. Cerkiew pod wezwaniem Świętego Mikołaja Daniłowiczowie wybudowali na miejscu uprzednio istniejącej pod tym samym wezwaniem. Inicjatorem powstania pierwszej parafii na terenie miasta była Anna, córka Mikołaja Nassuta. Wraz z mężem Iwanem Zabrzezińskim na początku XVI w. była właścicielem Międzyrzecza. Por. A. Wawrzyńczyk, *Rozwój wielkiej własności na Podlasiu w XV – XVI wieku*, Wrocław 1951, s. 39 – 43; Н. И. Теодорович, *Города Радин и Межиречье Седлецкой губернии: исторический очерк*, Седлецк 1905, s. 28; A. Wędzki, *Problem genezy Międzyrzecza Podlaskiego na tle procesów urbanistycznych na południowo – zachodnim pograniczu Podlasia*, „Rocznik Międzyrzecki”, 1974, t. VI, s. 40 – 41.

⁶³ Wieś Sawice Ruskie występuje w źródłach w 1443 roku. XVI – wieczna cerkiew i parafia została erygowana w 1546 roku. Cerkiew piszczańską ufundował Zygmunt August w 1570 roku, *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. VIII, Warszawa 1887, s. 232. Cerkiew pod wezwaniem Świętego Michała w Nosowie wybudowano w 1585 roku mimo, że dwór Nosów otrzymał od Zygmunta Starego Wasyl Iwanowicz Puzyna już w 1516 roku. Cerkiew w Gnojnie została ufundowana w 1592 roku przez Jarosza Niemira z Ostromęczyna, A. Wawrzyńczyk, *Rozwój...*, s. 85.

⁶⁴ Cerkiew w Jabłoni została wybudowana w 1571 roku sumptem Joanny Połubińskiej. Ufundowana przez tę samą właścicielkę cerkiew we wsi Paszenki (1577 roku), uznano jako filialną parafii jabłońskiej.

objęcie całości dóbr orlańskich przez Bohowitynowiczów zapobiegło podziałowi parafii⁶⁵. Bogusz Bohowitynowicz był również kтитorem cerkwi w Sławatyczach⁶⁶. Z osady targowej Orla wkrótce przekształciła się w miasto i uzyskała prawa miejskie.

Lustracje i inwentarze z XVI w. wskazują, że na obszarach zamieszkałych przez ludność ruską każde wójtostwo posiadało osobną parafię. Podobnie było z dzierżawcami. Dzierżawę narewską obsługiwała jedna parafia w Narwi. Istniejąca na jej terytorium parafia zakonna ograniczona była do niewielkiej części miasta. Sytuacja taka była we wszystkich miastach podlaskich. Parafie zakonne w niewielkim stopniu uczestniczyły w obsłudze religijnej ludności miasta. Rolę tę wypełniały parafie świeckie. Granic tych parafii na terenie miast królewskich, takich jak: Bielsk, Drohiczyn, Suraż, Mielnik, nie sposób dokładnie ustalić. Wydaje się, że zamykały się one w obrębie ulic bliskich cerkwi. Oprócz części miasta, każda parafia tego typu obejmowała wsie miejskie, w których najczęściej znajdowało się jej uposażenie ziemskie. Parafia pod wezwaniem Zmartwychwstania Chrystusa w Bielsku posiadała w 1560 roku w swych granicach pół wsi Augustowo i Stryki⁶⁷. Odmienne wyglądała sytuacja w dobrach prywatnych. W dobrach drobnoszlacheckich parafia była utworzona w centrum dóbr i obsługiwała ludność zamieszkałą na jej terenie. Często parafia taka ograniczała się do dwóch – trzech wsi. Na przykład Hanna Ostikowna ks. Lubecka ufundowała cerkiew w Rogowie (1546 rok) dla mieszkańców dwóch wsi Rogowa i Izbic. We wspomnianym wyżej kompleksie dóbr Bohowitynowiczów parafia orlańska obejmowała 13 miejscowości⁶⁸. Dobra podlaskie Wołowiczów obsługiwały dwie parafie: Dowspuda (włość szembelowską i wsie leśnictwa perstuńskiego) i Bala⁶⁹. Na terenie niewielkich i rozdrobnionych dóbr Kaleczyckich (włość Kaleczyce – Sasiny), powstały trzy parafie: Sasiny, Rohacze, Gruzka⁷⁰. Liczba parafii w jednym kompleksie dóbr zależała od warunków terytorialnych. Dobra Chodkiewiczowie

---

⁶⁵ J. Wiśniewski, *Osadnictwo Wschodniej ...*, s. 23.

⁶⁶ Cerkiew w dobrach Sławatycze otrzymanych od Aleksandra Jagiellończyka w 1499 roku założył Ursuł Wołoszyn. W 1514 roku dobra te wraz z cerkwią przeszły w ręce Bohowitynowiczów. AGAD, *Metryka Litewska*, sygn. 195, k. 225 – 228.

⁶⁷ *Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею*, t. XIV, *Инвентари имений XVI столетия*, Вильна 1887, s. 64 – 65, 68.

⁶⁸ J. Wiśniewski, *Osadnictwo Wschodniej ...*, s. 23.

⁶⁹ J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa...*, s. 63; AGAD, *Metryka Koronna*, sygn. 410, s. 2061 – 2062.

⁷⁰ Zygmunt I nadał w 1524 roku Sasinowi, wojewodzie brzeskiemu włość Kaleczyce (od której Sasinowie przybrali nazwisko Kaleczyckich), A. Wawrzyńczyk, *Rozwój...*, s. 95 – 96. Siemien Kaleczycki i jego syn Wasyl fundując cerkiew w Kaleczycach (Sasinach) i Rohaczach nadali ich proboszczom uposażenie ziemskie. Z. Gloger, *Dolinami rzek ...*, s. 174. Na terenie otrzymanych dóbr była wieś Gruzka z osobną cerkwią.

Gródek były wyspą w środku puszczy, stąd też utrzymanie stałego proboszcza w pierwotnej rezydencji rodowej stało się koniecznością.

Zasadnicze zmiany sytuacji prawnej ludności podlaskich osad o charakterze miejskim, nastąpiły dopiero wraz z upowszechnieniem niemieckiego prawa miejskiego, głównie poprzez przyjęcie prawa magdeburskiego. Na Podlasiu prawo magdeburskie zaczęto stosować w końcu XV w. Wprowadzano je głównie w największych ośrodkach handlu i produkcji rzemieślniczej, które były ulokowane w zachodniej, najlepiej rozwiniętej gospodarczo części ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego. Szerokie upowszechnienie praktyki lokowania starych i nowo powstających osad na prawie niemieckim nastąpiło na tym obszarze dopiero w końcu XV w. Lokacja miast na ziemiach polskich odbywała się znacznie wcześniej⁷¹.

Na Podlasiu akcja lokacji miast, w dobrach gospodarskich (wielkksiążęcych) i prywatnych, zakończyła się ok. połowy XVI w. Na terenie województwa podlaskiego (ziemie: bielska, drohiczyńska, mielnicka i brzeska, wcześniej kobryńska), powstało ok. trzydziestu miast. Miejsca lokacji stanowiły znaczące ośrodki handlowe i rzemieślnicze oraz centra administracyjne. Miasta lokowano w ośrodkach handlu lokalnego. Do połowy XVI stulecia prawa miejskie uzyskał: Drohiczyn, Bielsk, Mielnik, Brańsk, Suraż, Narew, Kleszczele, Wysokie (Mazowieckie), Łosice, Milejczyce, Wołyń, Pieszczatka (Piszczac), Łomazy, Węgrów, Sokołów, Międzyrzec, Mąkobody, Mordy, Janów, Wortel (Lewków, Dokudów), Boćki, Łuniew, Kodeń, Rożanka (Różanka), Włodawa, Miedzna (Międzylesie), Siemiatycze oraz Horodyszczce⁷². W XVII w. prawa miejskie otrzymała Orla⁷³.

---

⁷¹ Zob. I. Jaworski, *Studia nad ustrojem miast na prawie niemieckim w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie Jagiellońskiej*, Wilno 1931; B. Zientara, *Przemiany społeczno – gospodarcze miast w dobie lokacji*, [w:] *Miasta doby feudalnej w Europie środkowo – wschodniej*, pod. red. A. Gieysztor, T. Roslanowskiego, Warszawa 1976; J. Bardzach, *Miasta na prawie magdeburskim w Wielkim Księstwie Litewskim od schyłku XIV do połowy XVII stulecia*, „Kwartalnik Historyczny”, 1980, R. 87, nr 1, s. 21 – 51; M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986; D. Janacka, *Wkład polskich historyków prawa w badania nad prawem magdeburskim w XX w. (1945 – 2010)*, „Studia Iuridica Toruniensia”, 2012, t. XI, s. 46 – 75; J. Maroszek, *Rzemiosło w miastach podlaskich w XVI – XVIII w.*, [w:] *Studia i materiały z historii kultury materialnej*, t. LI, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1976, s. 86 – 195; A. Wyrobisz, *Podlasie w Polsce przedrozbiorowej*, [w:] *Studia nad społeczeństwem i gospodarką Podlasia w XIV – XVIII w.*, Warszawa 1981, s. 173 – 210; J. Ochmański, *Struktura feudalnej własności ziemskiej na Podlasiu w drugiej połowie XVI wieku*, „Acta Baltico – Slavica”, 1964, t. I, s. 157 – 163; W. Jarmolik, *Rozwój niemieckiego prawa miejskiego na Podlasiu do Unii Lubelskiej 1569 roku*, „Przegląd Historyczny”, 1982, t. LXXIII, z. 1 – 2, s. 23 – 46.

⁷² Problem ten został szeroko omówiony w opracowaniach Jerzego Wiśniewskiego, Stanisława Alexandrowicza, Józefa Maroszka, Tadeusza Wasilewskiego i innych. Por.: J. Wiśniewski, *Geneza i rozwój sieci ...*; J. Maroszek, *Dwór i rezydencja ziemiańska w krajobrazie kulturowym Podlasia*, Białystok 1994; tenże, *Pogranicze Litwy i Korony w planach ...*; D. Michaluk, *Ziemia mielnicka województwa podlaskiego w XVI – XVII wieku, Osadnictwo, własność ziemna i podziały kościelne*, Toruń 2002, s. 31 – 37; E. Kalinowski, *Szlachta ziemi bielskiej wobec bezkrólewia w XVI – XVII wieku*, Warszawa 2020, s. 61 – 68.

Obok miast królewskich lokowano miasta prywatne m. in. w Boćkach (1509), Waniewie (1510), Siemiatyczach (1542), Orli, Zabłudowie, Rudkach, Tykocinie i Wysokim Mazowiecku⁷⁴.

W sumie podjęto próbę utworzenia osiemnastu miast prywatnych w ziemi mielnickiej i drohickiej, które w większości zostały zrealizowane, tj.: Sokołów Podlaski, Siemiatycze, Węgrów, Ciechanowiec, Mordy, Mokobody, Miedzna, Sterdyń, Kosów Lacki, Wysokie, Rudka, Grodzisk (leżące w ziemi drohickiej) oraz Międzyrzec Podlaski, Niemirów, Sarnaki, Konstantynów, Rososz i Horodyszczce (leżące w ziemi mielnickiej)⁷⁵.

Przywileje lokacyjne, wystawiane przez panujących, określały sposób zarządzania miastem, jego obciążenia podatkowe wobec skarbu gospodarskiego. Zasadniczo ludność miejska była uwalniana spod władzy urzędników ziemskich. Władzę sądowniczą w miastach lokowanych na prawie magdeburskim otrzymywał wójt. Od końca XV w. władzę w mieście wójt dzielił z magistratem, który składał się z wybieralnego burmistrza i rajców. Organem sądowniczym była ława miejska, złożona z obieralnych ławników. Wójt początkowo był wyznaczany przez wielkiego księcia (hospodara), ale coraz częściej urząd ten był wykupywany przez mieszczan. W sferze gospodarczej lokacja na prawie niemieckim uwalniała mieszczan od powinności wspólnych, które były również nakładane na ludność wiejską. Miasta otrzymywały liczne dochody na własne potrzeby i wydatki. Miasta na Podlasiu lokowano też na tak zwanym „surowym korzeniu”, gdzie do czasu ich ustanowienia nie było grodu ani osady. Mieszkańcy tych miast byli zwolnieni od podatków na kilka lub kilkanaście lat.

---

⁷³ Zob. *Sokołów Podlaski. Dzieje miasta i okolic*, pod red. G. Ryżewskiego, Białystok – Sokołów Podlaski 2006; J. Geresz, *Międzyrzec Podlaski, dzieje miasta i okolic*, Biała Podlaska – Międzyrzec Podlaski 1995; A. Czapska, *Węgrów: monografia historyczno – architektoniczna*, Warszawa 1959; S. Alexandrowicz, *Zarys dziejów Łosic*, [w:] *Łosice 1264 – 1966*, Warszawa 1969; tenże, *Powstanie i rozwój miast województwa podlaskiego (XV w. – I poł. XVIII w.)*, [w:] „Acta Baltico – Slavica”, 1964, t. I, s. 137 – 156; tenże, *Geneza i rozwój sieci ...*, s. 47 – 108; tenże, *Powstanie sieci miejskiej Podlasia na tle wczesnych procesów urbanizacyjnych w Wielkim Księstwie Litewskim*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 1980, t. XXVIII, nr 3; N. D. Tomaszewski, *Historia Ciechanowca*, Ciechanowiec 2008; *Miasta i mieszczaństwo w Europie Środkowowschodniej do połowy XIX wieku*, pod red. D. Michaluk, K. Mikulski, Toruń 2003; *Miasta polskie w średniowieczu i czasach nowożytnych*, pod red. P. Gołdyn, Kraków 2008; T. Jaszczółt, *Gmina Grodzisk k. Siemiatycz. Dzieje ziemi i mieszkańców*, Grodzisk 2004; D. Michaluk, *Mielnik. Stolica ziemi mielnickiej na Podlasiu (do końca XVIII wieku)*, Mielnik 1999; tenże, *Z dziejów Narwi i okolic. W 480 rocznicę nadania prawa chełmińskiego 1514 – 1994*, Białystok – Narew 1996; tenże, *Stan i perspektywy badań nad społecznością miast podlaskich okresu nowożytnego*, [w:] *Miasta i mieszczaństwo w Europie Środkowowschodniej do połowy XIX wieku*, Toruń 2003, s. 71 – 83; J. Kazimierski, *Z dziejów Węgrowa w XV – XVII wieku*, „Rocznik Mazowiecki”, 1970, t. III, s. 272; J. Kloza, J. Maroszek, *Dzieje Goniądza w 450 rocznicę praw miejskich*, Białystok – Goniądz 1997.

⁷⁴ J. Wiśniewski, *Osadnictwo Wschodniej ...*, s. 24.

⁷⁵ A. Średzińska, *Miasta prywatne ziemi drohickiej i mielnickiej do końca XVIII wieku*, Rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem dr hab. J. Maroszka, prof. UwB, Białystok 2011, s. 17 (maszynopis).

Przywileje lokacyjne wprowadzające zasady niemieckiego prawa miejskiego, w wersji magdeburskiej i chełmińskiej, były rozszerzane w kolejnych przywilejach. W miastach podlaskich rady miejskie zaczęły działać dopiero w końcu XV w. W Bielsku na podstawie przywileju wielkiego księcia litewskiego Aleksandra z 1495 roku corocznie wybierano radę składającą się z pięciu rajców. Trzech z nich wyznaczał wójt, a dwóch społeczność miasta. Ustępujący samorząd był oceniany i rozliczany ze swej działalności przez wójta i nowo obranych rajców⁷⁶. W królewskim Drohiczynie, była powoływana szesnastoosobowa rada miejska, wybierana wspólnie przez wójta i mieszczan na mocy przywileju z 1498 roku⁷⁷. Podobny skład rad w miastach królewskich i sposób obierania organów samorządowych występował w przywilejach nadanych innym miastom podlaskim. W Mielniku wójt z mieszczanami wybierał corocznie czterech rajców, a w Surażu trzech. W Mielniku burmistrza ustanawiał starosta, a w Kleszczelach jednego burmistrza wybierali mieszczanie, a drugiego dwór gospodarski. Corocznie wybierano też burmistrza w Narwi.

Uzyskiwanie przywilejów na prawo magdeburskie przez miasta podlaskie było efektem ich rozwoju gospodarczego i znacznego potencjału demograficznego. Ludność 13 miast królewskich ziemi bielskiej, drohiczyńskiej i mielnickiej w końcu XVI w. szacowana była na 26 tysięcy mieszkańców, co stanowiło ok. 25% mieszkańców wszystkich dóbr królewskich. W 12 miastach prywatnych mieszkało ok. 17 tysięcy osób. W sumie w XVI stuleciu społeczność miejska liczyła ok. 43 tysięcy ludności miejskiej, co stanowiło 17% ludności całego województwa. Podlasie w odniesieniu do całego Wielkiego Księstwa Litewskiego było obszarem stosunkowo dobrze zurbanizowanym. W stosunku do całego obszaru Wielkiego Księstwa Litewskiego, do którego Podlasie należało do 1569 roku, mieszkańcy miast stanowili zaledwie 8% ogółu ludności. Według dotychczasowych ustaleń w drugiej połowie XVI w. najludniejszy był Bielsk, którego liczbę mieszkańców szacuje się na 4 tysiące osób. Na drugim miejscu był Drohiczyn z dwoma tysiącami mieszkańców. Ponad 1 tysiąc mieszkańców miały: Suraż, Brańsk, Mielnik, Kleszczele, oraz miasta prywatne: Łosice, Siemiatycze, Sokołów, Węgrów, Boćki i Orla.

Większość ludności miast podlaskich związana była z rolnictwem. Występujący rzemieślnicy zaś z przemysłem spożywczym i skórzanym (garbarze, szewcy, kuśnierze).

---

⁷⁶ APB, *Kamera Wojen i Domen*, sygn. 2345.

⁷⁷ R. Krzysztofik, *Lokacje miejskie na obszarze Polski. Dokumentacja geograficzno – historyczna*, Katowice 2007, s. 28 – 29.

Budownictwem i obróbką drewna oraz kowalstwem zajmowało się mniej rzemieślników. Rozwój rzemiosła wiązał się głównie z potrzebą zaopatrzenia przebiegających przez Podlasie ważnych szlaków komunikacyjnych i wewnętrznymi potrzebami miast. Główne ośrodki handlowe na Podlasiu powstały w miastach królewskich w Bielsku i Drohiczynie. Jarmarki w innych miastach miały charakter lokalny.

Rozwój rzemiosła przyczynił się do powstania organizacji cechowej. W Bielsku miejscowy magistrat wydał statuty dla sześciu cechów – rzeźniczego (1516 rok), kowalskiego (1530 rok), szewskiego (1549 rok), garbarskiego (1565 rok), piwowarskiego (ze słodownikami – 1571 rok) oraz dla czapników (z krawcami – 1580 rok)⁷⁸. Z uwagi na mieszany skład wyznaniowy każdy z cechów dawał świece do cerkwi i do kościoła. Najliczniejszy z cechów bielskich – garbarski (kuśnierski) – dawał świecę do soborowej cerkwi Objawienia Pańskiego.

Większość miast podlaskich hospodarskich i prywatnych była w XVI stuleciu zamieszkała przez ludność ruską i mazowiecką. Obok kościołów znajdowały się w nich liczne prawosławne cerkwie. Według I. T. Baranowskiego „zaprowadzenie prawa niemieckiego w miastach podlaskich, wzmożenie się wśród nich katolicyzmu, kulturalne wysiłki Bony, stosunki handlowe z Polską i Prusami – musiały powoli zmienić typ starych grodów: Drohiczyna, Bielska, Suraża i Brańska i nadać im bardziej zachodnioeuropejski charakter. Odtąd miasta podlaskie różniły się od polskich głównie pod względem narodowościowym. Gdy w polskich miastach mieszczaństwo niemieckiego pochodzenia stanowiło część znaczną, zwłaszcza zamożniejszej części ludności, wśród mieszczaństwa podlaskiego nie znajdziemy prawie nazwisk o brzmieniu germańskim; ludność miast składa się prawie wyłącznie z rdzennych mieszkańców Rusinów i z napływowych „Lachów”⁷⁹.

Największy procent ludności ruskiej miały miasta położone we wschodniej części Podlasia, tam gdzie nie dotarła wiejska kolonizacja mazowiecka. Jak zauważa I. T. Baranowski: „w największem z miast podlaskich, w starożytnym Bielsku, żywioł ruski zachował swój wpływ przemożny w epoce, którą się zajmujemy. Przejrzyjmy na przykład listę notablów bielskich z r. 1534, a znajdziemy na niej Jeśka Onyszkowicza, Iwana Sieheniewicza, Kuca Denisowicza, Waska Kopyła, Jakima Ożacharowicza, Piotra Lichniewicza, Micka Sobolewicza, Waska Masłowicza, Iwana Petrowicza, Jacka Monocewicza, Iwana Sierpa, Saka Żerebkowicza, Iwana

---

⁷⁸ J. Maroszek, *Rzemiosło w miastach ...*, s. 88 – 195.

⁷⁹ I. T. Baranowski, *Podlasie w przededniu Unii ...*, s. 190; S. Alexandrowicz, *Powstanie sieci miejskiej Podlasia ...*, s. 413 – 427; tenże, *Powstanie i rozwój miast ...*, s. 63 – 130.

Sokoleckiego, Fied'ka Grymałowicza, Jacka Stebka, Waska Miłoszewicza, Paszka Koncewicza, Mikołaja Puchalskiego, Stefana Neteslego, Denisa Hrywaczycza, Hrynia Bohdanowicza. Jak widzimy, prawie wszyscy ci mieszczanie mają ruskie imiona i nazwiska⁸⁰.

Wspomniany Iwan Sieheniewicz był przedstawicielem najbogatszej na Podlasiu rodziny kupieckiej, z której wyszedł m.in. pierwszy ihumen monasteru w Supraślu Pafnucjusz Sieheń (lata 1500 – 1510), a po nim jego brat Jonasz (lata 1510 – 1512). Na stronicach jednej z rękopiśmiennych ksiąg, które były przechowywane w monasterskiej bibliotece zapisano, iż: „naczasia sozydati sij monastyr ... wieroju i lubowiju, żelanijem i trudom mnohohriesznoho swjaszczenoinoka ihumena Pafnotija, rodom iz Bielska”⁸¹. Obaj w kolejnych latach objęli katedry biskupie w Turowie, Włodzimierzu, a Pafnucjusz dodatkowo w Łucku. Oprócz prowadzonego na szeroką skalę handlu, przedstawiciele rodu Sieheniów zajmowali się dzierżawą komór celnych, przemysłem drzewnym, posiadali znaczne majątki ziemskie. O ich pozycji społecznej świadczy fakt, że Fedko Sieheń pożyczył 450 kop groszy na wykupienie przez mieszczan wójtostwa bielskiego z rąk Janusza Radziwiłła (1534 rok), a przejąwszy od kupca Fedora Witablanina dobra Szumki i Hawryłowicze w powiecie bielskim, spłacił jego długi na sumę 600 kop groszy, co dobitnie świadczyło o jego zamożności. Rodzina Sieheniów została później nobilitowana⁸². W pozostałych miastach królewskich ludność była etnicznie i wyznaniowo mieszana. Taki obraz społeczności miejskich charakteryzował zarówno grody gospodarskie w: Kleszczelach, Mielniku, Narwi i prywatne Siemiatyczach, Orli, Boćkach oraz w podlaskich miasteczka położonych na lewym brzegu Bugu.

W Drohiczynie dominującą liczebnie społecznością była ludność mazowiecka. Mieszany skład etniczno – wyznaniowy tego miasta można było zauważyć w składzie sądu ławniczego. W radzie miejskiej znajdowało się 8 prawosławnych i 8 katolików⁸³. W Drohiczynie, obok cechów rzemieślniczych, istniał też cech kupiecki (konfraternia)⁸⁴. Zróżnicowany skład narodowościowy miały Brańsk i Suraz⁸⁵. Sporządzony w 1558 roku spis dzierżawców wólk miejskich w obu miastach wskazuje, iż Rusini w Brańsku stanowili połowę ludności miejskiej.

---

⁸⁰ I. T. Baranowski, *Podlasie w przededniu ...*, s. 191.

⁸¹ A. Mironowicz, *Nieznane losy pierwszych ihumenów supraskich*, Białystok 2012, s. 35.

⁸² I. T. Baranowski, *Podlasie w przededniu ...*, s. 195.

⁸³ Tamże, s. 196.

⁸⁴ J. Maroszek, *Rzemiosło w miastach ...*, s. 101.

⁸⁵ Zob. F. Z. Weremiej, *Stolica Jaćwieży*, Drohiczyn 1938; A. Stafiński, *Z przeszłości Suraza*, Białystok 1938; S. Herbst, *Bielsk Podlaski*, „Studia z historii budowy miast”, 1957, t. VI, z. 2/17; A. Czapska, *Węgrów: monografia ...*; W. Trzebiński, *Ze studiów nad historią budowy miast prywatnych w Polsce wieku Oświecenia*. Tykocin, [w:] *Studia z historii budowy miast*, Warszawa 1955, s. 91 – 100; S. Alexandrowicz, *Zarys ...*.

Podziały narodowościowe nie prowadziły do powstawania zamkniętych enklaw w mieście. Według Aleksandra Jabłonowskiego: „w miastach podlaskich ... czasem Polak i Rusin siedzieli na jednej włóce”⁸⁶. W niektórych miasteczkach doszło do umownego podziału na „miasto ruskie” i „miasto lackie”. Podział ten wynikał nie z powodu podziałów etnicznych na terenie miasta, ale stał się efektem wprowadzanych w XV w. zapisów prawa magdeburskiego. Nazwa „miasto ruskie” odnosiła się do obszaru dawnej osady przygodowej, natomiast „miastem lackim” nazywano ten obszar, na którym w XV w. osadzano ludność katolicką. Pierwotnie obszar „miasta lackiego” objęty był jurysdykcją wójta, który miał zarządzać według prawa niemieckiego. „Miasto ruskie” nadal podlegało staroście, którego kompetencje określone były w zwyczajowym prawie ruskim⁸⁷.

Charakterystykę rozwoju miast królewskich odniosłem jedynie do kilku z nich, ze szczególnym akcentem na największą aglomerację – Bielsk. W Bielsku najstarsza część miasta znajdowała się w bezpośrednim sąsiedztwie dawnego ruskiego grodu. Obok nowego XIV – wiecznego zamku, który przetrwał do pożaru w lipcu 1564 roku, miasto zostało zorganizowane w oparciu o dwie osady o charakterze obronnym – Osadę Podzamecką i Kłopotami⁸⁸. Pomiędzy tymi osadami, a zamkiem znajdował się obszerny dziedziniec, pełniący rolę placu targowego i szlaku komunikacyjnego. Z tego ośrodka wychodziły ważne, nie tylko w wymiarze lokalnym, szlaki do: Brześcia, Nura i Drohiczyzna oraz Suraża i Grodna.

W XVI stuleciu Bielsk zmienił swoje oblicze z zespołu grodowego w nowożytnie miasto. Miasto uzyskało nowe ulice. Zagospodarowano parcele poprzez nowe osadnictwo i wytyczono nowy rynek. Zachodnia jego część została przekształcona w ulicę Wielką, która do 1563 roku pełniła rolę rynku miejskiego. Ufundowane zostały nowe obiekty sakralne – cerkwie pod wezwaniem: Objawienia Pańskiego, Świętego Mikołaja i Zaśnięcia Najświętszej Marii Panny. Przeniesiona została z terenu zamku cerkiew Narodzenia Najświętszej Marii Panny, która została ulokowana w południowej części Osady Podzameckiej. Uformowany w ten sposób organizm miejski był efektem funkcjonowania zamku namiestników hospodarskich (wielkksiążęcych) i rozwoju ekonomicznego osad handlowo – rzemieślniczych. Tereny te były nazywane w XVI w. „miastem ruskim” lub dzielnicą „zamkową”. W XV w. wraz z rozwojem garbarstwa

---

⁸⁶ A. Jabłonowski, *Podlasie*, cz. I, [w:] *Źródła dziejowe*, t. XVII, Warszawa 1907, s. 146.

⁸⁷ W. Jarmolik, *Rozwój niemieckiego prawa ...*, s. 23 – 46.

⁸⁸ J. Zieleniewski, *Powstanie i rozwój układu przestrzennego Bielska Podlaskiego w XIV – XVIII wieku*, „Studia Podlaskie”, 1990, t. I, s. 63 – 64.

na północny zachód od Starego Miasta, na prawym brzegu rzeki powstała osada Dubicze, posiadająca własny plac targowy obok cerkwi pod wezwaniem Zmartwychwstania Pańskiego. Osada ta związana była z „zamkową” częścią miasta⁸⁹.

Druga część miasta, nazywana „lacka”, powstała po 1430 roku kiedy ustanowiony przez Witolda wójt rozpoczął akcję osiedlania „ludu rzymskiego obrządku”. Powstała wówczas, na północny – zachód od „miasta zamkowego”, dzielnica „Poświęcińska”, z kościołem i szpitalem pod wezwaniem Świętego Marcina z cmentarzem. Kościół ten i szpital spłonęły w czasie wielkiego pożaru miasta w 1591 roku. W końcu XV w. pomiędzy obiema dzielnicami wybudowany został kościół parafialny pod wezwaniem Narodzenia Najświętszej Marii Panny i Świętego Mikołaja. Wezwanie kościoła, odpowiadające wezwaniom głównych cerkwi bielskich, dostosowywało terminy świątecznych jarmarków odbywanych przez katolików do tradycyjnych jarmarków w święta prawosławne. Sytuacja ta zmieniła się dopiero po przyjęciu przez Kościół katolicki kalendarza gregoriańskiego (1585 rok).

Z powyższego wynika, że ponad sześćdziesiąt lat do nadania w 1495 roku ogółowi ludności prawa magdeburckiego, na terenie współczesnego Bielska istniały właściwie dwa miasta – rządzone różnymi prawami i podlegające dwóm różnym urzędnikom wielkksiążęcym. Po 1495 roku obszar miasta został podporządkowany władzy wójta i rady miejskiej. Część „miasta ruskiego”, przylegająca do zamku, została wyłączona spod jego władzy, tworząc tzw. jurydykę, podlegającą władzy starosty, którą nazwano „Podzamczem”. Podobna jurydyka „Poświętne”, wyłączona spod jurysdykcji wójta, funkcjonowała obok kościoła parafialnego. Kolejne zmiany w rozplanowaniu miasta przyniosła „pomiarowa włóczna”, przeprowadzona w latach 1560 – 1563 i porządkująca jego strukturę. Dokonano wówczas przeniesienia cerkwi pod wezwaniem Zmartwychwstania Pańskiego z Dubicz na ulicę Brzeską. Powstała wówczas na północnym skraju miasta nowa dzielnica zwana „Na Kolence”, zamieszкана przez ludność ruską. Królowa Bona ufundowała tam cerkiew pod wezwaniem Świętej Trójcy⁹⁰.

Podobne podziały na „miasto ruskie” i „miasto lackie” były w XV – wiecznym Drohiczynie. Prowadziło to do komplikacji we wzajemnych stosunkach dwóch społeczności, co podkreślano w hospodarskim przywileju z 1498 roku: „zważając, że w niektórych miastach W. Ks. Litewskiego mieszczanie żyją w niezgodzie z powodu różnicy praw i zwyczajów,

---

⁸⁹ Tamże, s. 64.

⁹⁰ Tamże, s. 62, 64 – 65.

wypływających z wyznania obrzędów łacińskiego i greckiego, pragnąc przeto zaprowadzić między nimi dobre porozumienie i jedność, obdarzamy tak jednych jak i drugich, po obu stronach rzeki mieszkających, prawem magdeburskim. Pospólstwo z wójtem corocznie wybiorą 8 rajców wyznania łacińskiego i tyluż greckiego, ci zaś wspólnie z wójtem obiorą z grona swego dla obu wyznań po 1 burmistrzu”⁹¹.

W późniejszych dokumentach, na przykład w lustracji 1576 roku, widzimy podział Drohiczyzna na „Stronę Ruską” i „Stronę Lacką” pokrywający się z jego podziałem topograficznym. „Strona Lacka”, w której wójt ustanowiony w 1429 roku osadzał osadników na prawie niemieckim, znajdowała się na prawym (północnym) brzegu Bugu. Ta część miasta była centralną, albowiem na jej terenie znajdował się gród ruski, na którym w czasach nowożytnych stał drewniany zamek oraz rynek. Wokół rynku usytuowane były cerkwie i kościoły. W tej części miasta, obok Rusinów mieszkali Polacy. „Strona Ruska”, położona była na lewym brzegu Bugu. Ta część miasta była zamieszкана przez ludność ruską⁹².

Podobna sytuacja istniała w Surażu, który przedzielała rzeka Narew. „Strona Lacka” położona była na lewym (zachodnim) brzegu rzeki, a „Strona Ruska” na część prawobrzeżną. Na „Stronie Lackiej” znajdował się rynek miejski, który powstał na miejscu dawnego podgrodzia, przylegającego do XI – wiecznego grodziska ruskiego. Na południowym krańcu rynku wzniesiony został drewniany kościół, od którego rozciągała się ulica Lacka. Z przeciwległej, północno – wschodniej strony rynku wychodziła ulica Ruska, prowadząca do mostu łączącego obie strony miasta. Na „Stronie Ruskiej” przy moście, znajdowała się cerkiew pod wezwaniem Świętego Piotra. Rejestr pomiarowy z 1562 roku wspomina również *popa spaskiego* (proboszcza cerkwi pod wezwaniem Przemienienia Pańskiego), posiadającego grunt przy ulicy Ruskiej, tuż przy rynku. Ulica Spaska była przecznicą ulicy Ruskiej⁹³.

W XVI – wiecznym Brańsku znajdowały się również ulice Ruska i Lacka (od 1594 roku zwana Kościelną). Obie ulice wychodziły z pierzei rynku i prowadziły do świątyń obu wyznań – Ruska do cerkwi pod wezwaniem Świętego Szymona Słupnika, a Lacka do kościoła pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny. Obok cerkwi znajdował się tzw. Kozí Rynek, który mógł być pierwotnym placem targowym. Po przeciwległej stronie

⁹¹ R. Krzysztofik, *Lokacje miejskie na obszarze ...*, s. 28 – 29.

⁹² L. Postołowicz, *Układ przestrzenny Drohiczyzna do końca XVIII wieku*, [w:] *Drohiczyzn. Dzieje miasta na tle dziejów regionu*, Białystok 1979, s. 37.

⁹³ H. Łapińska, *Kilka uwag na temat odnowy przestrzeni miejskich na przykładzie rynku ruskiego i rynku kościelnego w Surażu*, „Architekturae et Artibus”, 2014, vol. 6, nr 4, s. 38 – 49.

Kozięgo Rynku królowa Bona ufundowała w 1550 roku niewielki kościół szpitalny pod wezwaniem Świętego Ducha.

Podobnie w Mielniku, władający w latach 1440 – 1444 grodem książę mazowiecki Bolesław IV dokonał lokacji miasta na prawie chełmińskim⁹⁴. Powstała wówczas nowa osada, określana w dokumencie z 1560 r. jako *miasto na Krzywczycach*. Osada ta znajdowała się w górę Bugu od starej ruskiej osady przyrodowej. Lokacja okazała się jednak nieudana i w 1501 roku wielki książę Aleksander nadał prawo magdeburskie całemu miastu⁹⁵.

Podział na dzielnicę „ruską” i „lacką” występował również w miastach prywatnych. W Wysokim Mazowiecku znajdował się „Ruski Rynek”, na którym stała cerkiew. Ta XVIII – wieczna świątynia, będąca obecnie własnością Kościoła katolickiego zachowała się tutaj do dzisiaj. Podziały na „miasto ruskie” i „lackie” występowały w będącym od 1415 roku własnością prywatną Sokołowie, który wyrósł na miejscu dawnej osady ruskiej. Miasto lokowano tu na mocy przywileju wielkiego księcia Witolda z 1424 roku. Mieszczanie zostali zwolnieni z wszelkich powinności na rzecz wielkiego księcia, a wszelkie sprawy sporne miały być odtąd rozstrzygane przez wójta i rajców miejskich zgodnie z prawem średzkim. Ludność ruska pozostawała przy dawnym prawie ruskim. Dwuczłonowość Sokołowa została uwidoczniła w inwentarzu z 1621 roku. Miasto było wówczas w posiadaniu Radziwiłłów. W Sokołowie były dwa rynki – lokacyjny i przedlokacyjny, które były określane jako „ruskie miasto”. Ludność „ruskiego miasta” była przeważnie prawosławna, natomiast w drugiej części wyznaniowo mieszana. Obok Rusinów i Polaków w mieście zamieszkiwali Żydzi⁹⁶. Na taki charakter miasta zwracał uwagę współczesny badacz historii Sokołowa Jan Kazimierski, zaznaczając: „Rynek [ruski] robi wrażenie regularnego założenia pokrywającego się przynajmniej liczbą posesji z rynkiem lokacyjnym. Sądzę, że było to zamierzone i zgodne jest z duchem przywileju wydanego przez księcia Witolda. Mimo uprzywilejowania dla ludności polskiej chodziło o zachowanie równowagi między istniejącą tu ludnością ruską, a nawet nieliczną litewską”⁹⁷. Podobna sytuacja istniała również w pobliskim Węgrowie, leżącym bezpośrednio przy granicy z województwem mazowieckim. Według XIX – wiecznego

---

⁹⁴ D. Michaluk, *Ziemia mielnicka województwa ...*, s. 73.

⁹⁵ D. Michaluk, *Rozwój przestrzennego układu Mielnika w XIII – XVIII wieku*, „Studia Podlaskie”, 1993, t. IV, s. 28.

⁹⁶ J. Kazimierski, *Zarys dziejów Sokołowa*, [w:] *Dzieje Sokołowa Podlaskiego i jego regionu*, Warszawa 1982, s. 85.

⁹⁷ Tamże, s. 85.

krajoznawcy Józefa Grajnert: „wyraźne były dwa oddziały miasta: polski i ruski, a które teraz tylko w tytule istnieją”⁹⁸.

W Siemiatyczach możemy zaobserwować pierwotny podział na część „ruską” i „lacką”. Podział miasta na dwie etnicznie dzielnice został zrekonstruowany przez Józefa Maroszka. Siemiatycze jako centralny ośrodek dóbr ziemskich otrzymały prawo magdeburskie dopiero w 1542 roku, lecz ich struktura wewnętrzna zaczęła formować się już o stulecie wcześniej. Najstarsza część osady związana była ze wzgórzem, na którym usytuowana była cerkiew. Prawdopodobnie w pierwszej połowie XV w. wchodziła ona w skład usytuowanego w tym miejscu pierwotnego założenia dworskiego, obok którego rozwijała się osada o charakterze miejskim. Osadę tę w trakcie lokacji miasta w 1542 roku prawdopodobnie przeniesiono w inne miejsce⁹⁹.

Ok. połowy XV w. na przeciwnym brzegu rzeki Muchawiec ulokowana została osada zasiedlana przez ludność polską, dla której ówczesny właściciel, Michał Kmita Sudymontowicz¹⁰⁰, ufundował w 1456 roku kościół katolicki. J. Maroszek podkreślił, że „w konsekwencji tych stwierdzeń, można by w początkach Siemiatycz widzieć typowe dla Podlasia zjawisko powstawania dwóch organizmów miejskich (stanowiących jedno miasto), o odrębnym składzie etnicznym, prawnym i religijnym społeczeństwa. W Siemiatyczach, podobnie jak w Bielsku, Surażu, pobliskim Drohiczynie czy Tykocinie, doszukać się można dwu dzielnic: „lackiej” i ruskiej”, związanych z funkcjonującymi świątyniami”¹⁰¹.

Przedstawiona wyżej charakterystyka odnosiła się do miast prywatnych na Podlasiu. Ich powstanie i omówienie na przykładzie: Bociek, Orli, Siemiatycz i Zabłudowa, zostało zawarte w następnym rozdziale.

---

⁹⁸ J. Grajnert, *Wycieczce na Podlasie*, „Biblioteka Warszawska. Nowa Seria”, 1857, t. IV, s. 62 – 63.

⁹⁹ J. Maroszek, *Siemiatycze jako ośrodek dóbr ziemskich w XV – XVIII w. (do 1801 roku)*, [w:] *Studia i materiały do dziejów Siemiatycz*, pod red. H. Majeckiego, Warszawa 1989, s. 11.

¹⁰⁰ Michał Kmita Sudymontowicz z Chożowa (zm. ok. 1469) – syn Aleksego Kmity.

¹⁰¹ Tamże, s. 12.

III. Kształtowanie się układu przestrzennego miast prywatnych.

1. Boćki.

Osadnictwo wokół Bociiek sięga epoki okres średniowiecza.¹⁰² Stałe osadnictwo na tym obszarze pojawiło się we wczesnym średniowieczu wraz z napływem ludności słowiańskiej. Najstarsza wzmianka o miejscowości Boćki wystąpiła pod koniec XV w., kiedy to Aleksander Jagiellończyk potwierdził rozgraniczenie gruntów włościan Jakubowskich od ziem mieszczanina Supruna z Bociiek.¹⁰³ W 1499 roku Mikołaj Mikołajewicz Radziwiłł¹⁰⁴ wytyczył dobra Łubin, położone między Brańskiem, a Bielskiem, na podstawie aktu rozgraniczenia¹⁰⁵, w którym wymieniony został Ancut z Boćków oraz Myca Bothkowicz lub Micz Botkowicz (przypuszczalnie potomek założycieli miejscowości).

Kolejny ważny dokument dotyczący Bociiek wzmiankował o zamianie dóbr między wojewodą witebskim, marszałkiem i sekretarzem królewskim Iwanem Sapiehą, a ziemianami mielnickimi Stanisławem Montewiczem, i Iwaszką Hlebowiczem. Zamiana dotyczyła wsi „Botki”, którą Iwan Sapieha otrzymał w zamian za Bereźnicę. Potwierdzenie tej zamiany nastąpiło 3 grudnia 1502 roku w Piotrkowie¹⁰⁶. Iwan Sapieha był potomkiem kasztelana trockiego Sunigała oraz protoplastą rodu, od którego wywodziła się linia Sapiehów - Siewierska, czyli Czerejska. Magnat zaczynał jako pisarz na dworze hospodarskim. Później został wojewodą podlaskim, kiedy 29 sierpnia 1513 roku ustanowiono województwo podlaskie¹⁰⁷ i starostą braclawskim¹⁰⁸.

---

¹⁰² Karty ewidencyjne Boćki, *osada* m.in. stanowiska nr 1 – 8, <https://zabytek.pl/pl/mapa?sekcja=zabytki-archeologiczne> (data 1 marca 2024 roku).

¹⁰³ *Lietuvos Metrika*, Knyga nr 12 (1522 – 1529): *Užrašymų knyga* 12, P. D. Antanavičius, P. A. Baliulis, Vilnius 2001, s. 438; Z. Romaniuk, *Boćki na Podlasiu*, Boćki 2013, s. 17.

¹⁰⁴ Mikołaj Mikołajewicz Radziwiłł (1470 – 1521) – krajczy Wielkiego Księstwa Litewskiego (1488 – 1493) oraz podczaszcy (1495 – 1505) i kanclerz (1507 – 1521), wojewoda trocki (1505-1510), wojewoda wileński (1510 – 1521), senator Wielkiego Księstwa Litewskiego (1505 – 1521), marszałek ziemski trocki, namiestnik bielski, zob. G. Błaszczyk, *Radziwiłł Mikołaj h. Trąby (1470 – 1520)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, 1987, t. XXX, z. 125, s. 316 – 319.

¹⁰⁵ AGAD, *Kapicjana*, sygn. 40, k. 488 – 498.

¹⁰⁶ *Studium historyczno – urbanistyczne do planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego Bociiek, opracowane na zlecenie Urzędu Wojewódzkiego w Białymstoku – Wydział Kultury i Sztuki Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków*, oprac. Z. Piłaszewicz, Białystok 1980, s. 6.

¹⁰⁷ Z. Romaniuk, *Boćki ...*, s. 20.

¹⁰⁸ Iwan Semenowicz Sapieha – pełnił funkcję sekretarza wielkiego i kanclerza królowej Heleny (1501 – 1506), namiestnika witebskiego (1508), zob. M. Michalewiczowa, *Sapieha (Sapieha, Sopiężyc, Sopiha) Iwan (Iwaszko, Jan) h. Lis (zm. 1517)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, 1993, t. XXXIV, z. 143, s. 613 – 618.

W 1509 roku król Zygmunt I Stary przekazał Iwanowi Sapieże, marszałkowi i sekretarzowi gospodarskiemu, kilka wsi z prawem lokowaniem miasta oraz budową zamku. W celu szybszego rozwoju miejscowości król w tym samym roku nadał Boćkom prawo magdeburskie wraz z przywilejami dla nowych osadników oraz polecił Sapieże wyznaczyć wójta. Ponadto miasto otrzymało pozwolenie na budowanie karczm w celu sprzedaży i wyrobu alkoholu oraz organizowanie co tydzień targu i trzech jarmarków w ciągu roku na: czwartą niedzielę Wielkiego Postu, Świętą Trójcę (pierwsza niedziela po Zielonych Świątkach), Świętą Katarzynę (25 listopada)¹⁰⁹.

Iwan Sapieha był blisko związany z dworem Aleksandra i Zygmunta I Starego z dynastii jagiellońskiej oraz został pierwszym wojewodą podlaskim¹¹⁰. O jego nominacji na wojewodę informuje edykt królewski Zygmunta I Starego wystawiony w Mielniku 2 lipca 1513 roku¹¹¹. Za zgodą króla Iwan Sapieha zamienił się z Leonardem Kosińskim na włości dubieńskie, w zamian oddając ziemie w okolicach Drohiczyzna: Lisowo, Bryki, Narojki, Czaje¹¹². Dodatkowo w 1512 roku król przekazał mu na własność wsie Knorydy i Brzeźnicę oraz kilka żrebów. W tym samym roku powiększyły się również granice miasta Boćki o teren za rzeką – nazwany później Zarzeczem.

W 1513 roku Iwan Sapieha ufundował kościół parafialny pod wezwaniem Świętego Ducha¹¹³. Nowopowstałą parafią miał zarządzać proboszcz wraz z dwoma wikariuszami. Fundację kościoła potwierdził biskup łucki Paweł Algimunt Holszański (1507 – 1536) w 1528 roku i wojewoda nowogródzki Paweł Sapieha w 1578 roku¹¹⁴. Pierwszym proboszczem był znany jedynie z imienia – Aleksy¹¹⁵. 20 kwietnia 1513 roku Iwan Sapieha nadał ziemie dla kościoła pod wezwaniem Świętego Ducha, Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny, Świętego Jana Chrzciciela, Świętej Katarzyny, w którym określił uposażenie plebana,

---

¹⁰⁹ *Lietuvos Metrika*, Knyga nr 8 (1499 – 1514): *Užrašymų knyga* 8, P. A. Baliulis, R. Firkovičius, P. D. Antanavičius, Vilnius 1995, s. 431 – 433.

¹¹⁰ K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka*, Poznań 1995, s. 24.

¹¹¹ Bohusz Bohowitynowicz (zm. 1546) – marszałek i pisarz nadworny (1511 – 1530), podskarbi i marszałek litewski, zob. M. Jaroszewicz, *Testament Bohusza Bohowitynowicza*, „Atheneum”, 1847, t. III, s. 14.

¹¹² Kosińscy, ziemianie drohiccy. Lenart Kosiński, dworzanin, otrzymał od króla Zygmunta w 1511 roku młyn pod Drohiczyzną, zob. A. Boniecki, *Poczet rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI wieku*, Warszawa 1887, s. 146.

¹¹³ Zob. *Kościół katolicki na Podlaski. Zbiór dokumentów erekcyjnych i funduszowych, Boćki*, oprac. J. Maroszek, t. II, Białystok 1999.

¹¹⁴ AGAD, *Kapicjana*, sygn. 29, s. 380 – 392, 394 – 399.

¹¹⁵ Tamże, s. 382.

uwzględniając dziesięcinę snopową z folwarku z Bociek i Konoryd.¹¹⁶ W 1521 roku Michał Sapieha (zm. 1536 roku¹¹⁷), syn Iwana, wojewoda podlaski, potwierdził uposażenie kościoła parafialnego w Boćkach oraz dodatkowo nadał parafii wieś Szczyty z dwoma kmieciami, młynem oraz polami, lasami, łąkami. Jest wielce prawdopodobne, że w tym samym roku 1513 została ufundowana cerkiew prawosławna¹¹⁸. Cerkiew ta w 1577 roku posiadała swój plac, na terenie którego zamieszkiwał prawosławny duchowny¹¹⁹.

Iwan Sapieha zmarł 4 grudnia 1517 roku i pochowany został w cerkwi boćkowskiej. Dobra Boćki odziedziczyła po nim wdowa – Elżbieta z Hlebowiczów Sapieżyna wraz z pasierbami oraz jego dzieci z pierwszego małżeństwa: Paweł, Michał, Fryderyk (Fiodor), Dobrochna, Bohdan, Hanna, Maryna. Boćki przypadły synowi Michałowi Sapieże, który przekazał je bratu – Fryderykowi vel Fiodorowi Sapieże w 1525 roku¹²⁰.

Fryderyk Sapieha zmarł bezpotomnie najprawdopodobniej w 1548 roku, zostawiając ojcowiznę w rękach swojej żony Hanny Zabrzezińskiej¹²¹, która powtórnie wyszła za mąż za kniazia Stefana Zbaraskiego¹²². W II połowie XVI w. w skład dóbr boćkowskich wchodziło: miasto Boćki, dwór boćkowski, dwór knorydzki, dwór dubieński oraz liczne wsie: Stara Wieś¹²³, Mokre, Romaszki, Krasne, Dzidziule, Nurzec, Mołoczki, Koszne, Piotrowszczyzna i inne.

Na początku II połowy XVI w. doszło do konfliktu między poszczególnymi członkami rodu Sapiehów o dobra boćkowskie. Brat Michała i Fryderyka – Paweł Sapieha¹²⁴, odzyskał dobra boćkowskie z rąk spadkobierców, bratowej po Fryderyku i bratanicy po Michale – Hannie

---

¹¹⁶ Tamże, s. 381 – 384; *Opisanie dokumentov i bumag chranjascichsja v Moskowskom archive ministerstwa justicii*, kniga 21, [w:] *Русская историческая библиотека*, t. XXXIII, Москва 1915, nr 428, s. 137.

¹¹⁷ A. Andrzejewski, H. Karwowska, *Kamienica wielka rezydencji Sapiehów w Dubnie, gm. Boćki, woj. podlaskie*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego”, 2008, z. 14, s. 264.

¹¹⁸ Według A. Tłomackiego pierwsza cerkiew powstała w Boćkach przed lokacją miasta przez Iwana Sapiechę w 1512 r.; A. Tłomacki, *Sapiehowie. Linia kodeńska*, Warszawa 1996, s. 14; A. Buczyło, *Kształtowanie się sieci ...*, s. 120 – 121.

¹¹⁹ AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego, dz. I, sygn. 47, k. 112; *Słownik historyczno – geograficzny województwa podlaskiego w średniowieczu*, z. 1, A. Bojanka, oprac. A. Buczyło, T. Jaszczolt, Warszawa 2021, s. 126.

¹²⁰ Fiodor Sapieha (1480 – ok. 1548), syn Iwana Sapiehy, dworzanin gospodarski (lata 1541 – 1548).

¹²¹ Hanna Zabrzezińska (zm. ok. 1556) – ślub ok. 1543 (Zbaraska, Leliwitów).

¹²² Stefan Andrejewicz Zbaraski (1518 – 1585) – dworzanin królewski, wojewoda witebski (1555 – 1566), trocki (1566 – 1585).

¹²³ Boćki z Starą Wsią połączone były drogą, zob. M. Karczewski, *Źródła archeologiczne do historii małych miast. Trzy przykłady: Boćki, Suraż, Wąsosz*, [w:] *Małe miasta. Przestrzenie*, pod red. M. Zemło, Supraśl 2003, s. 255 – 260.

¹²⁴ Paweł Iwanowicz Sapieha (zm. 1579) – wojewoda podlaski (1556 – 1558) i nowogródzki (1558 – 1579), zob. H. Lulewicz, *Sapieha (Sopieha) Paweł na Kodniu h. Lis (zm. 1579)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, 1994, t. XXXV, z. 144, s. 128 – 131.

Sapieżyńskiej Sieniawskiej, którymi władał do swojej śmierci w 1579 roku. Paweł Sapieha w 1569 roku złożył przysięgę na wierność królowi Zygmuntowi Augustowi, przez co ziemie boćkowskie oraz ziemia bielska została przyłączona do Królestwa Polskiego. Po jego śmierci z mocy sądowego działu spadku właścicielem Bociek został jego syn Bohdan Sapieha, późniejszy starosta kowieński¹²⁵. Odziedziczył on Boćki wraz z folwarkami w Starym Siole i Knorydach oraz wsiami: Mokre, Bojary, Nurzec, Krasna Wieś oraz część obszaru dubieńskiego¹²⁶.

Po śmierci Bohdana Sapiehy doszło w 1593 roku do podziału majątku na dwa kompleksy dóbr: boćkowskich i dubińskich. W wyniku tego podziału Andrzej Sapieha otrzymał miejscowość Boćki wraz z zamkiem i leżącym nieopodal folwarkiem oraz ziemią andryjańską. Mikołaj Sapieha oraz Paweł Stefan (lata 1565 – 1635), koniuszy wielki litewski, piastujący funkcje na dworze królewskim, otrzymali zamek w Dubnie i liczne wsie graniczące od wschodu z terenami boćkowskimi. W 1638 roku synowie Mikołaja – Tomasz, wojewoda wendeński i Kazimierz – starosta niemonojcki, przekazali po bezpotomnej śmierci swojego stryja Pawła, majątności przyległe do dóbr boćkowskich Tomaszowi Sapieże¹²⁷.

Po śmierci w 1610 roku Andrzeja Sapiehy, starosty homelskiego, majątek boćkowski (z Knorydami i Mokre) wszedł w posiadanie jego córki Eleonory Sapieżanki. W 1655 roku przekazała je swemu stryjecznemu bratu Pawłowi Janowi Sapieże (ok. 1610 – 1665), ówczesnemu wojewodzie witebskiemu, a od 1656 roku hetmanowi litewskiemu i wojewodzie wileńskiemu. Nowy właściciel nadał miastu specjalny przywilej w 1658 roku, który określał ziemie przynależne do miejscowości oraz regulował podatki mieszczan na rzecz dworu boćkowskiego, skarbu państwa, Kościoła katolickiego oraz Kościoła unickiego.

Ok. 1671 roku właścicielem Bociek został cześniak, a następnie koniuszy litewski Franciszek Stefan Sapieha¹²⁸. Franciszek Sapieha ożenił się z Anną Lubomirską¹²⁹, córką

---

¹²⁵ Bohdan Pawłowicz Sapieha (zm. 1593) – wojewoda miński (od 1588), kasztelan brzeski, podkomorzy bielski, starosta homelski, zob. H. Lulewicz, *Sapieha Bohdan na Boćkach h. Lis (zm. 1593)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, 1993, t. XXXIV, z. 143, s. 594 – 596.

¹²⁶ *Słownik historyczno – geograficzny ...*, s. 123.

¹²⁷ Tomasz Sapieha (1598 – 1646) – wojewoda wendeński, a od 1641 roku wojewoda nowogrodzki, zob. A. Rachuba, *Sapieha Tomasz na Holszanach h. Lis (zm. 1598 – 1646)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, 1994, t. XXXV, z. 144, s. 154 – 155.

¹²⁸ Franciszek Stefan Sapieha (zm. 25 czerwca 1685) – koniuszy Wielkiego Księstwa Litewskiego, starosta olkienicki.

¹²⁹ Anna Krystyna Lubomirska (ok. 1651 – zm. 1701) – córka Jerzego Sebastiana Lubomirskiego (1616 – 1667), hrabiego na Nowym Wiśniczu i Jarosławiu. Po śmierci Franciszka Stefana Sapiehy wyszła za mąż w 1692 roku

marszałka wielkiego koronnego Jerzego Lubomirskiego, która wyprosiła na rzecz Bociek u króla Augusta II w 1698 roku cztery jarmarki rocznie. W 1672 roku Franciszek Sapieha zastawił Boćki wraz z dworem oraz Starą Wsią, Walentemu Godlewskiemu¹³⁰. Dobra na krótko wróciły do właściciela w 1676 roku, ponieważ już w 1682 roku ponownie poszły pod zastaw Mikołajowi Tokarzewskiemu. Na początku XVIII w. dzierżawił je Stefan Krasieński, kasztelan płocki.

Po śmierci Franciszka Stefana Sapięhy Boćki przeszły w posiadanie podskarbiego nadwornego litewskiego Józefa Franciszka Sapięhy¹³¹. Podskarbi zerwał kontrakt dzierżawy ze Stefanem Krasieńskim. Józef Franciszek Sapieha poślubił w 1706 roku Krystynę Branicką¹³². Z inicjatywy Józefa Franciszka Sapięhy został pobudowany kościół parafialny pod wezwaniem Świętego Ducha, Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny oraz Świętego Jana Chrzciciela¹³³. W 1726 roku rozpoczęła się również budowa zespołu klasztornego Ojców Reformatorów z biblioteką, oficynami, ogrodem, cmentarzem. Budowa murowanego kościoła wraz z klasztorem została zakończona w 1739 roku. Konsekracja nowej świątyni miała miejsce 27 września tegoż roku. W latach 1744 – 1746 obok kościoła powstała wieża zegarowa dzięki staraniom wdowy po Józefie Sapięze – Krystynie Sapięze z Branickich. Ponadto dziedziczka przekazała klasztorowi dodatkowe grunta pod budowę browaru oraz uposażyła od nowa cerkiew w place, należące niegdyś do mieszczan, na poczet wzniesienia plebanii.

Po Józefie i Krystynie Sapięhach dobra boćkowskie odziedziczyła ich córka Teresa (zm. w 1778 roku), która poślubiła najpierw Floriana Radziwiłła¹³⁴, a później podczaszego

---

za księcia Dominika Mikołaja Radziwiłła (1643 – 1697), podskarbiego nadwornego litewskiego od 1676 roku, podkanclerzego litewskiego od 1681 roku, kanclerzego wielkiego litewskiego od 1690 roku.

¹³⁰ Walenty Godlewski – w 1681 roku sędzia ziemski nurski, w 1668 roku podsędek nurski, w 1652 roku podstarości nurski.

¹³¹ Józef Franciszek Sapieha (1679 – 1744) – od 1713 roku podskarbi nadworny litewski, zob. B. Kaczorowski, *Sapieha Józef Franciszek h. Lis (zm. 1679 – 1744)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, 1994, t. XXXV, z. 144, s. 22 – 24.

¹³² Krystyna Sapieha z Branickich (zm. 1761) – żona Józefa Franciszka Sapięhy oraz siostra Jana Klemensa Branickiego (1689 – 1771).

¹³³ Do parafii boćkowskiej, oprócz Bociek, należały wsie: Baranowszczyzna, Boćki, Dubno, Hawryłki, Jakubowicze, Jakubowicze Stare, Knorydy, Koszki, Krasna, Krzywiatycze, Nowosiółki, Nurzec, Olszewo, Paszkowczyzna, Romaszki, Skalimowo, Stara, Szeszyły, Szumki, Topczykały, Toporki, Wiercienie, Wierwiczki, Wólka, Wólka Wahanowska, A. Laszuk, *Zaścianki i królewsczyzny. Struktura ...*, s. 103.

¹³⁴ Florian Hieronim Radziwiłł (ur. 4 maja 1715 – zm. 1760) – książę Świętego Cesarstwa Rzymskiego, od 1739 roku podczaszy wielki litewski, od 1750 roku chorąży wielki litewski, starosta przemyski, starosta krzyzewski, zob. H. Dymnicka – Wołoszyńska, *Radziwiłł Hieronim Florian h. Trąby (1715 – 1760)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, 1987, t. XXX, z. 124, s. 185 – 188.

litewskiego, uczestnika konfederacji barskiej Joachima Karola Potockiego¹³⁵. Za ich kadencji dbano o rozwój gospodarczy miasta oraz jego estetyczny wygląd i porządek na ulicach. Zatruszczono się o pielęgnację ogrodu dworskiego w Boćkach i Knorydach. W 1765 roku rozpoczęła się budowa murowanego kościoła parafialnego. W 1769 roku do Bociek wkroczyły wojska moskiewskie, które ograbiły miejscowość wraz z dworem. Joachim Karol Potocki zamierzał uczynić z Bociek miasto konkurencyjne do Białegostoku. Zapewne miał w planach stworzenie barokowego zespołu pałacowo – ogrodowego, konkurencyjnego do założenia architektonicznego Branickich nad rzeką Białą. Ambitne plany Potockiego nie zostały zrealizowane.

Po Teresie i Joachimie Karolu Potockich, Boćki odziedziczyła córka Krystyna (zm. 1789). Poślubiła ona swojego bliskiego krewnego, starostę szczyrzeckiego Franciszka Piotra Potockiego¹³⁶. Z tego małżeństwa pozostało czterech synów: Kazimierz, Jan Alojzy, Feliks, Aleksander. Franciszek Piotr Potocki uzyskał kolejny już piąty przywilej na jarmark w ciągu roku. Próbował kontynuować zapoczątkowany przez poprzedników porządek w mieście, rozbudował układ urbanistyczny miasta i dbał o siedzibę rodu.

W końcu XVIII w. Boćki stanowiły pod względem ludnościowym drugie miasto w powiecie bielskim. W miejscowości mieścił się sąd, mały garnizon oraz magazyn wojskowy. Przedmiotem handlu w mieście były na przykład tzw. „boćkowce”, „boćkowskie dyscypliny”, „nahajki”, „harapy” i „monitory”, które były słynne w całej Rzeczypospolitej.

Podczas III rozbioru Polski większa część Podlasia została przyłączona do Prus. Utworzono wtedy departament białostocki w Prusach Nowo – Wschodnich, do którego należały oprócz na przykład: Bielska Podlaskiego, Knyszyna, Siemiatycz, Tykocina, również i Boćki.

---

¹³⁵ Joachim Karol Potocki (1725 – 1791) – w 1758 roku generał wojsk koronnych, starosta trembowelski, starosta grybowiecki, w latach 1763 – 1780 podczaszy wielki litewski, zob. W. Szczygielski, *Potocki Joachim Karol h. Pilawa (zm. 1791)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, 1984, t. XXVIII, z. 116, s. 50 – 57.

¹³⁶ Franciszek Piotr Potocki (1745 – 1829) – od 1777 roku hrabia austriacki, w latach 1791 – 1792 ambasador Rzeczypospolitej w Imperium Osmańskim, zob. M. Czeppe, *Potocki Franciszek Piotr h. Pilawa (1745 – 1829)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, 1984, t. XXVIII, z. 116, s. 127 – 132.

Układ przestrzenny miasta.

Osada Boćki powstała przypuszczalnie w XV w. nad rzeką Nurzec, przy trakcie komunikacyjnym i handlowym wiodącym z Warszawy przez Drohiczyn, Bielsk Podlaski, aż do Grodna. W miejscu, gdzie została założona miejscowość Boćki, od średniowiecza stykały się terytoria podległe namiestnikom zamków w: Bielsku, Mielniku, Drohiczynie i Brześciu. Pas graniczny biegł dolinami łączących się nad rzekami Nurca i Nurczyka. Z tamtego okresu pochodzą wsie Wygonowo (1429 rok, 1452 rok, 1474 rok), Andryjanki (ok. 1430 roku, 1463 rok), Hawryłki (ok. 1481 roku), Jakubowskie (II połowa XVI w.)¹³⁷.

Lokacja miasta położona była w najbardziej strategicznym punkcie, a mianowicie przy dogodnej przeprawie przez Nurzec, na terenie ziemi bielskiej. Najprawdopodobniej pierwsza lokalizacja miejscowości była na zachodnim brzegu rzeki Nurzec, w miejscu późniejszej ulicy Zarzeckiej. Dobra rodziny Sapiehów znajdowały się na przeciwległym, wschodnim brzegu rzeki Nurzec.

Układ przestrzenny miasta został uformowany za rządów Iwana Sapiehy i jego następców w I połowie XVI w. Boćki rozwijały się zgodnie z biegiem rzeki po linii z południowego – wschodu na północny – zachód. Centrum miasta stanowił rynek w kształcie wydłużonego prostokąta, ulokowany nieopodal rzeki. Z narożników rynku wychodziły ulice.¹³⁸

W połowie XVI w. było 31 domów, w tym dwa obiekty były wolne od podatku – plebania katolicka i plebania prawosławna. Było osiem ogrodów rynkowych. Najprawdopodobniej plac rynkowy w późniejszych wiekach był powiększony (XVIII w.), w związku z rozwojem handlu w miejscowości. Mieszczanie handlowali m.in. chmielem, który był wywożony do Gdańska. Ogólnie podstawowym źródłem utrzymania mieszkańców Bociek było rolnictwo i rzemiosło.

---

¹³⁷ Z. Romaniuk, *Boćki ...*, s. 13.

¹³⁸ M. Karczewski, *Źródła archeologiczne ...*, s. 255 – 260.

Rysunek nr 1. Plan Bociek w XVI w. Opracował Karol Straczyński. Skala 1:5 000.

W II połowie XVI w. Boćki posiadały kilka ulic połączonych z rynkiem, przy których stało już kilkaset domów. W okresie lokacji miasta wytyczono prawdopodobnie takie ulice jak: Bielską i Brańską wychodzące z narożnika północno – wschodniego, Dworską biegnącą z narożnika północno – zachodniego, skąd biegła również grobla przez rzekę Nurzec, i Zatońską (Załużska/Załońska) oraz Dubieńską, wychodzące z narożnika południowo – wschodniego. Przepuszczalnie ulica Zarzecka to pierwotne tereny wsi „Botki”. Po obu stronach ulicy Dworskiej zbudowano 34 domy¹³⁹ i położonych było 22 ogrodów. Przy ulicy Brańskiej usytuowanych było 26 domów, a ogrodów 13. Przy ulicy Knorydzkiej występowało 26 domów i było 17 ogrodów. Przy ulicy Zabrowskiej położonych było 15 ogrodów. Przy ulicy Bielskiej powstało 18 domów oraz 17 ogrodów. Przy ulicy Dubieńskiej było 43 domów i 39 ogrodów. W większej części ulicy Załużskiej występowało 25 domów oraz 24 ogrodów. Na końcu ulicy Załużskiej (za miastem) ulokowanych było 36 ogrodów. Podobny rozkład występował przy ulicy Zarzeckiej, gdzie umiejscowionych wpieryw było 32 domów i 31 ogrodów, a na jej ostatnim odcinku (nad stawem) było 20 ogrodów. Boćki podzielone było na 98 włók

¹³⁹ W skład zabudowań miejskich – domostw, wchodziły ich integralne części na przykład: małe i duże chlewy, stodoły, spichlerze itp.

gruntowych i 2 włóki należące do proboszcza prawosławnego. W Boćkach i w Dubnie pobudowano 5 młynów, które zasilaly dobra Sapienhów. Jednym z nich byl pobudowany najprawdopodobniej juz w I polowie XVI w. duzy mlyn wodny, ktory zostal ulokowany tuz za mostem na Zarzeczu.¹⁴⁰

Ksiegi poborowe z 1577 roku wzmiankuja o podatku oplaconym z dobr bockowskich (miasto Bocki, dwor: bockowski, knorydzki i dubienki) oraz z pobliskich wsi: Starowieś, Knorydy, Romaszki, Krasna, Mokre, Dzidziule, Dubno, Mołoczki, Kośna, Nurzec.¹⁴¹ Wlości bockowskie posiadaly 244 włoki, wraz z bojarskimi – powyzej 5 tysiecy hektarów. W samej miejscowosci bylo 200 włok osiadlych oraz 20 najemnych.

Dwór Sapienhów zostal zalozony na poczatku XVI w. Pierwsza lokalizacja rezydencji nie zostala dotad poswiadczone badaniami archeologicznymi. Najprawdopodobniej rezydencja w ciagu XVI w. zostala przeniesiona w inny rejon miasta, gdzie byla ulica Dworna. Wedlug innej hipotezy dwor Sapienhów znajdowal sie miedzy rzeka Nurzec, a przeprawa mostowa na gošcińcu bielsko – drohickim, košciolem i placami plebana. W II polowie XVI w. dworem zaczeto nazywac folwark, po raz pierwszy wystepujacy w źródlach w 1513 roku¹⁴².

W roku 1513 stanal na placu rynkowym drewniany košciol parafialny. Šwiatynia usytuowana w tym miejscu byla do 1834 roku. Cmentarz Parafii Rzymskokatolickiej Šwiętego Ducha, Najšwiętszej Marii Panny i Šwiętego Jana Chrzciela, powstal rowniez 1513 roku, i funkcjonowal do 1787 roku.¹⁴³ Plebania, szkoła oraz przytułek dla ubogich polozone byly po stronie południowej rynku.

Równolegle z fundacja košcielna ustanowiono cerkiew. W cerkwi tej zostal pochowany wojewoda podlaski Iwan Sapienia. Šwiatynia ta znajdowala sie przy rynku. W 1577 roku duchowny prawoslawny posiadal wokol šwiatyni obszerny plac cerkiewny. Wedlug Ksiegi poborowej z 1577 roku, uposazenie „cerkwi ruskiej [bylo to] 2 wolne włoki i dom w miešcie”¹⁴⁴.

Sapienhowie každyrazowo wskazywali i mianowali wójta Bociek¹⁴⁵, ktory posiadal uprawnienia sadownicze oraz grunty miejskie. Mieszkańcy Bociek na podstawie prawa

---

¹⁴⁰ Z. Romaniuk, *Bocki ...*, s. 30.

¹⁴¹ Tamże, s. 57.

¹⁴² *Słownik historyczno – geograficzny ...*, s. 126; szerzej por.: *Rozdział IV. Obiekty dworskie*, niniejszej pracy.

¹⁴³ Karta ewidencyjna *Cmentarza parafialnego rzymskokatolickiego p.w. Šw. Ducha, NMP i Šw. Jana Chrzciela w Boćkach*, nr 13356 w: https://zabytek.pl/pl/obiekty/cmentarz-rzymskokatolick-691535/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_20_EN.110797/1

¹⁴⁴ AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego, dz. I, sygn. 47, k. 112; *Słownik historyczno – geograficzny ...*, s. 126.

¹⁴⁵ Wójtem Bociek byl na przyklad: Pawel z Bociek, Maciej Ciecierski, Sebastian Gruszecki, Jakub Korzeniewski.

magdeburgskiego, wybierali corocznie na Świętego Marcina (11 listopada) burmistrza i ławę (radę) miejską. Ostatecznie wybór burmistrza był zatwierdzany przez właściciela miasta. Oprócz wójta i burmistrza funkcje urzędowe w mieście pełnili także: pisarz, gminny – przedstawiciel mieszczan dbający o ich interesy, radni, ławnicy, urzędnicy radzieccy itp. Magistrat Bociek posługiwał się pieczęcią miejską z postacią Świętego Michała Archaniola.

Sapiehowie mieli obowiązek odprowadzać podatki pieniężne do skarbu królewskiego. W sprawach gospodarczych przedstawicielami właścicieli dóbr byli faktorzy. Do ich obowiązków należała na przykład sprzedaż produkcji rolnych.

Na początku XVII w. dobra boćkowskie nie ominęły liczne epidemie oraz okresowe kryzysy gospodarcze. Przez to w zabudowaniach miejskich pojawiły się opuszczone domy, niezagospodarowane place i grunty. Dalej prężnie rozwijało się rzemiosło na bazie takich fachów jak: krawiectwo, stolarstwo, czapnictwo, rymarstwo, złotnictwo, stelmachowstwo, kołodziejstwo, kotlarstwo, kuśnierstwo, kowalstwo itp. Wśród niektórych zawodów dominowali Żydzi¹⁴⁶ - złotnicy, rzeźnicy, cyrulicy, muzykanci itp. W XVII w. w dobrach boćkowskich dalej funkcjonowało kilka młynów. Głównymi punktami na mapie miasta był: ratusz, kościół, synagoga, cerkiew unicka oraz dwór. W XVII w. architekturę miasta stanowiła zabudowa nieregularna, w większości drewniana.

W II połowie XVII w., za rządów Pawła Jana Sapiehy w Boćkach, wystąpiły liczne najazdy wojsk szwedzkich, siedmiogrodzkich i moskiewskich¹⁴⁷ oraz zarazy i klęski głodu.¹⁴⁸ W tym czasie grabiono i palono dobra boćkowskie (obrabowano również rezydencję Sapiehów). Odbudowa spalonej miejscowości trwała kilka lat. W styczniu i lutym 1666 roku chorągwie hetmana polnego litewskiego Michała Kazimierza Paca (ok. 1624 – 1682) i marszałka wielkiego litewskiego, księcia Aleksandra Hilarego Połubińskiego (1626 – 1679), dopuściły się splądrowania dóbr boćkowskich. Po tym burzliwym okresie w latach siedemdziesiątych XVII w. Boćki wraz z folwarkiem zamieszkiwało 530 osób¹⁴⁹, co daje prawie o 2/3 mniej mieszkańców w porównaniu do II połowy XVI w. Ulice miejskie były częściowo wyludnione oraz zespół dworski.

---

¹⁴⁶ Z. Romaniuk, *Podział kahału boćkowskiego w połowie XIX w.*, „Białostoczczyzna”, 1998, nr 1. s. 43,

¹⁴⁷ Książ Iwan Andrejewicz Chowański (zm. 1682) – od końca 1659 roku pustoszył ziemie podlaskie.

¹⁴⁸ W latach 1656 – 1685 Jan Antoni Chrapowicki (1612 – 1685) – dzierżawca Andryjanek, prowadził diariusz, który stanowił źródło historyczne do tamtego okresu, zob. R. Mienicki, *Chrapowicki Jan Antoni, h. Gozdawa (zm. prawdopodobnie w r. 1685)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, 1937, t. III, s. 437 – 439.

¹⁴⁹ Z. Romaniuk, *Boćki ...*, s. 37.

Paweł Jan Sapieha jako pełnoprawny właściciel Bociek 10 sierpnia 1658 roku wprowadził specjalną ordynację, spisaną w 35 punktów (uzupełnionych o kolejne 9 punktów 20 lipca 1682 roku), która dotyczyła spraw funkcjonowania miasta i obowiązków mieszczan na rzecz dworu i kościoła rzymskokatolickiego. „Mieszczan boćkowskich zobowiązano do opłat na rzecz dworu – czynszu w wysokości 4 złotych 10 groszy z każdej obsianej zbożem włóki, dodatkowo do dziesięciny księdzu katolickiemu po 10 groszy. Ponadto do dworu z każdej włóki co roku dawano z miasta po beczce żyta i owsa, po dwie gęsi i dwa kapłony lub cztery kury zamiast nich. W mieście gumnisk, czyli gospodarstw rolnych, odnotowano 53, w tym dwa należące do wójta miejskiego, które były zwolnione od podatków. Wszyscy pozostali rocznie płacili po 6 groszy z każdego gumna. Mieszkający przy Rynku z każdego placu płacili po 15 groszy, a mieszkańcy placów przy ulicach – po 10 groszy. Żydzi mieli odrębny, wyższy czynsz, po 12 tynfów niezależnie od miejsca zamieszkania, a z domów, w których nie prowadzono szynków i kramnic, po 3 tynfy. W czasie żniw mieszczanie (również chłopci) byli zobowiązani do odrabiania pańszczyzny¹⁵⁰ we dworze, w wymiarze dziewięciu dni po jednej osobie z domu. Pod miastem był grunt o powierzchni 40 morgów (zapewne należący do wspólnoty miejskiej), z którego płacono rocznie po 6,5 grosza, a księdzu w ramach dziesięciny po 1,5 grosza. Mieszczanie musieli uprawiać sześciowłókową „pasznię dworną” (orać, bronować, żąć, zbierać i zwozić) i uczestniczyć w żniwach w folwarku knorydzkim. Mieszczan zobowiązano także do podwód ze zbożem do Nura lub Turnej nad Bugiem, z zapewnieniem transportu 10 beczek żyta z każdej włóki miejskiej.”¹⁵¹ Mieszczanie musieli naprawiać mosty i groble przy młynach, pomagać rybakom przy połowach niewodem oraz rąbaniu przerębli, uczestniczyć przy łowach zwierzyny w lasach. Obowiązywały opłaty m.in. od robienia piwa i gorzałki, za posiadanie własnych żarn, za towary przywożone na targi, jarmarki. Żydzi dodatkowo musieli wносить opłatę na rzecz dworu przy sprzedaży między sobą nieruchomości miejskich. Nie można było bez zgody Sapiehy na przykład: wywozić drewna z pańskich lasów, sprzedawać domy w mieście, wyjeżdżać Żydom z miasta bez poinformowania dworu. Zabroniono mieszczanom odstępowania gruntów Kościołowi i Cerkwi. Cyganie mogli przebywać w mieście tylko do trzech dni podczas jarmarków (za złamanie określonego prawa pobytu groziła kara). Ustalono, że gospodarz jednego z dziesięciu domów pełnił funkcję

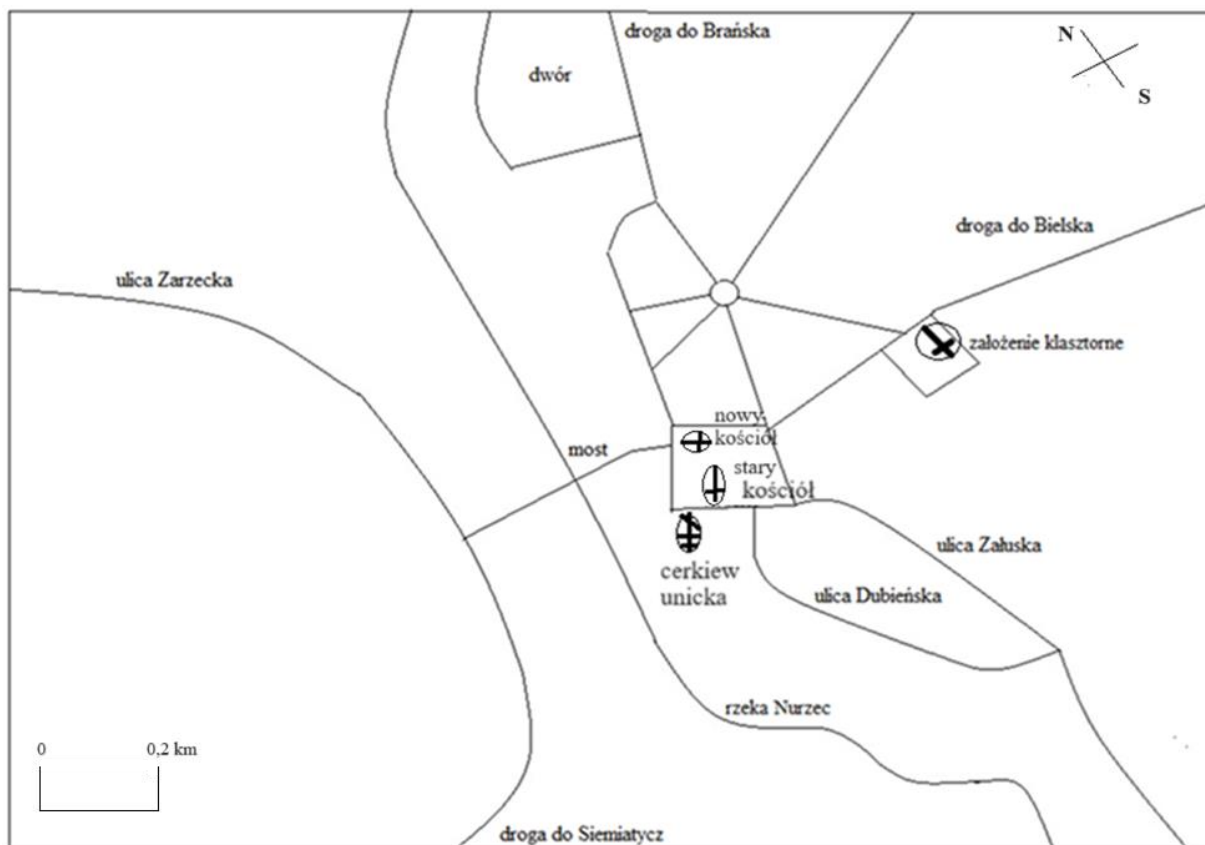
---

¹⁵⁰ W. Pawluk, *Położenie chłopów w dobrach boćkowskich w II połowie XVIII wieku*, „Rocznik Białostocki”, 1962, t. III, s. 11.

¹⁵¹ Tamże, s. 38.

tw. „dziesiątnika”, który pilnował porządku i wspomagał organizację administracyjną miasta. Każdy mieszczanin – mężczyzna miał obowiązek pełnienia warty nocnej w miejscowości i przy więźniach. Turma, czyli więzienie miejskie (budynek drewniany) znajdowało się przy rynku w Boćkach. Za nieprzestrzeganie ordynacji była kara od 25 do 100 beczek owsa.

Liczna ludność żydowska zamieszkująca Boćki trudniła się rzemiosłem oraz handlem (prowadzili kramy na rynku oraz przy głównych ulicach miasta). Posiadała własną świątynię położoną przy ulicy Załońskiej / Załackiej, obecnie ulicy Strażackiej. Drewniana synagoga powstała pod koniec XVII w. Ok. 1750 r. została odrestaurowana. W 1807 roku zastąpiła ją murowana, dwukondygnacyjna synagoga, pokryta dachem łamanym (mansardowym).

Rysunek nr 2. Plan Boćek w XVIII w. Opracował Karol Straczyński.

Skala 1:10 000.

Na miejscu obecnie pobudowanej murowanej cerkwi prawosławnej (południowa pierzeja rynku), stała drewniana¹⁵² cerkiew unicka pod wezwaniem Wniebowzięcia Maryi Panny, obok której istniała dzwonnica wraz z cmentarzem przycerkiewnym, częściowo ogrodzonym parkanem z trzema furtkami. Cmentarz przycerkiewny został założony już w XVI w. i istniał do 1766 r.¹⁵³ Cerkiew spłonęła w 1766 roku. Do budowy nowej cerkwi w I połowie XIX w., funkcję cerkwi pełniła zakryta starego kościoła parafialnego.

W XVIII w. Józef Franciszek Sapieha planował w Boćkach ulokować swoją główną siedzibę nie tylko miejską, ale i rezydencjonalną. Właściciel powołał komisarza miejskiego na przykład w 1724 roku Kazimierza Paprockiego, który był przedstawicielem dworskim do nadzorowania praw i obowiązków miasta.

Dwór był kilkakrotnie dewastowany z powodu przechodzących wojsk w XVII w. przez miasto. W latach 1726 – 1729 za rządów Józefa Sapiehy w Boćkach, zamek wraz z ogrodem był poddany pracom renowacyjno – budowlanym. Działania miały na celu podnieść prestiż rezydencji. Odnowiono fasadę budynku, oczyszczono kanały ogrodowe, uporządkowano ogród włoski i wykopano sadzawkę. W zespole dworskim w 1741 roku, powstały nowe oficyny, a w 1749 roku skarbcie i wozownia. Franciszek Piotr Potocki rozpoczął własną wizję nowego pałacu. Od 1783 roku pieczę nad zespołem pałacowym przejął Chrystian Piotr Aigner, który dokonał próby przebudowy wnętrza w budynku.

W I połowie XVIII w. doszło do rozbudowy układu urbanistycznego Bocięk. Jednym z najokazalszych obiektów w mieście był powstały w latach 1726 – 1739 murowany zespół klasztorny Ojców Reformatorów, według projektu Reformaty Mateusza Osieckiego. Kompleks usytuowany został w południowo – wschodniej części miasta, przy wjeździe od strony Bielska. Świątynię wzniesiono na planie krzyża łacińskiego, bez wież. Budowla posiadała fasadę rozczłonkowaną tokańskimi pilastrami, zwieńczoną wysokim belkowaniem i trójkątnym szczytem. Od zachodu do kościoła przylegał czteroskrzydłowy klasztor, z centralnie usytuowanym wewnątrz wirydarzem. Wokół kościoła zbudowano murowane ogrodzenie z 14 kaplicami i bramą z dwoma filarami tokańskimi na osi głównej świątyni. W latach 1744 – 1746, w narożniku cmentarza kościelnego, powstała projektu Jana Henryka

---

¹⁵² Zob. P. Krasny, *Architektura cerkiewna na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej 1596 – 1914*, t. XI, Kraków 2003, s. 83 – 92.

¹⁵³ Karta ewidencyjna *cmentarza parafii prawosławnej, ob. przycerkiewny, d. unicki* w Boćkach, XVI w., nr 13354, maj 1989, NID: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/cmentarz-unicki,-ob.-pra-689052> (dnia 1 marca 2024 roku).

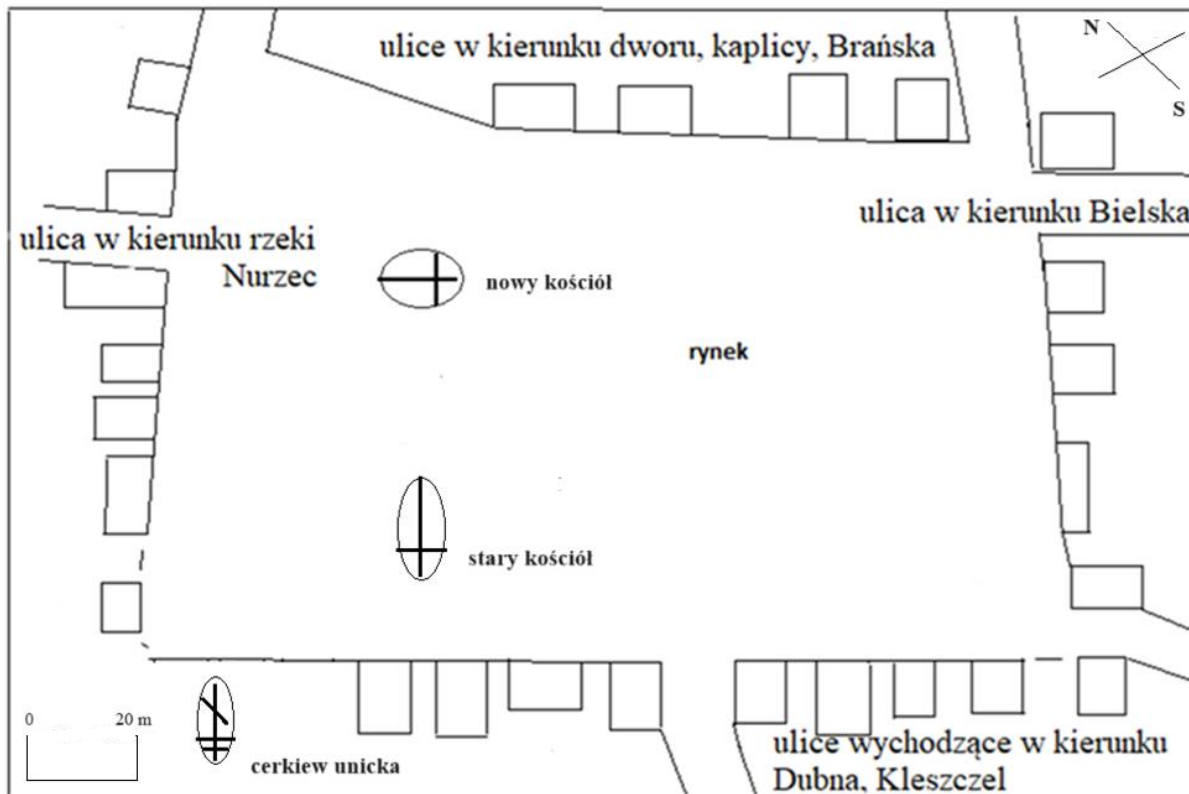
Klemma¹⁵⁴, wolnostojąca, trzykondygnacyjna, na rzucie ośmioboku dzwonnica (wieża zegarowa). Zwieńczona była wysoką czworoboczną wieżyczką o ściętych narożach, nakryta blachą i hełmem.

W 1765 roku między starym kościołem, a plebanią w centrum Bociek rozpoczęto budowę nowego murowanego kościoła. Budowa świątyni została przerwana i dopiero wznowiono prace w 1790 roku pod kierunkiem Chrystiana Piotra Aignera. Kościół nie został do końca nigdy zbudowany. W związku z rozpoczętą budową nowego kościoła, w międzyczasie ulokowano także nowy cmentarz na Zarzeczcu.

W I połowie XVIII w. Józef Sapieha zadbał o wygląd miasta nakazując gospodarzom posesji przeprowadzanie remontów budynków, a budowę nowych domów kazał sytuować symetrycznie do siebie. Bardzo możliwe, że modernizacja przestrzeni miejskiej miała już pierwsze cechy układu barokowego. W 1706 roku znajdowało się ok. 200 domów szynkowych i ok. 60 kramnic. W XVIII w. dalej występowały obok rynku w Boćkach ulice: Bielska, Brańska, Dubieńska, Dworska, Załuska, Zarzecka. Najprawdopodobniej powstała również ulica Świętojańska, która została wytyczona w okresie budowy klasztoru Ojców Reformatów, łącząc w taki sposób zespół klasztorny z dworem Sapiehów. Dodatkowo nieopodal pałacu wzniesiono kaplicę pod wezwaniem Świętego Rocha, zamykającą oś rezydencja – kaplica. Na wydzielonym terenie miejskim powstał nowy rynek z odchodzącymi od niego ulicami: do rezydencji Sapiehów, do starego rynku i ratusza, do kościoła reformatów, do kaplicy dworskiej poza miejscowość oraz w kierunku mostów na rzece Nurzec. Najprawdopodobniej nowopowstałe drogi wysadzono alejami drzew (na przykład kasztanowcami). Wraz z modernizacją siedziby dworskiej równolegle powstała nowa dzielnica między założeniem pałacowym, a miastem. Układ urbanistyczny Bociek znacznie rozszerzył swoje granice terytorialne w porównaniu do poprzedniego stulecia. Miasto uzyskało nowe oblicze przestrzenne, które było kontynuacją zarysowanego obszaru tej miejscowości w XVI – XVII w.

---

¹⁵⁴ Jan Henryk Klemm (zm. 1771) – niemiecki architekt barokowy, zob. *Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV – XVIII wieku*, pod red. P. Migasiewicz, H. Osiecka – Samsonowicz, J. Sito, Warszawa 2016, s. 246 – 256.

Rysunek nr 3. Plan rynku w Boćkach w XVIII w. Opracował Karol Straczyński. Skala 1:1 000.

Z inicjatywy Józefa Sapięhy w 1703 roku pobudowano drewniany kościół parafialny na placu rynkowym, w miejscu zniszczonej działaniami wojennymi, starej świątyni. Kościół ze względu na zły stan techniczny rozebrany został w 1834 roku. Świątynia posiadała wielki ołtarz orientowany na wschód, cztery boczne ołtarze, dzwonnice obitą wkoło tarcicami, której powieszono trzy dzwony. Obok świątyni występował cmentarz przykościelny „dylami drewnianymi ogrodzony”¹⁵⁵.

Mało estetyczny, XVIII – wieczny układ urbanistyczny Boćek został poddany modyfikacji, w celu uzyskania charakteru miasta reprezentacyjnego, godnego magnackiej rodziny. Dnia 20 marca 1724 roku wydano „Uniwersał” dotyczący zabudowy Boćek. Pod nadzorem generalnego ekonoma Sapięhy – Jakuba Wesserlinga (zm. 1754), właściciele budynków w mieście musieli zdjąć wszystkie dachy w Boćkach oraz rozebrać budynki wzniesione niezgodnie z linią zabudowy. Nakazano na masową skalę zgromadzić materiał

¹⁵⁵ *Studium historyczno – urbanistyczne do planu ...*, s. 17.

budowlany. W latach 30. XVIII w. architekt Mateusz Orłowski¹⁵⁶ uporządkował cmentarz oraz przebudował mosty. Za rządów Józefa Sapiehy powstała również austeria oraz brukowane ulice miasta. Zaprojektowano również obwodnicę, która podobnie jak i rezydencja nie została w pełni ukończona. Od czasów Józefa Sapiehy na terenie Bociiek pojawiło się wiele nowych zawodów takich jak: strycharze, zegarmistrz, cukiernik itp.

W 1747 roku Boćki posiadały 66,5 włók czynszowych oraz 199 placów¹⁵⁷. Społeczność miejska (chrześcijanie, Żydzi) dzieliła się na mieszczan, czynszowników oraz „postronnych” (mieszkańcy bez prawa obywatelskiego). Obowiązywał zakaz opuszczania miasta bez zgody dworu. Wyznaczeni dozorczy pilnowali, aby nikt nie zbiegł z powierzonego im rewiru miasta. Zbiegów szukano w innych miastach, dworach oraz nakładano na nich wysokie kary (na przykład: więzienie, chłosta na pręgierzu rynkowym).

W rynku znajdował się drewniany ratusz z II połowy XVII w. Był siedzibą burmistrza, zbierała się w nim ława miejska oraz sądził tam wójt. W budynku ratusza przechowywano akta miejskie. W 1759 roku Krystyna Sapieha podjęła decyzję sprzedaży ratusza wraz placem Zelmanowi Moszkowiczowi, ponieważ budynek nie posiadał wysokich walorów estetycznych. Miał zostać przebudowany na dom zajezdny. Od tamtej pory władze miejskie przenieśli swoje obrady do domy burmistrza. Planowano wybudować nowy, bardziej okazały budynek ratusza w Boćkach, lecz najprawdopodobniej do tego nie doszło.

Drugi mąż Teresy Sapieżanki, Joachim Karol Potocki dbał o porządek w Boćkach – nakazał utrzymanie czystości ulic miejskich, w tym przyszyżenie drzew oraz nadzorował ład społeczny między chrześcijanami i Żydami, którzy nie tylko żyli razem w przestrzeni miejskiej, ale również ze sobą handlowali. Dogałdał budowle dworskie oraz kazał naprawić zabudowania folwarczne oraz miejskie. Dalej budowano brukowane ulice miejskie. Nowe budynki powstały pod dozorem rewizora Leyszczewskiego. Zaplanowane roboty budowlane w mieście nadzorował kapitan Christian Angierman¹⁵⁸. W tym okresie w rynku powstał murowany kościół parafialny. Joachim Karol Potocki był jednym z przywódców konfederacji barskiej. Po jej upadku był zmuszony wyemigrować z miasta, pozostawiając dobra swojej córce Krystynie Potockiej.

---

¹⁵⁶ Główny budowniczy klasztoru OO. Reformatorów oraz rozbudowy boćkowskiego dworu.

¹⁵⁷ Z. Romaniuk, *Boćki ...*, s. 48.

¹⁵⁸ Pełnił funkcję przybliżoną współcześnie do pracy architekta, planisty miejskiego.

Mąż Krystyny – Franciszek Piotr Potocki otrzymał w 1783 roku od króla przywilej na zorganizowanie co roku pięciu jarmarków: nazajutrz po Nowym Roku „ruskim”, poniedziałek przypadający po pierwszej niedzieli wielkiego postu, na Świętego Antoniego, na święto ku czci Najświętszej Panny Anielskiej, na Świętego Franciszka Serafickiego. W mieście kontynuował budowę kościoła parafialnego. Wydawał decyzje dotyczące nowego budownictwa mieszkalnego. Założył w Boćkach archiwum zwane „ruskim”, zawierające cenne zbiory dokumentów. W końcu XVIII w. wzniesiono łaźnię¹⁵⁹ na potrzeby gminy żydowskiej. Budynek został ulokowany na prawym wzniesieniu rzeki Nurzec, w odległości ok. 100 metrów na północ od ulicy Bielskiej. Hipolit Kownacki – przedsiębiorca i historyk, w 1798 roku napisał o Boćkach, że: „miejsce to nie ma nic szczególniejszego i owszem smutne jest dlatego, iż nie miało być dokończonym i utrzymanem. Pałac nieskończony, ogród zaniedbany i inne budynki rujnują się, a miasteczko niszczeje. Jeden kościół z klasztorem reformatów jest budowlą piękną i skończoną. Właściciel tych dóbr podczaszy Potocki emulował z hetmanem Branickim w tej mierze, że chciał Boćki nad Białystok wystawić, lecz nie miał tyle szczęścia, stałości, gustu i czasu co drugi i teraz to już jest w ręku wnuków jego, starościców szczyrzeckich pod dożywociem ojca”.¹⁶⁰

W 1795 roku powiat bielski wraz z Boćkami znalazł się w wyniku III rozbioru Polski pod zaborem pruskim. Pojawienie się Prusaków na tych terenach spowodowało utratę pełnych praw własnościowych Potockich do dóbr boćkowskich. Nowi administratorzy wprowadzili własne prawa i podatki. „W pruskich statystykach w końcu XVIII w. odnotowano w miasteczku: 12 ulic i rynek, 223 domy, w tym cztery urzędowe i 10 dworskich oraz dwa kościoły – parafialny i reformatorski. Mieszkalna zabudowa miejska była drewniana, dachy w 37 domach pokryto dachówkami, a w 186 gontem. Naliczono 186 stodół. Zapisano także, że puste były: jeden plac z „przynależnościami” oraz 70 placów „bez przynależności”. Obszar rolniczy obejmował 100 włók pól i łąk oraz cztery włoki lasów. W Boćkach stwierdzono też: 15 szynków, 15 browarów i 15 gorzelni, cegielnię i 38 studzien. Mieszkańców naliczono 1513; wśród nich Żydów było 666, czyli 44%.”¹⁶¹

---

¹⁵⁹ Karta ewidencyjna *łaźnia żydowska*, ob. nieużytkowana, w Boćkach, k. XVIII w., nr 997, październik 1995, NID: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/laznia-zydowska-807150> (data 1 marca 2024 roku); łaźnia była na planie prostokąta, wolnostojąca, jednokondygnacyjna z poddaszem, o ścianach z ciosów kamiennych i kamieni polnych, o dachu dwuspadowym, niepodpiwniczona.

¹⁶⁰ APB, *Teki Glinki*, nr 419 a, s. 29, 59.

¹⁶¹ Z. Romaniuk, *Boćki ...*, s. 131.

2. Orla.

Miejscowość została założona w I połowie V w. nad prawym brzegiem rzeki Orłanki, dopływem Narwi. Wokół wsi rozpościerały się łąki i pola uprawne. Orla leżała przy starym trakcie handlowym, który łączył miejscowość z Bielskiem na północy, z Kleszczelami na południowym – zachodzie, z Kamieńcem Litewskim i Brześciem na południowym – wschodzie. Nazwa miejscowości najprawdopodobniej wywodzi się od gnieźdzących się na tych ziemiach orłów albo od rzeki Orłanki.

Pierwsza wzmianka pisemna o Orli dotyczyła nadania w 1507 roku przez króla Zygmunta I Starego tego obszaru wraz z wsiami: Kotele, Wierweczki, Topczykały, wojewodzie trockiemu Iwanowi (Jaškowi) Iwanowiczowi¹⁶². Król zezwolił założyć miasto oraz osiedlić się na tych terenach m.in. wolnemu chłopstwu. Tereny zachodniej części Puszczy Białowieskiej były wtedy w większości niezamieszkałe. W 1510 roku Iwan Iwanowicz przekazał dobra orlańskie podskarbiemu litewskiemu i posłowi króla Bohuszowi Michałowi Bohawitynowiczowi¹⁶³, w zamian za dwór w Trokach. Od tego momentu ród Bohawitynowiczów lokuje swoją siedzibę dworską w Orli. Obok dóbr orlańskich położone były od północnego – zachodu ziemie bielskie, od bardziej północnego – wschodu dobra szczytowskie, od wschodu znajdowała się Puszcza Białowieska, od południa mieściły się włości kleszczelowskie, od zachodu były włości boćkowskie i wsie: Malinniki, Lewki, Kozły.

Bohusz Michał Bohawitynowicz (zwany Bohuszem) pochodził się z Wołynia. Był synem Bohusza Bohawitynowicza namiestnika przelańskiego. Bohusz Bohawitynowicz był blisko związanym z Aleksandrem Jagiellończykiem i Zygmuntem I Starym. Bohusz miał żonę Teodorę Andrejewnę z Sanguszków, z którą doczekał się trzech córek. Były to Anna, żona Stanisława Tęczyńskiego¹⁶⁴ późniejszego wojewody krakowskiego; Teodora, żona Fryderyka Prońskiego wojewody kijowskiego, potem Mikołaja Trzebuchowskiego, kasztelana gnieźnieńskiego, a następnie Mikołaja Działyńskiego, podkomorzego chełmińskiego; Julianna była żoną marszałka ziemskiego i podskarbiego Iwana Hronostaja.

---

¹⁶² Iwan (Jaško) Iwanowicz – pisarz Mikołaja Mikołajewicza Radziwiłła, pisarz gospodarski.

¹⁶³ Bohusz Michał Bohawitynowicz (zm. 1530) – wywodził się z Wołynia, pisarz litewski (od 1506), podskarbi ziemski (1509), marszałek gospodarski (1510 – 1530), marszałek królewski (od 1511), zob. A. Bonecki, *Herbarz polski*, t. I, Warszawa 1899, s. 361.

¹⁶⁴ Stanisław Gabriel Tęczyński (ur. 27 marca 1514 – zm. 5 grudnia 1560) – starosta lubelski (1547 – 1560), kasztelan lwowski (1551 – 1554), wojewoda krakowski (1555 – 1560), otrzymał tytuł hrabiego nadany przez Święte Imperium Rzymskie, dziedzic Kraśnika.

Bohusz Michał Bohowitynowicz wystąpił do hospodara o rozgraniczenie swoich dóbr z Puszcą Białowieską. Król Zygmunt I Stary polecił Andrzejowi Borysewiczowi Łozce – leśniczemu podlaskiemu, oddzielić od Puszczy Białowieskiej dobra Koszele i Topczykały. Na polecenie Albrechta Gasztołda, starosty bielskiego, leśniczy rozszerzył dobra Bohusza Bohowitynowicza o część puszczy, rozciągającej się „od Krywiatyckich Bohusza Bohawitynowicza sianożęci prosto przez las do Kimbarowa młyna”¹⁶⁵. Wspomniany młyn ulokowany był w okolicach obecnie wsi Reduty¹⁶⁶, na południe od Orli. W 1522 roku Bohawitynowicz zakupił od młynarzy: Chwiedora, Wasila i Chodki Hredelów „ziemię Wereżyńską w Bobczkowie polu”¹⁶⁷.

Włodarz sprowadził do podległych mu ziem orlańskich osadników ruskich¹⁶⁸ najprawdopodobniej z Wołynia, terenów spod Kamieńca Litewskiego i z podległych mu dóbr siemiatyckich. Osadnicy zasiedlili już istniejące miejscowości, jak: Koszele, Topczykały, Werweczki, ale także założyli nowe wsie na przykład Krywiatycze.

Bohusz Bohowitynowicz nabył również dobra Jabłeczna. Ilinicze, zmuszeni byli sprzedać dobra Jabłeczna podskarbiemu Wielkiego Księstwa Litewskiego, staroście słonimskiemu i kamienieckiemu Bohuszowi Michałowi Bohowitynowiczowi, który procesował się w 1516 roku z Zabrzezińskimi o dobra Sławatycze zapisane mu przez rodzinę Ursułów i Wołowiczów¹⁶⁹. Transakcja pomiędzy Iliniczami, a Bohowitynowiczem została dokonana pomiędzy 1522, a 1527 rokiem czyli w okresie od uzyskania dóbr Jabłeczna przez Jerzego Ilinicza do roku jego śmierci.

Bohusz Michał Bohowitynowicz, podskarbi litewski był wówczas fundatorem cerkwi w Orli¹⁷⁰ i ktitorem cerkwi w Sławatyczach¹⁷¹. W 1523 roku właścicielami Siemiatycz

---

¹⁶⁵ D. Fionik, G. Sosna, *Orla na Podlasiu. Dzieje Cerkwi, miasta i okolic*, Bielsk Podlaski – Ryboły – Białystok 1997, s. 15.

¹⁶⁶ Zob. A. Troc – Sosna, G. Sosna, *Dzieje miejscowości Reduty i Szernie we włości orlańskiej: rodowody autorów*, Bielsk Podlaski 2007.

¹⁶⁷ *Rejestr dokumentów ściągających się do granic majątności Orli*, k. 7, [w:] AGAD, AR, dz. XXIII, teka 103, plik 11, s. 28.

¹⁶⁸ J. Wiśniewski, *Osadnictwo wschodniej ...*, s. 23.

¹⁶⁹ AGAD, *Metryka Litewska*, sygn. 195, k. 225 – 228. Z dokumentów przechowywanych w archiwum klasztoru wynika, że na początku lat dwudziestych Iwan Iwanowicz Zabrzeziński był właścicielem dóbr Jabłeczna. Dnia 1 sierpnia 1522 roku przekazał je wraz ze wsią Konstanowicze i monasterem Świętego Onufrego Jerzemu Iliczowi.

¹⁷⁰ J. Wiśniewski, *Osadnictwo...*, s. 23. Dnia 5 maja 1513 roku Bohowitynowicz zamienił się z Jaśkiem Iwanowiczem, oddając mu swój dwór w Trokach za Koszele, Werwiczki i dwie puste ziemie na terenie powiatu bielskiego zwane Laszkowszczyzną i Szyłowszczyzną. Zygmunt I Stary potwierdził nabycie tych ziem przez Bohusza Michała Bohowitynowicza w 1516 roku.

byli bracia: Andrzej Tęczyński, wojewoda krakowski i Jan Tęczyński, miecznik i podkomorzy krakowscy, którzy odkupili Siemiatycze od swojej siostry a następnie je sprzedali w 1527 roku Bohuszowi Bohowitynowiczowi. W 1527 roku król Zygmunt I Stary potwierdził w Krakowie sprzedaż dóbr Siemiatycze Bohuszowi Michałowi Bohowitynowiczowi¹⁷².

12 listopada 1529 roku Bohusz Michał Bohowitynowicz zapisał w testamencie dobra orlańskie starszej córce Annie¹⁷³. Bohusz Michał Bohowitynowicz zapisał również w testamencie

---

¹⁷¹ Cerkiew w dobrach Sławatycze otrzymanych od Aleksandra w 1499 r. założył Ursuł Wołoszyn. W 1513 roku dobra Orla wraz z cerkwią przeszły w ręce Bohowitynowiczów. AGAD, *Metryka Litewska*, sygn. 195, k. 225 – 228.

¹⁷² M. Jaroszewicz, *Testament ...*, s. 14.

¹⁷³ „Духовная запись старосты Слонимского и Каменецкаго Михайла Богуша Боговитиновича.

Во имя Отца и Сына и Светого Духа. Я рабъ Божій Михайло Богуш Боговитиновичъ подскарбїи земскїй Великого князтва Литовского, моршалокъ и писаръ господара его милости, староста Слонимскїй и Каменецкїй, чиню и пишу сесь тестаментъ своимъ целымъ умомъ и полнымъ розумомъ никимъ не намовень а ни принужень; бо безъ того света безъ писма всякая речъ съ памяти выходитъ, а писмомъ ся потверждает и справуетъ. А такъ я Михайль Богушъ полецаю душу свою Господу Богу Вседержителю, и пречистой его Богоматеры, и светому Іоану Богослову и светому чудотворцу Хрыстову Николаю, и светому архангелу Михайлу и всемъ святымъ; а потомъ уставляю опекальники, то есть акзекуторы, души моей жоне и детямъ господина и добродяя моего пана Олбрахта его милости Мартиновича Кгаштолта, воеводу Виленского, канцлера В. Князтва Литовского старосту Бельского и Мозырского, а пана Алесандра его милости Ивановича Ходкевича, маршалка господара его милости, старосту Берестейского, Вилькеского, Остринского; а шурина моего князя Федора Сенгушковича, старосту Володимерскаго, а пана Ивана Богдановича Сапегу маршалка господарского, воеводу Подляшского, а бурсниковъ моихъ старыхъ пана Коптя Васильевича, маршалка и писаря господарского, державцу Медницкого и Перевальского, а пана Ивана Горностая маршалка и писара господарского, державцу Доресумитского; а братью мою рожоную пана Войну а пана Ивана Боговитиновичовъ а жонку мою Федку. Естмъ Богъ милый душу мою съ теломъ розделить, они мають тело мое грешное послати до Кіева до монастыра светое пречистое Печерское, а тамъ его положить, и проводъ вчинити и сорокоустъ годовый и вписъ вечный дати, какъ есть обычай и встаетъ церковная, а потомъ по всимъ церквамъ соборнымъ великого князтва Литовского сорокоусты годовыи и вбогимъ на елмужну давати; а мало бы было тыхъ пенезей, ино збожье продавати, и платы зъ именій моихъ на осень прїйдуть, тымъ то по души моей справовати. А на будованье в у Вильни Светое Троицы двесте копъ грошей; а образъ Светого Николы тыми золотыми. што у въ образа его светое милости, ризу его оковати и засе поставити на его светомъ местцы у Витулине; а надъ гробомъ моимъ образъ поставити светого Антонія и Феодосія сребромъ оправлены. А штомъ жоне моей Федце записаль на имении моемъ на Яблицне тысячу копъ грошей, ино я и теперь тымъ моимъ тастаментомъ тую тысячу копъ грошей записую ей на именияхъ моихъ на купленьхъ на Яблицна, на Словатичохъ, на Долгобородахъ; маеть она тыи имения въ той суме до живота своего держати, а по животе своемъ межи дочокъ своихъ, котороя ся ей налепей увидитъ, або кому иншому, кому ее воля будетъ, тую суму записати и ку своему лепшому а вжиточнейшому обернутя, а поки дочки мои за мужъ выдасть, маеть она на всихъ именияхъ седети и платы сбирати и тыми платы душу мою поминати. А дочкамъ моимъ тремъ по пяти сотъ золотыхъ черленыхъ и по четьреста копъ грошей. А старшой дочке моей Ганне ланцухъ мой великїй, што отъ цесара, триста золотыхъ, а ношеніе, што у Вильни роблено, двесте золотыхъ, а двory мои Семятичи а Орля со всимъ, а рукомыи меншіи сребренныи, а две мисе сребреныхъ великихъ и третїй палумисокъ сребреный, а чатыры талеры сребреныхъ, а домъ мой въ мeste Виленскомъ пана Федковскїй. А дочке моей Федорце замокъ Озерница съ двема двory съ Близною съ Промязы, а рукомыи ей большія сребренныи, которыи самому вважатъ на поль третьяста копъ грошей, а ланцухъ плетеныи, сто золотыхъ, а къ тому ношенье съ каменьевъ и съ клейноты. А меншой дочке Улянце имения мои вси Волянскїя, кроме данниковъ моихъ отчизныхъ Кулянь, бо тыи данники мои Куляне записую братаничу моему сыну меньшому пане Войничу Федорку на веки вечныи; а дочке моей Улянце противку тыхъ рукомыи двадцать гривень сребра нероскованого, а ланцухъ зъ рожами што въ Прешпорку роблены; а золотыи перстени, святости всемъ имъ еа трое розделити. А што отъ цесоря мамъ три кубки, то имъ дочкамъ моимъ напередъ дати по кубку цесарскому, а дочке моей Ганьне большїй

Siemiatycze swej córce Annie, która poślubiła Stanisława Tęczyńskiego. W ten sposób dobra siemiatyckie powróciły w posiadanie Tęczyńskich¹⁷⁴. Również dobra Orla przeszły w ręce Tęczyńskich. Bohusz Michał Bohowitynowicz przed śmiercią spisał w Słonimie testament 12 listopada 1529 roku¹⁷⁵. Po jego zgonie dobra orlańskie i siemiatyckie miały przejść

кубокъ; а монисто коштовное, што въ золотомъ инкирику, то имъ на трое разделити, и имшимъ святости и вси речи, шаты, перша бромованный и златоглавовый, а мои шаты то имъ на трое разделити. А за томъ инкирикъ золотый Юхну вжэ дано сорок копь грошей а остатокъ бы доплатила золотый по полукопью и по шести грошей; а которая святость въ томъ инкирику была, тую святость засе Юхну отдати. Господину моему пану Кгаштолту его милости кубокъ сребренный съ виниктопъ, у Витеблена купиль. А пану Александру его милости Ходкевичу кубокъ сребренный штомъ въ жида пана Ильиничовъ купиль. А шурина моему князю Оедору шуба аксамиту черного съ пугвицами позлочистыми а подь истодъ шубка одомашки мерленое на золоте, што отъ пана Заберезынского. Пану Ивану Сапезе саянь мой табуну бурнатного. Пану Коптю пану Горностаю по коню; а князю Ивану Полубенскому шуба моя табиновая чурленая, белками подбита. А братьи моей пану Войне а пану Ивану по кубку гладкому, штомъ былъ едучи къ Москве купил два у одну форму. А остатокъ сребра моего кубковъ, ковшовъ, рострухановъ, чарок, роскованого, въ сабляхъ, въ ложкахъ и въ иншихъ речахъ, то маеть все зважно быти; жона моя Федка маеть то на чотыры части розделити: собе мает часть взяти, а дочкамъ по части дати. А рызница вся до церкви Озерницкое дочце моей Федорце. А господарю моему Жигимонту королю послати тридцать карябельниковъ, а валахъ лепший; а къ тому его милости отступитъ заставы и поклоды на замки; а особно даткомъ его милости самому и на потребы его милости даломъ его милости вышей пяти тысячей грошей; его бы милость господарь рачиль то пометати жоне и детямъ моимъ, и моей верной выслузе, и в купли жоны и детокъ моихъ не рачиль бы его милость рушити, и водле привилевъ своихъ рачиль бы его милости заховати. А манастырь светаго Бориса и Глеба в Городне и зъ дворцомъ и зъ людьми привлащаю къ рукамъ господарскимъ. А ласкою Божеею не должонъ если никому ничимъ, а мне тожъ ништо ничимъ не должонъ. А мней вси речи рухомый, што кольвекъ есть, все поручаю жоне моей Федце; она ведаеть, какъ маеть дочки наши отпраовати и имъ давати, за кого имъ Богъ судитъ поити. А челедь невольную по всимъ своимъ дворамъ всихъ на волю выпускаю, абы жадная по животе моемъ в неволи не была. А стадо мое Семятицкое дочце моей Ганьне, а Каменецкое Федорце, а Промезское Ульянце. А слугамъ моимъ абы отпаву дали водле которого стану. А при томъ моемъ тестаменте были и тому добре сведоми: духовникъ мой священникъ Солонимскій светое пятницы Кузма, а дверене господарскія, панъ Стецко Славута, а Григорей Воловичъ, а Еско Чалиу. А на остатокъ тыхъ всихъ речей прошу про милый Богъ господина моего пана Кгаштолта его милости и пана Александра, а при ихъ милости всихъ тыхъ аксекторовъ вышэйписанных, абы напередъ душою моею печаловалися, а потомъ жону и дети вопеще и въ вобороне своей мели. А для лепшого сведомья и твердости того моего тестаменту чоломъ билъ и просиль есми господина и отца нашего митр. Киев. и всея Руси Иосифа, и господара моего пана Кгаштолта его милости, а пана Александра его милости, а шурина м. кн. Федора, а пана Коптя, маршалка и писара господарского, абы ихъ милость къ таму моему тестаменту печати свои приложили; и ихъ милость но чоломбитье мое то вчинили, печати свои къ тому тестаменту приложили; а для лепшого справедливости я тежъ Богушъ печать свою всыкнета моего, которого завжды на пальцы своемъ носиль къ нему приложилъ. Писанъ у Слониме, лета Божьего Нароженья тысяча пять сотъ двадцать девятый, есяца ноября вторинадцать день, индикъ четвертый”. Лит. Метрика (Зап. кн. XIX, л. 90 – 92 об); *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России*, т. I, СПб 1863, s. 75 – 77 (1529, лист 12); G. Sosna, D. Fionik, *Orla na Podlasiu ...*, s. 143 – 147; M. Sierba, *Dobra Orla przed przejęciem ich przez Radziwiłłów birżańskich*, „ACTA UNIVERSITATIS LODZIENSIS, FOLIA HISTORICA”, 2013, nr 90, s. 16; A. Mironowicz, *O początkach monasteru św. Onufrego w Jabłecznej i jego fundatorach*, Białystok 2024, s. 82 – 84.

¹⁷⁴ W 1538 roku Siemiatycze zostały im skonfiskowane i włączone do starostwa mielnickiego. Wkrótce jednak król Zygmunt I Stary przywrócił je Tęczyńskim. Dobra siemiatyckie obejmowały w tym czasie oprócz Siemiatycz, Boratyniec, Cecele, Klekotowo, Łojki, Słochy i Turnę. J. Maroszek, *Siemiatycze jako ośrodek ...*, s. 8; A. Mironowicz, *Dzieje parafii prawosławnej świętych apostołów Piotra i Pawła w Siemiatyczach*, „Cerkiewnyj Wiestnik”, 2017, R. LXIV, nr 4, s. 42 – 49.

¹⁷⁵ Zapis ten został potwierdzony w 1546 roku przez Zygmunta Augusta, gdzie przepisano i przetłumaczono go z języka ruskiego na język polski.

na jego córkę Annę. Bohusz Michał Bohowitynowicz zmarł w następnym roku. W 1538 roku Anna Bohuszówna Bohotynowiczówna przekazała dobra orlańskie mężowi Stanisławowi Tęczyńskiemu¹⁷⁶. Przeciwno przekazaniu dóbr orlańskich i siemiatyckich Tęczyńskim przez Annę Bohuszówną protestowali jej siostry Teodora i Juliana¹⁷⁷.

Małżeństwo Anny i Stanisława Tęczyńskich wywołało poruszenie wśród bojarstwa litewskiego, gdyż Bohuszówna wnosila w posagu ziemie położone na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego. Obawiano się, że przez ten ożenek dobra orlańskie i siemiatyckie zostaną przyłączone do Korony Polskiej. Anna i Stanisław Tęczyńscy wystarali się u króla Polski, żeby dobra orlańskie zostały objęte prawem Korony¹⁷⁸.

Z 1541 roku¹⁷⁹ pochodził nakaz wydany przez króla Zygmunta I Starego mówiący o tym, żeby poddani Tęczyńskiego nie robili szkód w lasach bielskich należących do królowej Bony, a poddani bielscy nie najeżdżali dóbr orlańskich.

Kolejną właścicielką tych ziem stała się córka Stanisława i Anny Tęczyńskich Katarzyna¹⁸⁰, której pierwszym mężem był książę Jerzy Juriewicz Olelkowicz Słucki¹⁸¹ herbu Pogoń, pochodzący z wpływowego i bogatego rodu z Wielkiego Księstwa Litewskiego. Z tego małżeństwa narodziło się trzech synów o imionach: Jerzy, Aleksander, Symeon (Szymon)¹⁸² oraz córka Zofia. Katarzyna Słucka oficjalnie zrzekła się na rzecz męża dóbr orlańskich, które otrzymała w testamencie po jego śmierci dnia 9 listopada 1578 roku¹⁸³. Podczas władania dobrami orlańskimi przez ród Olelkowiczów, zawarto dnia 1 lipca 1569 roku na sejmie walnym Unię Lubelską – porozumienie między Koroną Królestwa Polskiego, a Wielkim Księstwem Litewskim. Wówczas obszary województwa podlaskiego prawnie włączono w skład

---

¹⁷⁶ J. Kurtyka, *Latyfundium tęczyńskie. Dobra i właściciele (XIV – XVII w.)*, Kraków 1999, s. 197 – 198.

¹⁷⁷ Dnia 12 listopada 1546 r. na prośbę Teodory i Julianny Bohowitynowiczów wpisano do Metryki Litewskiej zapis testamentu ich ojca Bohusza, z którego wynika, że nieboszczyk zapisał: Annie Tęczyńskiej – Siemiatycze i Orłę, Teodorze – Oziernicę, Bliznę, Promiez, Julianie Żukow, Beresteczko, Jarosławicze, Swiniary a żonie Teodorze – Jabłeczna, Sławatycze i Dołhobrody. AGAD, *Metryka Litewska*, sygn. 211, k. 435 – 441, s. 139 – 145.

¹⁷⁸ AGAD, *Zbiór dokumentów pergaminowych*, sygn. 7644.

¹⁷⁹ M. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana*, t. II, cz. 2, Warszawa 1845, s. 1308.

¹⁸⁰ Katarzyna Tęczyńska (ur. ok. 1544 – zm. 1592) – księżna słucka, żona Jerzego Juriewicza Olelkowicza Słuckiego, miała z nim synów: Jerzego, Aleksandra, Szymona oraz 2 córki.

¹⁸¹ Jerzy Juriewicz Olelkowicz Słucki (ur. ok. 1531 – zm. 1578) – książę Słucki, syn Jerzego Olelkowicza Słuckiego i Heleny z Radziwiłłów.

¹⁸² T. Kempa, *Zabiegi książąt Olelkowiczów słuckich o uzyskanie miejsca w senacie po 1569 roku*, [w:] *Odrodzenie i reformacja w Polsce*, t. XLVII, Warszawa 2003, s. 84.

¹⁸³ A. Boniecki, *Poczet rodów ...*, s. 319.

Korony. Włości orlańskie liczące ok. 3 tysiące hektarów, stanowiły jedne z największych w regionie – drugie w kolejności, po dobrach boćkowskich należących do rodziny Sapiechów.

Następnym mężem Katarzyny Słuckiej został w 1582 roku Krzysztof Radziwiłł zwany „Piorunem”¹⁸⁴, herbu Trąby. Dziedziczka przekazała nowemu mężowi włości orlańskie i siemiatyckie w 1582 roku¹⁸⁵. Katarzyna Słucka była trzecią żoną Radziwiłła. Dzięki licznym małżeństwom hetman dorobił się sporego majątku. Po śmierci Krzysztofa „Pioruna” 20 listopada 1603 roku, włości orlańskie przeszły w ręce jego syna Krzysztofa II Radziwiłła¹⁸⁶. Oprócz tych dóbr Krzysztof II odziedziczył po Krzysztofie „Piorunie” dobra na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego: Birża, Jaszuny, Świadość, Wiżuny oraz bliżej położony od Orli – Zabłudów. W 1606 roku ożenił się z Anną z Kisków, która wniosła w posagu Kiejdany. Z Anną miał syna Janusza Radziwiłła¹⁸⁷ i córkę Katarzynę¹⁸⁸.

Za czasów hetmana Wielkiego Księstwa Litewskiego Krzysztofa II Radziwiłła, Orla nabrała dużego znaczenia na Podlasiu. W 1622 roku Radziwiłł wybudował tu swój zamek. Podobnie, jak jego ojciec Krzysztof Radziwiłł „Piorun” oraz dziadek Mikołaj Radziwiłł „Rudy” krzewił religię kalwińską. Był przywódcą ewangelików litewskich. Nieopodal zamku orlańskiego ufundował zbór kalwiński.

Dzięki staraniom Krzysztofa II Radziwiłła przyznano Orli prawo magdeburskie (niepełne) w drugiej dekadzie XVII w. – w 1614 roku¹⁸⁹. Hetman potwierdził i rozszerzył dla swojego miasta prawo magdeburskie dopiero w 1634 roku.¹⁹⁰ Przywilej miejski został potwierdzony również w 1643 roku przez następcę Krzysztofa, Janusza (tzw. młodszego) Radziwiłła. W dokumencie ujęto, że targi miejskie mogą odbywać się po zakończeniu nabożeństwa w zborze i cerkwi¹⁹¹.

---

¹⁸⁴ Krzysztof Radziwiłł „Piorun” (ur. 8 lutego 1547 – zm. 20 listopada 1603) – wojewoda wileński (od 1584), hetman Wielki Litewski (od 1589), syn Mikołaja Radziwiłła zwanego „Rudym” (ur. 1512 – zm. 27 kwietnia 1584).

¹⁸⁵ AGAD, AR, dz. XXIII, teka 103, plik 9, s. 14 – 26.

¹⁸⁶ Krzysztof II Radziwiłł (ur. 15 marca 1585 – zm. 19 listopada 1640) – hetman polny litewski (od 1615), wojewoda litewski (od 1633), hetman wielki litewski (od 1635).

¹⁸⁷ Janusz Radziwiłł (ur. 2 grudnia 1612 – zm. 31 grudnia 1655) – książę na Birżach i Dubinkach, wojewoda wileński (od 1653), hetman wielki litewski (od 1654).

¹⁸⁸ Katarzyna Hlebowicz z domu Radziwiłł (ur. 1614 – zm. 1674 r.) – żona Jerzego Karola Hlebowicza – marszałka Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego.

¹⁸⁹ M. Sierba, *Radziwiłłowskie dobra Orla (1585 – 1695)*, Białystok 2017, s. 89 – 93.

¹⁹⁰ A. Laszuk, *Straty niektórych miast podlaskich po wojnach połowy XVII w.*, „Białostoczczyzna”, 1992, nr 2/26, s. 1.

¹⁹¹ *Orla, pow. Bielsk Podlaski, woj. białostockie, Synagoga, Dokumentacja historyczno – architektoniczna*, oprac. J. Pyzia, Białystok 1983, s. 9.

W testamencie Krzysztof II Radziwiłł zapisał włości orlańskie córce Katarzynie, która miała je w posiadaniu do małżeństwa z Jerzym Karolem Hlebowiczem. Ślub pary oznaczał, że dobra orlańskie przypadły synowi hetmana – Januszowi Radziwiłłowi. Nowy właściciel Orli miał dwie żony. Pierwszą była katoliczka Katarzyna z Potockich¹⁹², która urodziła mu syna Krzysztofa (zmarł w dzieciństwie) i córkę Annę Marię¹⁹³. Drugą żoną była prawosławna Maria z Lupulów¹⁹⁴. Z tego małżeństwa para nie doczekała się potomstwa.

Majątek po śmierci hetmana Janusza Radziwiłła przejął jego stryjeczny brat Bogusław Radziwiłł¹⁹⁵. Przez pewien czas opiekował się córką Krzysztofa, Anną Marią i w celu zagarnięcia jej spadku po ojcu, ożenił się z nią w 1665 roku¹⁹⁶. Dzięki temu małżeństwu doszło do zjednoczenia ziem radziwiłłowskich. Bogusław Radziwiłł odziedziczył po swoim ojcu Januszu Radziwiłł¹⁹⁷ spory majątek ziemski, do którego dołączono włości należące do brata stryjecznego i ojca Anny Marii Radziwiłł – Janusza Radziwiłła. W skład latyfundium Bogusława wchodziło m.in. księstwo: słuckie, kopylskie, birżyńskie; dobra: Kojdanów, Lipiczno, Sielec, Święte Jezioro, Zabłudów, Orla, Węgrów, Sokołów itd. Anna Maria Radziwiłłówna była jedyną żoną Bogusława Radziwiłła. Anna Maria była wielką protektorką prawosławia¹⁹⁸. Księżna zmarła w niedługim czasie od narodzin ich jedynego dziecka – córki Ludwiki Karoliny¹⁹⁹. Głównym opiekunem dziedziczki po śmierci jej ojca stał się Fryderyk Wilhelm Brandenburski²⁰⁰.

Ludwika Karolina Radziwiłłówna wyszła za mąż w 1681 roku za Ludwika Leopolda Hohenzollerna²⁰¹, który zmarł w 1687 roku. Następnie zaręczyła się z Jakubem Ludwikiem Sobieskim²⁰². Dnia 10 sierpnia 1687 roku, potajemnie wyszła za mąż za Karola Filipa

---

¹⁹² Katarzyna Radziwiłł z Potockich (zm. 1642) – w 1638 roku wyszła za mąż za księcia Janusza Radziwiłła.

¹⁹³ Anna Maria Radziwiłł (ur. 20 marca 1640 – zm. 24 marca 1667) – księżna na: Birzach, Dubinkach, katoliczka.

¹⁹⁴ Maria Radziwiłłówna z Lupulów (ur. 1655 – zm. 1660) – córka Bazylego, hospodara Mołdawii.

¹⁹⁵ Bogusław Radziwiłł (ur. 3 maja 1620 – zm. 31 grudnia 1669) – książę Świętego Cesarstwa Rzymskiego, poseł na Sejm Rzeczypospolitej.

¹⁹⁶ Z powodu bliskiego pokrewieństwa Bogusław Radziwiłł otrzymał dyspensę z Rzymu na ślub z Anną Marią Radziwiłł.

¹⁹⁷ Janusz Radziwiłł (ur. 21 sierpnia 1579 – zm. 7 listopada 1620) – kasztelan wileński, starszy syn Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”.

¹⁹⁸ A. Mironowicz, *Nieznany dokument dotyczący monasteru Zaśnięcia NMP w Zabłudowie*, „Rocznik Teologiczny”, 1994, R. XXXVI, z. 1 – 2, s. 215 – 232.

¹⁹⁹ Ludwika Karolina Radziwiłłówna (ur. 27 lutego 1667 – zm. 25 marca 1695) – księżna na: Birzach, Dubinkach, Kopylu, Słucku, margrabina brandenburska.

²⁰⁰ Fryderyk Wilhelm Brandenburski (ur. 16 lutego 1620 – zm. 9 maja 1688) – książę pruski z dynastii Hohenzollernów, elektor brandenburski.

²⁰¹ Ludwik Leopold Hohenzollern (zm. 1687) – margrabia brandenburski.

²⁰² Jakub Ludwik Sobieski (ur. 2 listopada 1667 – zm. 19 grudnia 1737) – królewicz polski, książę oławski, starosta pucki.

Wittelsbacha²⁰³. Doszło do skandalu. Sejm Rzeczypospolitej Polski rozpatrywał pozbawienie Ludwiki Karoliny Radziwiłłówny majątku. Dodatkowo magnateria litewska próbowała prawnie pozbawić dziedziczkę oraz jej spadkobierców (czworga dzieci – 3 córek i syna) majątku. Po śmierci Ludwiki Karoliny Wittelsbach z domu Radziwiłł, ogromne latyfundium radziwiłłowskie przeszło w XVIII w. do linii Radziwiłłów z Nieświeża. Jeszcze za życia księżnej, dobra orlańskie w 1694 roku²⁰⁴ zostały przekazane pod zastaw Benedyktowi Pawłowi Sapieże, herbu Lis²⁰⁵. Ludwika Karolina Wittelsbach była ostatnią potomkini birżańskiej linii Radziwiłłów.

Benedykt Paweł Sapieha odpłatnie przekazał w latach dziewięćdziesiątych XVII w. swoje prawa zastawne do dóbr orlańskich²⁰⁶ Stefanowi Mikołajowi Branickiemu, herbu Gryf²⁰⁷. Od tej pory Branicy zaczęli długi nadzór nad włościami, który trwał w różnych prawnych okolicznościach przez cały XVIII w. Rodzina Branickich bez większego zaangażowania interesowała się w sprawy Orli. Bardziej skupiała się nad ziemiami wokół swojej rezydencji w Białymstoku. Głównie czerpała tylko korzyści materialne z dóbr orlańskich.

Jakub Henryk Flemming²⁰⁸ w latach 1701 – 1703 dzierżawił Orle od Stefana Mikołaja Branickiego. Następnie Józef Franciszek Sapieha, herbu lis, który ożenił się z córką Branickiego – Krystyną, przejął administrowanie dobrami orlańskimi. Po nich nad tymi ziemiami sprawowali nadzór: Jan Klemens Branicki²⁰⁹ oraz Izabela Branicka z Poniatowskich²¹⁰.

W II połowie XVIII w. Radziwiłłowie z linii nieświeskiej, zaczęli upominać się o dobra orlańskie. Byli oni bowiem spadkobiercami po Radziwiłłach birżańskich – dawnych właścicielach Orli i okolicznych wsi. Trybunał Lubelski w 1783 roku i 1784 roku wydał dekret wskazujący o tym, że Branicki musi oddać dobra Karolowi Stanisławowi Radziwiłłowi „Panie

---

²⁰³ Karol Filip Wittelsbach (ur. 4 listopada 1661 – zm. 31 grudnia 1742) – książę: Palatynatu Neuburg, Jülich, Bergu, elektor Palatynu Reńskiego.

²⁰⁴ AGAD, AR, dz. XXIII, teka 104, plik 1, s. 33 – 35, 37 – 39.

²⁰⁵ Benedykt Paweł Sapieha (ur. ok. 1644 – zm. 12 sierpnia 1707) – podskarbi wielki litewski.

²⁰⁶ AGAD, AR, dz. XXIII, teka 104, plik 1, s. 41 – 42.

²⁰⁷ Stefan Mikołaj Branicki (ur. ok. 1640 roku – zm. 6 czerwca 1709) – stolnik wielki koronny (1688), starosta stopnicki, bielski, brański (1683), wojewoda podlaski (1703).

²⁰⁸ Jakub Henryk Flemming (ur. 3 marca 1667 – zm. 30 kwietnia 1728) – koniuszy wielki litewski, doradca króla Augusta II Mocnego.

²⁰⁹ Jan Klemens Branicki (ur. 21 września 1689 – zm. 9 października 1771) – hetman polny koronny (1735 – 1752), hetman wielki koronny (1752).

²¹⁰ Izabela Branicka z Poniatowskich (ur. 26 czerwca 1730 – zm. 14 lutego 1808) – siostra króla Polski Stanisława Augusta Poniatowskiego, żona Jana Klemensa Branickiego.

Kochanku”, herbu Trąba.²¹¹ W 1791 roku król Stanisław August Poniatowski²¹² nakazał swojej siostrze Izabeli Branickiej przekazanie²¹³ Orli Dominikowi Radziwiłłowi²¹⁴.

Dopiero na początku XIX w. włości orlańskie ostatecznie przeszły przez wykupienie od Izabeli Branickiej we władanie Radziwiłłów. W 1795 roku po III rozbiórce Rzeczypospolitej Polski, Orla znalazła się w granicach Prus Nowo – Wschodnich.

Układ przestrzenny miasta.

Aleksander Jagiellończyk ok. 1500 roku nadał Jaškowi Iwanowiczowi wójtostwo na czterech źrebiach koszelewskich. Najprawdopodobniej wtedy doszło do pierwszej próby lokacji miasta Orli. Należy podkreślić, że była to wyłącznie zgoda wydana przez króla na lokację miejscowości, ale nie na prawie magdeburskim. Dokładne umiejscowienie Orli pod względem urbanistycznym na początku XVI w., nie zostało dotąd dokładnie potwierdzone w źródłach.

W okresie panowania Bohusza Michała Bohowitynowicza osada Orla uformowała się na prawym brzegu rzeki Orłanki. Najprawdopodobniej układ przestrzenny miejscowości powstał nieopodal rzeki – w miejscu, gdzie na przełomie XVI i XVII w.²¹⁵ ulokowano założenie dworskie Radziwiłłów. Pierwszy dwór w Orli – siedziba rodziny Bohowitynowiczów został zbudowany w I ćwierci XVI w. W tym samym czasie wzniesiono na terenie dóbr orlańskich dwie cerkwie: dworską pod wezwaniem Świętego Jana Bohosłowa (Teologa)²¹⁶ oraz parafialną pod wezwaniem Świętego Symeona (Szymona) Słupnika.

---

²¹¹ Karol Stanisław Radziwiłł „Panie Kochanku” (ur. 27 lutego 1734 – zm. 21 listopada 1790) – generał lejtnant wojsk litewskich (1759), wojewoda wileński (1762), ordynat na Nieświeżu i Ołyce.

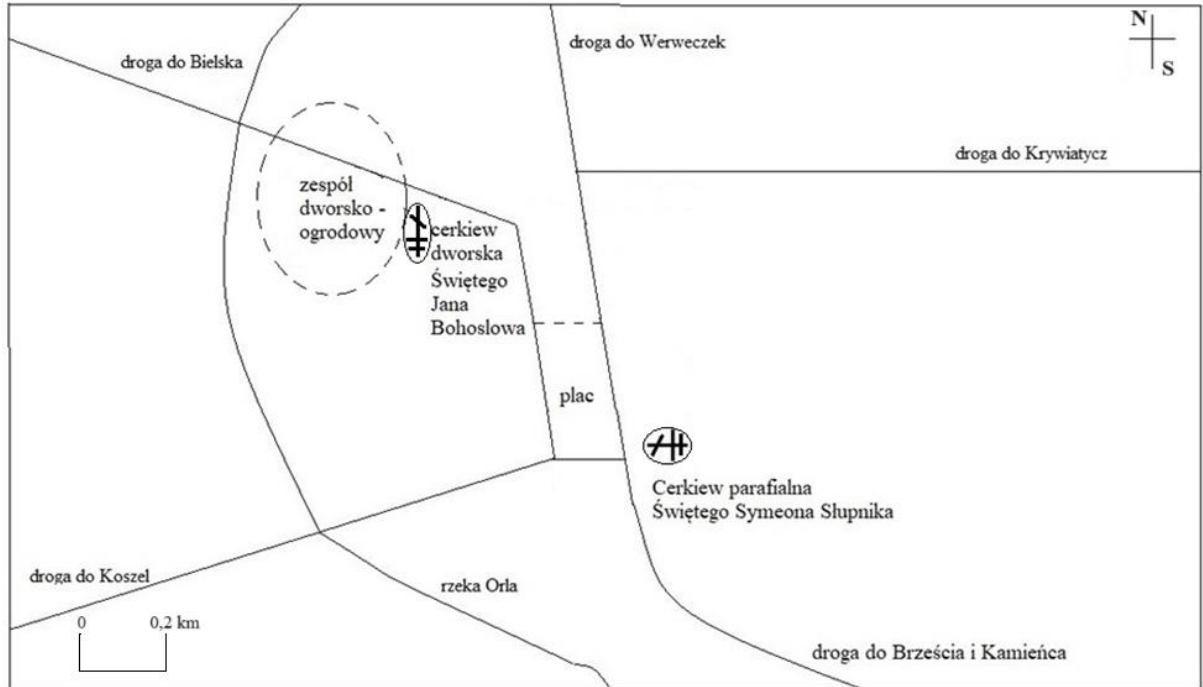
²¹² Stanisław August Poniatowski (ur. 17 stycznia 1732 – zm. 12 lutego 1798) – stolnik wielki litewski (1755), starosta przemyski (1756 – 1764), król Polski (1764 – 1795), zob. M. Kwiatkowski, *Stanisław August Król – Architekt*, Wrocław 1983.

²¹³ AGAD, AR, dz. XXIII, teka 104, plik 1, s. 446 – 449.

²¹⁴ Dominik Radziwiłł (ur. 4 sierpnia 1786 – zm. 11 listopada 1813) – polski książę, wojskowy, ordynat na Nieświeżu i Ołyce.

²¹⁵ U. Augustyniak, *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585 – 1640). Mechanizmy funkcjonowania patronatu*, Warszawa 2001, s. 226 – 227.

²¹⁶ G. Sosna, A. Troc – Sosna, *Cerkiewna własność ziemiska na Białostocczyźnie w XV – XX w., Wybór dokumentów*, Białystok 2004, s. 282.

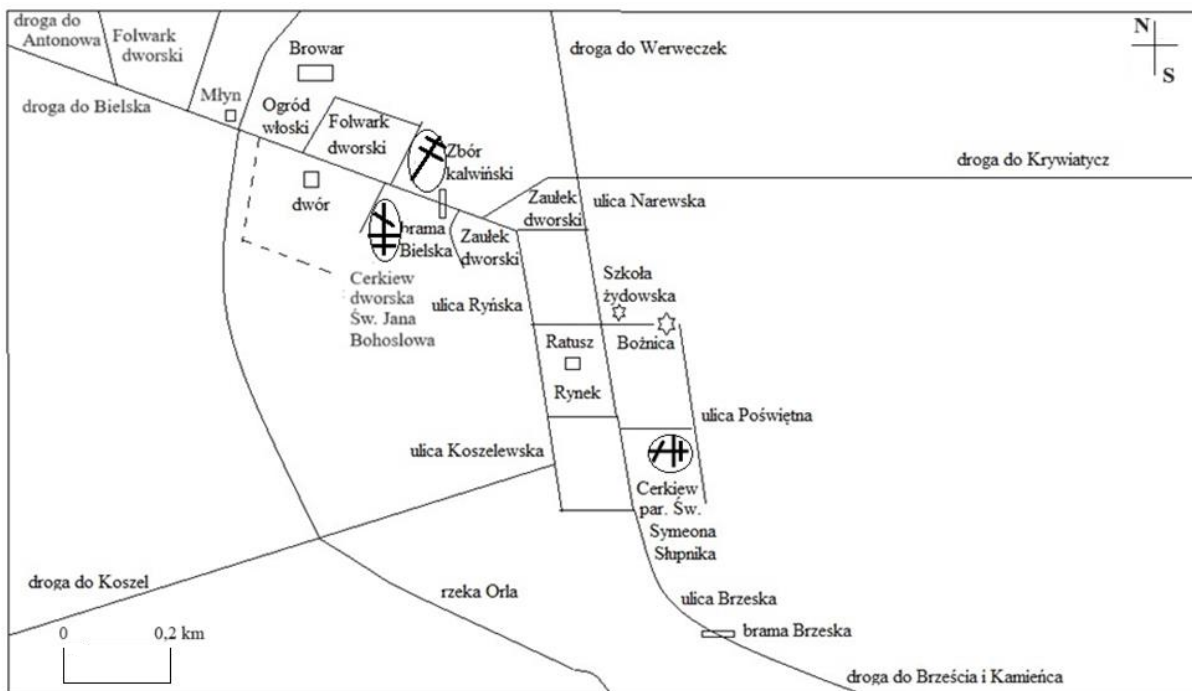

Rysunek nr 4. Plan Orli w XVI w. Opracował Karol Straczyński.

Skala 1:10 000.

Układ miejscowości najprawdopodobniej zbliżony był do założenia miejskiego powstałego już w I ćwierci XVII w. Zespół dworsko – ogrodowy posiadał bezpośrednie sąsiedztwo z osadą, w której możliwe, że był umiejscowiony plac miejski. Przy placu występowały zabudowania miejskie oraz wyróżniała się cerkiew parafialna pod wezwaniem Świętego Symeona Słupnika. Do głównego placu miejskiego dochodziły drogi z: Brześcia i Kamieńca, Koszel, Krywiatycz, Werweczek. Droga z Bielska w pierwszej kolejności dochodziła do założenia dworsko – ogrodowego, a następnie do miejscowości.

Ok. 1598 roku Krzysztof Radziwiłł „Piorun” wzniósł swoją okazałą rezydencję, której rozbudowę kontynuował jego syn Krzysztof II Radziwiłł. Radziwiłłowie jako kolejni właściciele dóbr zajęli się uporządkowaniem ładu przestrzennego Orli. W układzie urbanistycznym tego miasta widoczna była zacieśniona relacja między dworem, a miejscowością. Była to charakterystyczna cecha przestrzenna prywatnego miasta.

Rysunek nr 5. Plan Orli w XVII w. Opracował Karol Straczyński.

Skala 1:10 000.

Orla otrzymała prawa miejskie w 1614 roku²¹⁷ (w dzień święta Objawienia Pańskiego – 6 stycznia). Najprawdopodobniej już na początku II dekady XVII w. (ok. 1612 roku), rozpoczęto szczegółowo wytyczanie w mieście rynku, placów, ulic, ogrodów²¹⁸. W 1617 roku „w mieście Orlu ulice i place, jako mają być, porządnie już się pozaznaczyło, także i rynek (...)”²¹⁹. Orla przez nadanie prawa miejskiego stała się centrum administracyjno – prawnym włości. Zaliczano do nich wsie: Baranowszczyzna, Koszek, Koszele, Krywiatycze, Mikłaszewo, Paszkowszczyzne, Rudołty, Szernie, Topczykały, Toporowo, Wólka, Werweczki. Układ przestrzenny tych osad zbliżony był zazwyczaj do ulicówek.

Równoległe w okolicznych wsiach rozplanowano grunty. Związane to było z pomiara włóchny, którą zaczęto wyznaczać w mieście w 1612 roku²²⁰. Pomiara włóchny została wykonana, aby przekształcić niewielką miejscowość w poważne miasto prywatne

²¹⁷ AGAD, AR, dz. XI, sygn. 37, s. 22 – 24.

²¹⁸ AGAD, AR, dz. V, sygn. 4266, s. 22, 27 – 28, 30.

²¹⁹ AGAD, AR, dz. V, sygn. 637/I, s. 43.

²²⁰ Ukończono wykonanie pomiaru włóchny w 1617 roku, zob. inwentarz Orli z lat 1616 – 1617, AGAD, AR, dz. XXV, sygn. 2903.

i uporządkować strukturę własnościową. Układ urbanistyczny Orli w I ćwierci XVII w. wyglądał w świetle źródeł następująco: „ode dworu zaraz aż do karczmy to ulica Dworna. A miasteczko na owym wielkim placu, gdzie bojarowie siedzieli, jedna ulica przez miasteczko do Brześcia, a druga ku wsi Koszelom, gdzie WKsM młyn zamyślać mieć. Trzecia przez olszowy gaj wody”²²¹. W tym czasie parę razy wytyczano granicę rynku miejskiego, który ostatecznie przyjął kształt czworokąta (zbliżonego do trapezu). Obok północno – wschodniej pierzei rynku w I połowie XVII w., zaczęła się rozwijać dzielnica żydowska (wzniesiono tam budynek synagogi). Od narożnika północno – zachodniego głównego placu biegła niedługa ulica Mała w stronę dworu, a dalej do Bielska. Łączyła się ona z ulicą Dworską. Z części południowo – wschodniej rynku wychodziła ulica Brzeska. Ze strony południowo – zachodniej placu miejskiego zaczynała się ulica Koszelowska. Na rynku miejskim wybudowano drewniany ratusz²²², który w ciągu najazdów XVII – wiecznych był kilkakrotnie niszczoney.

Wokół Orli znajdowały się włóki miejskie. Na wschód ulicy Brzeskiej, rozpościerały się lasy przynależne do miasta, położone na wschód od miejscowości (także jej pól i móg) oraz błota, które leżały na zachód od ulicy Koszelowskiej. Granicę zachodnią miasta i założenia dworsko – ogrodowego, stanowiła rzeka Orlanka. Nieopodal narożnika północno – wschodniego rynku, wychodziła uliczka do m.in. paszni dworskiej. Ogrody miejskie położone były: na południe od miasta, na zachód od ulicy Koszelowskiej, oraz występowały na wschód od synagogi. Czynniki topograficzne oddziaływały na rozwój przestrzenny Orli w XVII w., który biegł zazwyczaj w dwóch kierunkach: północnym (ulica Narewska) oraz południowym (ulica Brzeska).

Krzysztof II Radziwiłł umożliwił osiedlanie się ludzi wyznających różne religie. Dominowała w Orli ludność wyznania prawosławnego. W 1618 roku na podstawie przywileju osadniczego ściągnięto do miasta osadników żydowskich, aby poprawić i rozwinąć handel miejski²²³. W tym samym okresie (ok. 1615 roku) został ufundowany zbór kalwiński. Ponadto w mieście mogli zamieszkać różni rzemieślnicy oraz ludzie każdego stanu. Ludność

---

²²¹ AGAD, AR, dz. V, sygn. 4266, s. 27.

²²² Można tylko domniemywać, że ulokowanie ratusza było bliżej centralnego punktu placu miejskiego. W przywileju lokacyjnym Orli z dnia 17 października 1618 roku Krzysztof II Radziwiłł wzmiankował, że: „Ratusz, w poszrodku rynku, swym sumptem mieszczanie zbudują, a prowent jakikolwiek z niego pójdzie, z kramów, z jatek, kletek i z wagi daruję, a oni go na poprawę ratusza i na ozdobę miasta obracać, a z niego się wyliczać powinni będą”, AGAD, AR, dz. XXIII, teka 105, plik 1, s. 5.

²²³ Tamże, s. 1.

Orli utrzymywała się głównie z rolnictwa, pracowała w licznych ogrodach oraz uprawiała rzemiosło na przykład: krawiectwo, bednarstwo, kuśnierstwo, kowalstwo itp.

Starosta orlański wybierał spośród mieszczan kandydata na wójta (późniejszego burmistrza²²⁴). Każda zaproponowana osoba musiała uzyskać akceptację Radziwiłłów. Wraz z wójtem mianowani byli przez starostę ławnicy (6 osób) oraz pisarz, którzy decydowali o sprawach sądowych i administracyjnych w mieście. Wszyscy ci urzędnicy składali przysięgi przed możnowładcą oraz mieszkańcami Orli. Administracją niższego szczebla w dobrach orlańskich byli na przykład: faktorowie, podstarościowie, pisarze prowentowi oraz leśniczowie. We dworze i folwarkach pracowała czeladź gospodarska.

W dobrach orlańskich przeważała ludność ruska, polska, a z czasem żydowska. Do grona obywateli Orli zaliczano (z wyższej warstwy społecznej): urzędników, bogatszych kupców, arendarzy i bogatszych rzemieślników. Obywatelami również byli (z pospółstwa): mieszczanie – rolnicy, biedniejsi kupcy i rzemieślnicy itp. Biedota, czyli plebs, pozbawiony był obywatelstwa. Do tej grupy zaliczali się także: czeladź mieszczańska, ogrodnicy, komornicy oraz ludzie luźni. Żydzi nie posiadali obywatelstwa miejskiego.

Osadnicy mogli budować domy w mieście na wytyczonych placach. Zabudowa Orli była w większości drewniana i parterowa. Na posesjach miejskich od strony ulic wpierw lokowano budynki mieszkalne, zaś budynki gospodarcze znajdowały się w głębi działek. Zazwyczaj były to: stodoły, stajnie, chlewy, szopy itp. W rynku oraz jego okolicy posesje należały do najbogatszych mieszczan. W tamtym okresie łączna powierzchnia parceli miejskich stanowiła 1039 prętów²²⁵ (bez założenia dworskiego oraz budynków należących do parafii religijnych). Nie były one wytyczone regularnie oraz różniły się od siebie wielkością. W rynku istniały 24 domy, natomiast w innych częściach miasta było ich 68. Rozwój układu urbanistycznego Orli następował stopniowo. Występujące w przestrzeni miejskiej liczne puste place, były etapami zagospodarowywane.

Przy ulicy Małej zabudowania występowały po zachodniej stronie – 5 domów oraz 2 puste place. Przy ulicy Narewskiej po jej wschodniej stronie istniał 1 budynek mieszkalny,

---

²²⁴ Przy kolejnych zmianach właścicieli Orli, burmistrzowie wraz z radą miejską najprawdopodobniej wybierani byli bezpośrednio przez mieszczan.

²²⁵ AGAD, ASK, oddział XLVI, sygn. 149, k. 100 – 101; 1 pręt to ok. 4,5 metra.

synagoga²²⁶ oraz 9 niezajętych placów. W części zachodniej tej ulicy ulokowano 4 domy. Przy ulicy Koszelowskiej po stronie zachodniej znajdowało się 11 domów, a po wschodniej 8 obiektów mieszkalnych. Przy ulicy Brzeskiej w zachodniej pierzei było 9 domów, we wschodniej 11 domów oraz 2 niezamieszkałe place²²⁷.

Mieszczanie wznosili zabudowania na własny koszt. Włodarz zwalniał nowych osadników z opłat miejskich na okres 10 lat. Dokument lokacyjny określał możliwości prawne mieszkańców. Budynki w Orli mogły być sprzedawane za wiedzą urzędu miejskiego. Kiedy właściciel umierał to jego zabudowania przechodziły na krewnych. W przypadku braku spadkobierców dom wraz z zapleczem gospodarczym przejmował włodarz. Była możliwość opuszczenia miasta, ale wiązało się to z aprobatą dworu oraz sprzedażą placu i budynków. Mieszczanie mogli posiadać własny browar, słodownię i gorzelnię.

W 1628 roku wybuchł pożar w Orli²²⁸. Ogień strawił budynek ratusza, zabudowania wokół rynku oraz inne budynki w mieście. Zespół dworski oraz folwark dworski nie ucierpiał podczas pożaru. W trakcie odbudowy architektury miejskiej zachowano dotychczasowe, wytyczone ulice i place²²⁹.

Na prośbę mieszczan orlańskich 17 października 1634 roku przywilej nadania praw miejskich został raz jeszcze potwierdzony i rozszerzony przez Krzysztofa II Radziwiłła. Oryginalny dokument spłonął w pożarze Orli. Podkreślono w nim urząd wójta oraz ustalono targi miejskie (we środę) oraz jarmarki (na przykład 14 września na dzień Świętego Szymona Słupnika). Do obowiązków wójta należało pilnowanie, aby przestrzegano miary podczas targów i jarmarków. Dochód z targów oraz jarmarków przypadał na poczet właściciela miasta. Krzysztof II Radziwiłł nakazał również w przywileju odbudowę spalonego ratusza, którą sfinansować mieli mieszczanie.

W 1635 roku²³⁰ powierzchnia placów miejskich stanowiła 1240,4 prętów (bez założenia dworskiego). W Orli istniało ok. 155 domów. Granica północna rynku miejskiego została przesunięta w kierunku północnym, co powiększyło powierzchnie tego terenu, która ostatecznie wyniosła 60 prętów. Zabudowa rynku składała się z 23 budynków mieszkalnych, pustych placów

---

²²⁶ M., K. Piechotkowie, *Bramy Nieba. Bożnice murowane na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*, t. II, Warszawa 2017, s. 470 – 474.

²²⁷ Zob. inwentarz Orli z lat 1616 – 1617, AGAD, AR, dz. XXV, sygn. 2903.

²²⁸ AGAD, AR, dz. V, sygn. 8080, s. 282 – 283.

²²⁹ Zob. *Inwentarz dworu i miasta Orli oraz włości orlańskiej z 1635 r.*, G. Sosna, D. Fionik, *Orla na Podlasiu ...*, s. 148 – 156.

²³⁰ Tamże, s. 149, 153.

było 2. Łączna powierzchnia posesji (wraz z 1 pustym placem) była ok. 186 prętów. Liczba domów wahała się przy każdej z ulic (po danej stronie) od kilku do kilkudziesięciu domów. W tym okresie występowały już bramy: Bielska (między zespołem dworskim, a miastem) oraz Brzeska. Ulicę Małą zaczęto określać jako zaułek dworski.

Janusz Radziwiłł w 1643 roku²³¹ znowu potwierdził przywilej praw miejskich nadany przed swoich poprzedników. Poleciał ogrodzić miejscowość. Utworzył milicję miejską. Nadał Orli pieczęć²³²: „A że dotąd pieczęci nie mieli, tedy im daję orła czarnego w czerwonym polu, w prawej nodze topór trzymającego, jako we środku tego przywileju jest wyrażony”. Rozbudował siedzibę radziwiłłowską położoną nieopodal miasta oraz wyremontował budynki w zespole dworskim.

W latach czterdziestych XVII w. miejscowość była silnym ośrodkiem ruchu kalwińskiego. W 1644 roku odbył się synod dysydentów polskich i litewskich pod zwierzchnictwem Janusza Radziwiłła. Podczas potopu szwedzkiego miasto zostało zniszczone wraz ze świątyniami. Spora liczba kalwinistów została zabita. Zbór kalwiński istniał w Orli do I połowy XVIII w.²³³ Za czasów panowania Radziwiłłów zbór kalwiński w ich dobrach orlańskich, pełnił funkcję jednego z głównych ośrodków wiary protestanckiej w regionie. Brak mecenatu Radziwiłłów w XVIII w., jako krzewicieli wiary protestanckiej spowodował ustanie funkcji zboru już w I połowie tego stulecia.

Znaczny wzrost architektury w Orli przypadł na lata 1650 – 1655²³⁴. Zakreślony układ urbanistyczny w I połowie XVII w. nie został najprawdopodobniej w większości przekształcony, tylko na wytyczonych już ulicach doszło do powstania nowych parceli. Między ulicami: Małą, a Dworską wykształcił się w pełni zaułek (dworski) biegnący w stronę drogi do Krywiatycz. Powierzchnia miasta osiągnęła 2654 prętów – liczona bez zespołu dworskiego i zboru kalwińskiego, za to z terenem cerkiewnym. W Orli istniało w owym okresie 261 budynków mieszkalnych, 2 place należące do cerkwi oraz 33 puste place. Przy rynku istniało 25 obiektów. Po północnej stronie ulicy Dwornej było 13 budynków mieszkalnych oraz jeden niezabudowany plac. Po jej południowej stronie występowało 8 domów i cerkiew parafialna. Przy ulicy Narewskiej, po jej wschodniej stronie było 45 domów, a zachodniej 29 oraz 2 puste place.

---

²³¹ M. Sierba, *Potwierdzenie i rozszerzenie aktu nadania prawa magdeburskiego dla Orli (1643)*, „Przegląd Nauk Historycznych”, 2012, R. XI, nr 1, s. 129.

²³² Tamże, s. 136.

²³³ Najprawdopodobniej budynek zboru został sprzedany w XVIII w. Żydom i zmieniony na synagogę.

²³⁴ Zob. Inwentarz z 1654 roku, AGAD, AR, dz. XXV, sygn. 2905.

Po zachodniej stronie ulicy Koszelowskiej były 22 budynki mieszkalne oraz 4 place. We wschodniej części tej ulicy występowało 14 domów oraz 1 pusty plac. Po wschodniej stronie ulicy Brzeskiej istniało 32 domy, 4 puste place oraz teren cerkiewny. Po zachodniej stronie ulicy Brzeskiej było 53 budynki mieszkalne oraz 14 pustych placów.

Z dnia 21 na 22 listopada 1655 roku²³⁵ wojska kniazia rosyjskiego Semena Urusowa²³⁶, kierujące się w stronę Brześcia Litewskiego wtargnęły do Orli. Zapewne zniszczyły one i rozgrabiły miasto. W lipcu 1656 roku doszło do kolejnego najazdu miasta. Tym razem wojska Samuela Oskierki²³⁷ w lipcu 1656 roku najechały Orle. Ograbiły miasto wraz z dworem. Uciekający przed oprawcą dworzanie orlańscy zakopali we wsi Werweczki skarb liczący ok. 500 monet polskich i szwedzkich²³⁸. Najprawdopodobniej kolejny szturm na miasto w tym okresie mógł wystąpić podczas sprzymierzonych sił szwedzko – siedmiogrodzko – kozackich na Podlasiu. Dodatkowo wojska moskiewskie grasujące po Podlasiu w II połowie XVII w., co jakiś czas napadały na dobra orlańskie²³⁹. Bardzo zniszczyły miasto w 1660 roku podczas najazdu wojsk Iwana Chowańskiego²⁴⁰. Część zabudowań na rynku spłonęła. Znaczna liczba parceli miejskich pozostała pusta.

Bogusław Radziwiłł, opiekun Anny Marii Radziwiłłówny, we wrześniu 1660 roku przejął pod względem administracyjnym dobra orlańskie. Stan miasta i dworu nie był dobry. Mikołaj Porębski²⁴¹ – sługa radziwiłłowski, zajął się weryfikacją majątku orlańskiego oraz jego odbudową. W mieście część zabudowań w rynku była spalona przez Moskali. Założenie dworskie zostało nadszarpięte przez stacjonujące różne wojska w okresie 1655 – 1660. Do dewastacji dóbr przyczynili się również lokalni chłopci. Liczba mieszkańców drastycznie zmalała²⁴². Mikołaj Porębski podjął działania w celu sporządzenia inwentarza oraz rejestru szkód. Zaczął na nowo ściągać czynsze i podpisywał kontrakty z arendarzami. Bogusław Radziwiłł nie oszczędził mieszczan ani chłopstwa, którzy zostali mocno dotknięci przez wojnę od płacenia danin i podatków. Próbował jak najszybciej podźwignąć sytuację

---

²³⁵ AGAD, AR, dz. V, sygn. 12526, s. 3-4.

²³⁶ Semen Urusow (1610-1657) – wojewoda nowogrodzki, brał czynny udział w wojnach polsko – rosyjskich.

²³⁷ Samuel Oskierko – sędzia ziemski mozyrski, pułkownik królewski.

²³⁸ A. Tichoniuk, J. Wnuk – Gugnacki, *Skarb siedemnastowiecznych monet z okolic Orli*, „Bielski Hostinec”, 2003, nr 3, s. 33.

²³⁹ AGAD, AR, dz. IVa kopie, sygn. 745, s. 128.

²⁴⁰ Iwan Chowański (zm. 27 września 1682) – urzędnik i wojskowy carski, wojewoda pskowski, smoleński, nowogrodzki.

²⁴¹ Mikołaj Porębski – od 1660 roku starosta orlański.

²⁴² AGAD, AR, dz. V, sygn. 12916, s. 5 – 6.

gospodarczą w dobrach. Dodatkowo przeszkadzały mu w tym, co jakiś czas agresywne przechody wojsk Rzeczypospolitej²⁴³ w II połowie XVII w.

W mieście istniało wiele pustych domów i gospodarstw. Z powodu dużego ubóstwa, czynszu i braku wolnizny w latach sześćdziesiątych XVII w., zbiegła spora część ludności z miasta i okolicznych wsi. Sytuacja się nasiliła, dlatego też Bogusław Radziwiłł zarządził próby sprowadzenia uciekinierów do miasta oraz pozwolił zasiewać puste włóki, zwalniając z podatku do 1663 roku²⁴⁴. W przypadku braku powrotu zbiegłego, na jego miejsce sprowadzono nowych osadników. Jan Pękalski²⁴⁵ w imieniu właściciela włości radziwiłłowskich wydawał zarządzenia, w których zakazywano ucieczek²⁴⁶ z dóbr orlańskich oraz przestrzegano, że w sytuacji, kiedy właściciel domu w Orli w ciągu roku i 6 tygodni nie będzie w nim mieszkać, budynek zostanie przejęty przez dwór.

Układ urbanistyczny miasta przez zawieruchy wojenne z drugiej połowy lat pięćdziesiątych XVII w., nie zmienił swojego zarysu w znaczący sposób. Przez najazdy najbardziej ucierpiała architektura miejska. Powierzchnia Orli wynosiła w tym czasie 2737 prętów (wraz z placami należącymi do cerkwi, zboru oraz synagogi). Powiększył się obszar pustych placów, który wyniósł 1029 prętów. Na rynku znajdował się ratusz oraz waga miejska. W pobliżu rynku istniało 21 budynków mieszkalnych oraz 8 pustych placów²⁴⁷. Po północnej stronie ulicy Dwornej było 12 budynków mieszkalnych, 3 puste place oraz budynek zboru. Po południowej stronie tej ulicy było 5 domów, 3 puste place oraz budynek cerkwi. W uliczce odchodzącej w kierunku północnym od ulicy Dworskiej (zaulek dworski), znajdowały się 2 budynki mieszkalne oraz 3 puste place. Przy wschodniej stronie ulicy Brzeskiej było 12 domów, 38 pustych placów i budynek cerkwi. Po jej zachodniej stronie istniało 10 domów oraz 55 niezabudowanych posesji. Przy ulicy Koszelowskiej po jej wschodniej stronie, było 9 domów i 5 pustych placów.

W 1660 roku zostały wykonane prace remontowe przy ogrodzeniu wokół dworu. Dodatkowo odnowiono bramę wjazdową oraz wyszlamowano sadzawki w ogrodzie włoskim. Zespół pałacowy w tamtym okresie składał się z: budynków dworskich, komór, stajni, bram i lamusów.

---

²⁴³ AGAD, AR, dz. V, sygn. 9780, s. 17.

²⁴⁴ AGAD, AR, dz. V, sygn. 11557/II, s. 95 – 96.

²⁴⁵ Jan Pękalski (ur. 1595 – zm. ok. 1677) – zarządca dóbr radziwiłłowskich, pamiętnikarz.

²⁴⁶ „Formy wyzysku chłopów” zob. J. Bartyś, *Rzeczpospolita Pawłowska*, Warszawa 1982, s. 18 – 30.

²⁴⁷ Zob. Inwentarz Orli z 1669 roku, AGAD, AR, dz. XXV, sygn. 2908, s. 29 – 44.

Jak każdy prywatny włodarz Orli – Bogusław Radziwiłł, nastawiony był na konkretny zysk z dóbr. Niestety w owym czasie wydatki przewyższały dochody²⁴⁸. Podobnie, choć trochę gorzej miawały się dobra zabłudowskie²⁴⁹. Problemy ekonomiczne w tych prywatnych miastach wynikały z ogólnej atmosfery panującej w kraju, w którym dochodziło do powstań szlachty, zrywania sejmów, najazdów obcych wojsk, pomorów ludności itp.

Po śmierci Bogusława Radziwiłła jego latyfundium odziedziczyła nieletnia córka Ludwika Karolina. Dobra orlańskie zostały wydzierżawione przez Wespazjana Sienickiego²⁵⁰. Dzierżawca gospodarował ziemią przez kilkanaście lat. W znacznym stopniu wyprowadził dobra z kryzysu spowodowanego wojną z Moskalami i Szwedami.

W czwartej ćwierci XVII w. układ przestrzenny Orli prawie się nie zmienił (według inwentarza z 1685 roku). W mieście przybyło domów, a ich liczba wynosiła 202²⁵¹. W rynku miejskim znajdowało się 29 budynków mieszkalnych, 2 puste place oraz synagoga. Po północnej stronie ulicy Dwornej było 10 domów, 3 puste place oraz zbór. Po stronie południowej tej ulicy istniało 14 domów, 1 pusty plac oraz cerkiew (dworska). Po stronie wschodniej ulicy Narewskiej było 38 domów oraz 9 pustych placów. W zachodniej części tej ulicy istniało 21 budynków mieszkalnych i 4 puste place. Przy ulicy Brzeskiej było po stronie wschodniej 25 domów, 25 pustych placów oraz cerkiew (parafialna), zaś po stronie zachodniej występowało 26 budynków mieszkalnych oraz 41 pustych posesji. W ulicy Koszelowskiej, po jej zachodniej stronie – 20 domów oraz 5 pustych placów, a po jej stronie wschodniej – 15 domów oraz 3 puste place.

Księżna Ludwika Karolina Wittelsbach z domu Radziwiłł w 1694 roku przekazała swoje włości orlańskie w zastaw na okres 3 lat Benedyktowi Pawłowi Sapiesze²⁵², za kwotę 45 tysięcy złotych i 12 tysięcy talarów²⁵³. „Z pałacem murowanym, z budynkami dwornymi i folwarcznymi

---

²⁴⁸ AGAD, AR, dz. IVa kopie, sygn. 768, s. 60.

²⁴⁹ A. Mironowicz, *Rozchody i wydatki księżnej Anny Kiszczanki*, „Białostockie Teki Historyczne”, 2013, nr 11, s. 267 – 285.

²⁵⁰ Wespazjan Sienicki (zm. 1689) – poseł na sejm Rzeczypospolitej, podsędek buski w latach 1669 – 1676, podczaszki chełmski w 1676 roku.

²⁵¹ AGAD, AR, dz. XXV, sygn. 2912, k 8v – 13v.

²⁵² W między czasie włości orlańskie dzierżawione były przez Jakuba Henryka Fleminga (ur. 3 marca 1667 - zm. 30 kwietnia 1728) – koniuszego wielkiego litewskiego. Następnie na niemal sto lat przeszły w zarząd rodziny Branickich z Białegostoku.

²⁵³ G. Sosna, D. Fionik, *Orla na Podlasiu ...*, s. 35.

i gumieniami (...) z miasteczkiem Orlem, z Mieszczanami, Żydami i obywatelami wiejskimi, ze wsiami Bojary i poddanymi w nich mieszkającymi (...).”²⁵⁴

Wojna północna w 1702 roku zniszczyła wiele miast oraz majątków magnackich na Podlasiu. Swoim zasięgiem dotarła także do Orli. W latach 1705 – 1708 dobra orlańskie były najeżdżane przez Stanisława Antoniego Szczukę²⁵⁵. Zabudowania miejskie oraz dworskie zostały wówczas splądrowane. Kolejne działania związane z wojną północną prowadzoną w 1714 roku, doprowadziły do zniszczeń na terenie Orli.

Stopniowo miasto wraz z dworem podupadało oraz zmierzało w kierunku ruiny. W I połowie XVIII w. Orla poniosło spore straty architektoniczne, gospodarcze oraz demograficzne. Przyczynami tego było nie tylko panujące w tym okresie: wojny, pomory, najazdy szlachty, ale również brak stacjonującego na miejscu włodarza, który bezpośrednio nadzorowałby funkcjonowania miasta oraz przynależnych włości.

W XVIII w. zabudowania miejskie oraz dworskie wymagały pilnego remontu. Stan zachowania cerkwi zamkowej pod wezwaniem Świętego Jana Teologa był awaryjny, ponieważ świątynia groziła zawaleniem²⁵⁶. Podobna sytuacja dotyczyła zboru kalwińskiego. Lepiej utrzymana była cerkiew parafialna pod wezwaniem Symeona Słupnika, gdyż była bardziej doglądana przez ojców prawosławnych – proboszczów parafii. Niedostatek dotknął także społeczność żydowską w Orli, która nawet zwróciła się z prośbą do kahału w Tykocinie, sprawującego jurysdykcję nad gminami mojżeszowymi na terenie Podlasia, o zmniejszenie podatków.

„Administrator sporządzający w 1740 roku *Regestr defektow* zwrócił uwagę na *budynki puste miejskie* i zażyczył, *aby się do nich wracali* mieszkańcy. Jeszcze długo potem dziesiątki domów i placów pozostawało niezasiedlonych i niezagospodarowanych.”²⁵⁷ W 1775 roku w Orli było jedynie 90 domów, z których opłacano podymne. Zmniejszona liczba budynków mieszkalnych w miejscowości, spowodowana była również częstymi wybuchami pożarów. Ogień spalił wiele obiektów w zespole dworskim. W 1800 roku zostały w dużym stopniu spalone zabudowania folwarczne.

---

²⁵⁴ AGAD, AR, dz. XXV, sygn. 2912, s. 1 – 30.

²⁵⁵ Stanisław Antoni Szczuka (zm. 19 maja 1710) – podkanclerz litewski (1669), sekretarz królewski (1675), starosta lubelski (1687 – 1710).

²⁵⁶ G. Sosna, D. Fionik, *Orla na Podlasiu ...*, s. 37.

²⁵⁷ Tamże, s. 38.

Izabela Branicka z Poniatowskich w 1780 roku zatwierdziła dokument o kahale orlańskim. Uregulowała w nim relacje oraz prawo w gminie żydowskiej na przykład: kompetencje rabina, wybór kahału. Żydzi zdominowali w Orli handel i rzemiosło. Prowadzili karczmy na obszarze dóbr. Pośredniczyli w sprzedaży produktów rolnych i propinacji alkoholu. Trudnili się w takich zawodach jak na przykład: kuśnierstwo, piekarstwo, krawiectwo, szewstwo, rzeźnictwo, garbarstwo itd. W 1795 roku dzięki staraniom Izabeli Branickiej, Żydzi z Orli otrzymali ulgi podatkowe.

Głównie w II połowie XVIII w. Orla stanowiła (wraz z Tykocinem) jedno z najważniejszych ośrodków handlowych na obszarze Podlasia. Miejscy kupcy handlowali z wieloma miastami na przykład z: Wrocławiem, Królewcem. Orlański statek handlowy na Bugu przy Mielniku, dostarczał szlakiem rzecznym produkty orlańskie w różne strony Rzeczypospolitej.

Układ urbanistyczny Orli w XVIII w. zachował w większości swój kształt (w porównaniu do poprzedniego stulecia). W poszczególnych rejonach miasta ubyło zabudowań mieszkalnych występujących w XVII w. Miejscowość nie poszerzała widocznie swoich granic administracyjnych z powodu kryzysu gospodarczego w I połowie XVIII w. Obywatele Orli stopniowo odbudowywali architekturę miasta.

Izabela Branicka w związku z wyrokiem Sądu Ziemińskiego w Bielsku w 1789 roku, była zmuszona zrzec się prawa do dóbr orlańskich na rzecz Michała Hieronima Radziwiłła²⁵⁸ z linii nieświeskiej. Ostatecznie ziemie orlańskie zostały wydzierżawione jeszcze Michałowi Grabowskiemu²⁵⁹.

W 1795 roku miasto w wyniku III rozbioru Rzeczypospolitej włączono do zaboru pruskiego. Następnie obwód białostocki (wraz z dobrami orlańskimi), został wcielony w 1807 roku do Cesarstwa Rosyjskiego. Orla zachowała na początku XIX stulecia swój pierwotny układ przestrzenny (z niewielkimi zmianami), który uformował się w XVII w.

---

²⁵⁸ Michał Hieronim Radziwiłł (ur. 10 października 1744 – zm. 28 marca 1831) – wojewoda wileński, książę: Świętego Cesarstwa Rzymskiego, Królestwa Kongresowego.

²⁵⁹ APB, *Teki Glinki*, nr 315, k. 242.

3. Siemiatycze.

Miejscowość Siemiatycze położona była nad rzeką Muchawiec (obecnie struga rzeczna, prawobrzeżny dopływ Kamianki – potoczna nazwa rzeki to Kamionka). Siemiatycze położone były na styku szlaków komunikacyjnych o znaczeniu lokalnym (na przykład z Drohiczyna do Mielnika i Brześcia Litewskiego) oraz ogólnokrajowym. Siemiatycze w 1443 roku zostały nadane przez księcia czerskiego i warszawskiego Bolesława IV²⁶⁰ Stanisławowi Borucie z Falent²⁶¹. Pod koniec I połowy XV w. król Kazimierz Jagiellończyk zajął ziemie drohicką, a dobra siemiatyckie przekazał przed 1456 rokiem²⁶² Michałowi Kmicie Sudymontowiczowi z Chożowa.

Siemiatycze położone były na pograniczu osadnictwa ruskiego i polskiego, gdzie stykało się chrześcijaństwo obrządku wschodniego oraz zachodniego. To tutaj usytuowano główny punkt administracyjny i ekonomiczny dóbr ziemskich. W 1431 roku²⁶³ (dokument erekcyjny z dnia 25 kwietnia 1431 roku) powstała cerkiew prawosławna pod wezwaniem Świętej Trójcy, Świętych Apostołów Piotra i Pawła i Świętej Paraskewii, na wzgórzu między rzekami Muchawiec, a Kamianką, pomiędzy drogami do Ciechanowca oraz do Czartajewa²⁶⁴.

W 1456 roku z inicjatywy Michała Kmity Sudymontowicza²⁶⁵ powstał drewniany kościół pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny i Wszystkich Świętych, zmieniony na murowany w latach 1626 – 1637.

Aleksandra córka Olechny Kmity Sudymontowicza²⁶⁶, poślubiła w 1484 roku²⁶⁷ Mikołaja Tęczyńskiego²⁶⁸, otrzymując w posagu od ojca dobra siemiatyckie. Po nich dobra odziedziczyła

---

²⁶⁰ Bolesław IV Warszawski (ur. ok. 1421 – zm. 10 września 1454) – syn Bolesława Januszowica i księżniczki litewsko – ruskiej Anny, zob. K. Maleczyński, Bolesław IV, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, 1936, t. II, s. 280 – 281.

²⁶¹ Stanisław Boruta (zm. ok. 1461) – chorąży warszawski (1434 – 1443, 1461); po zajęciu przez króla Kazimierza Jagiellończyka ziemi drohickiej zbiegł na Mazowsze, gdzie otrzymał od księcia Bolesława IV dobra Słomino.

²⁶² J. Maroszek, *Siemiatycze jako ośrodek dóbr ziemskich w XV – XVIII w. (do 1801 r.)*, [w:] *Studia i materiały do dziejów Siemiatycz*, pod red. H. Majeckiego, t. I, Białystok – Siemiatycze 2022, s. 13.

²⁶³ *Siemiatycze, woj. białostockie, Zespół cmentarzy, Studium historyczno – przestrzenne*, oprac. M. Jankowska, Białystok 1981, s. 5.

²⁶⁴ Zob. E. Bończak – Kucharczyk, J. Maroszek, A. Korneluk, *Dokumentacja ewidencyjna założenia dworsko – ogrodowego w: Czartajewie, gm. Siemiatycze*, 1984 rok, NID: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/park-863222>, s. 3 – 4 (dnia 3 marca 2024 roku).

²⁶⁵ W. Jarmolik, *Sudymontowicze – średniowieczni właściciele Siemiatycz*, „Białostoczczyzna”, 1990, 4/20, s. 33 – 34.

²⁶⁶ Olechno (Aleksy) Kmita Sudymontowicz (zm. 1491) – wojewoda wileński (1477 – 1491), kanclerz Wielkiego Księstwa Litewskiego (1478 – 1491).

²⁶⁷ W. Dworzaczek, *Genealogia*, Warszawa 1959, tab. 94.

córka Anna Szydłowiecka z Tęczyńskich²⁶⁹, żona kasztelana sandomierskiego Jerzego Szydłowieckiego²⁷⁰. Bracia Anny: przyrodni – wojewoda krakowski Andrzej Tęczyński (syn Zbigniewa) oraz rodzony – wojewoda ruski Jan Tęczyński (syn Mikołaja), odkupili od niej Siemiatycze i odsprzedali je za 8 tysięcy złotych monet litewskich podskarbiemu litewskiemu Bohuszowi Bohowitynowiczowi. W 1538 roku ziemie wracają w ręce Tęczyńskich, gdyż starsza córka Bohusza – Anna poślubiła Stanisława Gabriela Tęczyńskiego²⁷¹, który uzyskał u króla Zygmunta Starego przywilej lokacyjny dla Siemiatycz na prawie magdeburskim. Dokument został wystawiony dnia 8 stycznia 1542 roku w Wilnie²⁷².

Córka Stanisława Gabriela Tęczyńskiego – Katarzyna, podwójnie wyszła za mąż. W 1558 roku poślubiła księcia Jerzego Olelkowicza Słuckiego, starostę bobrujskiego, a później po jego śmierci wojewodę wileńskiego i hetmana wielkiego litewskiego księcia Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”.

Ich córka Halszka (Elżbieta) Radziwiłł²⁷³ wyszła za mąż w 1599 roku za Lwa Sapiechę²⁷⁴. Odtąd Siemiatycze przeszły pod władanie rodziny Sapiechów, aż do końca XVIII w. Dobra siemiatyckie odziedziczyli: Kazimierz Leon Sapieha²⁷⁵, Paweł Jan Sapieha²⁷⁶, Leon Bazyli Sapieha²⁷⁷, Benedykt Paweł Sapieha²⁷⁸, Michał Józef Sapieha²⁷⁹, Jerzy Felicjan Sapieha²⁸⁰.

---

²⁶⁸ Mikołaj Tęczyński (ur. ok. 1465 – zm. 1497) – miecznik krakowski (1490), wojewoda bełski (1495 – 1496), wojewoda ruski, zob. M. Antoniewicz, *Protoplaści książąt Radziwiłłów. Dzieje mitu i meandry historiografii*, Warszawa 2011, s. 131.

²⁶⁹ Anna Szydłowiecka z Tęczyńskich (ur. ok. 1490 – zm. ok. 1523) – kasztelanowa sandomierska.

²⁷⁰ Jerzy Szydłowiecki (ur. ok. 1480 – zm. 1532) – wywodzący się z rodu z Szydłowca.

²⁷¹ Stanisław Gabriel Tęczyński (ur. 1514 – zm. 1561) – starosta bełski (1546), starosta lubelski (1547), kasztelan lwowski (1551), syn Jana Gabriela Tęczyńskiego (ur. 1484 – zm. 21 maja 1552), wojewody sandomierskiego (1542), zob. Z. Anusik, *Podział dawnego latyfundium kasztelana krakowskiego Spytka Wawrzyńca Jordana (1518 – 1568) w 1597 roku. Studium z dziejów młodszej gałęzi rodziny Jordanów herbu Trąby*, „Przegląd Nauk Historycznych”, 2022, t. XXI, nr 2, s. 33 – 34.

²⁷² APB, *Kamera Wojen i Domen*, sygn. 2943.

²⁷³ Halszka (Elżbieta) Radziwiłł (1583 – 1611) – była drugą żoną Lwa Sapiechy, miała z nim czwórkę dzieci: Annę, Mikołaja (zmarł w dzieciństwie), Krzysztofa Mikołaja i Kazimierza Leona.

²⁷⁴ Lew Sapieha (ur. 4 kwietnia 1557 – zm. 7 lipca 1633) – pisarz wielki litewski (1581), starosta: brzeski, mohylewski, słonimski, sekretarz króla Stefana Batorego, podkanclerzy litewski (1585), kanclerz wielki litewski (1589 – 1623), wojewoda wileński (1621), zob. L. Kieniewicz, *Sekretariat Stefana Batorego. Zbiorowość i kariery sekretarzy królewskich*, „Studia staropolskie”, 1986, t. IV, s. 65.

²⁷⁵ Kazimierz Leon Sapieha (ur. 15 lipca 1609 – zm. 19 stycznia 1656) – sekretarz królewski i pisarz wielki litewski (1631), marszałek nadworny litewski (1637), podkanclerzy litewski (1645), ekonom brzeski (1649), zob. K. Bobiatyński, *Udział Sapiechów w obronie Wielkiego Księstwa Litewskiego przed agresją moskiewską w latach 1654 – 1655*, [w:] *Wielkie rody dawnej Rzeczypospolitej XVI – XIX wieku, Sapiehowie*, t. I, Opole 2018, s. 297 – 313.

²⁷⁶ Paweł Jan Sapieha (ur. 1609 – zm. 30 grudnia 1665) – oboźny wielki litewski (1638), podstoli wielki litewski (1645), wojewoda witebski (1646), hetman wielki litewski i wojewoda wileński (1656), ekonom szawelski i kobryński, zob. A. Rachuba, *Hegemonia Sapiechów na Litwie jako przejaw skrajnej dominacji magnaterii*

W 1750 roku dobra poprzez małżeństwo z Anną Pauliną z Sapiehów Jabłonowską²⁸¹, przeszły pod władanie księcia Jana Kajetana Jabłonowskiego²⁸², wojewody braclawskiego. Po śmierci męża Anna Paulina z Sapiehów Jabłonowska rządziła Siemiatyczami do 1800 roku.

Układ przestrzenny miasta.

Układ urbanistyczny miejscowości kształtować się zaczął już w XV w. Dobra siemiatyckie rozwijały się jako główny ośrodek gospodarczy włości rodzin magnackich. Siemiatycze stanowiły majątek średniej wielkości pod względem innych dóbr, wchodzących w skład latyfundium właścicieli.

Początki miejscowości związane były z usytuowaniem pierwszego dworu za czasów Michała Kmity Sudymontowicza i jego potomków (od I połowy XV w.), którego dokładne miejsce nie zostało dotąd zlokalizowane. Przypuszczalnie zespół dworski mógł znajdować się obok wzgórza cerkiewnego, położonego między rzekami, a drogami do Ciechanowca i Czartajewa.

---

w *życiu kraju*, [w:] *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI – XVIII wieku*, pod red. J. Urwanowicza, Białystok 2003, s. 218.

²⁷⁷ Leon Bazyli Sapieha (ur. 20 marca 1652 – zm. 9 listopada 1686) – stolnik wielki litewski (1679), podskarbi nadworny litewski (1681). Podczas jego małoletności dobrami siemiatyckimi w latach 1665 – 1677, zarządzała jego matka Anna Barbara z Kopciów Sapieżyna (ur. 1627 – zm. 17 kwietnia 1707).

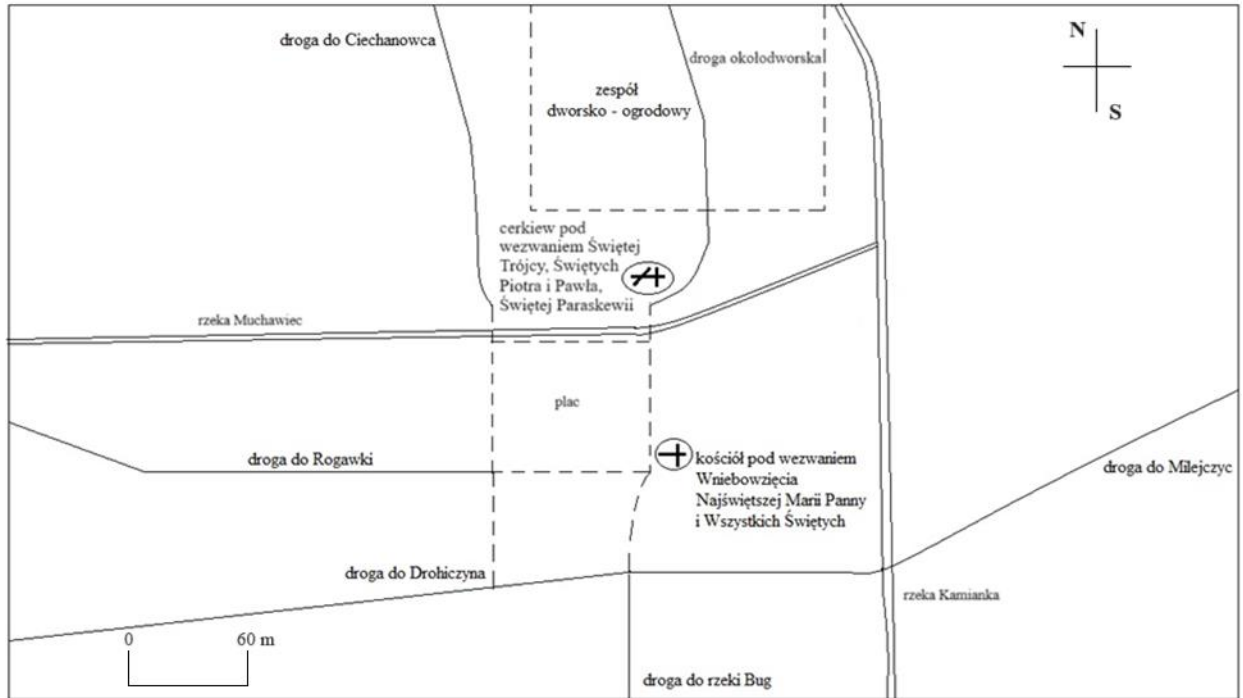
²⁷⁸ Benedykt Paweł Sapieha (zm. 12 sierpnia 1707) – stolnik wielki litewski (1665), podskarbi nadworny litewski (1670), podskarbi wielki litewski (1676 – 1703).

²⁷⁹ Michał Józef Sapieha (ur. 1670 – zm. 6 marca 1738) – cześnik litewski (1687), strażnik litewski (1692), pisarz polny litewski (1698 – 1703, 1705 – 1730), wojewoda podlaski (1728 – 1738).

²⁸⁰ Jerzy Felicjan Sapieha (ur. 1680 – zm. 3 września 1750) – generał major wojsk litewskich (1708), kuchmistrz wielki litewski (od 1708 – 1709), marszałek Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego (1717), zob. H. Palkij, *Jerzy Felicjan Sapieha (†1750), wojewoda mściłowski, kuchmistrz lit.*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, 1994, t. XXXV, s. 16.

²⁸¹ Anna Paulina z Sapiehów Jabłonowska (ur. 22 czerwca 1728 – zm. 7 lutego 1800) – księżna, wojewodzina braclawska.

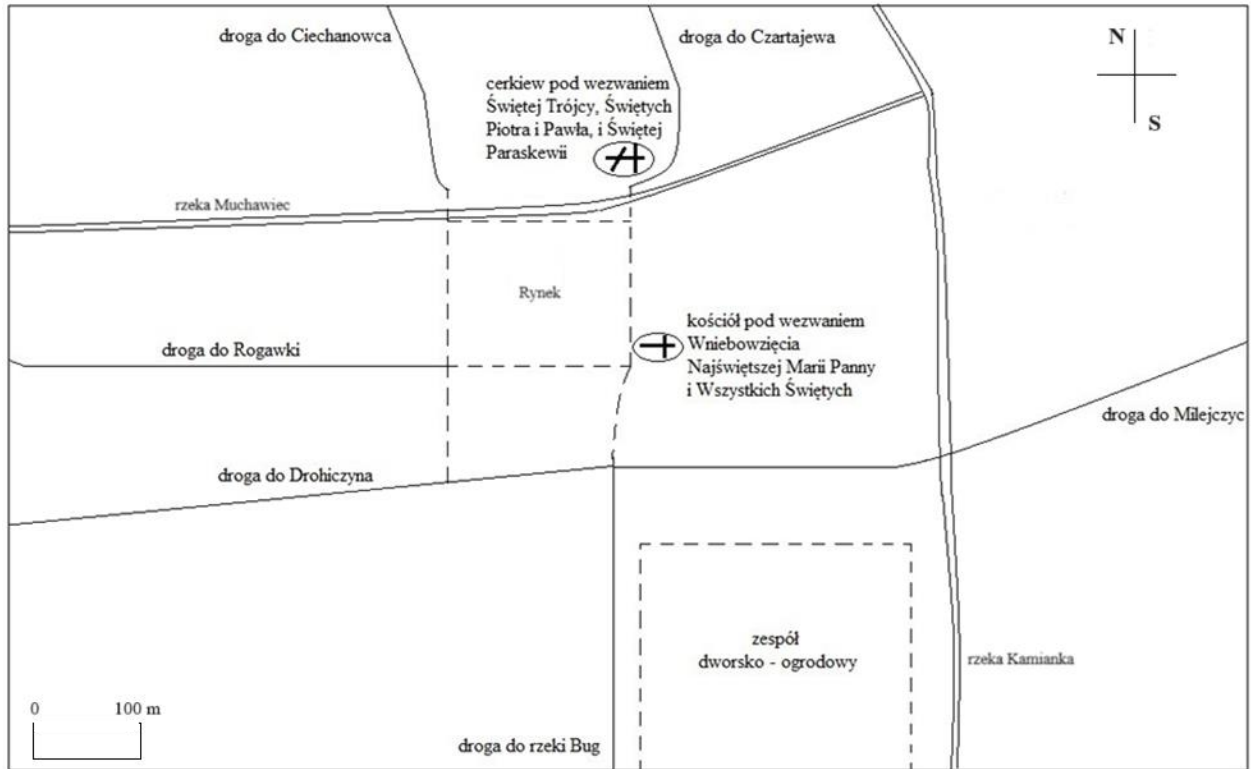
²⁸² Jan Kajetan Jabłonowski (ur. 1699 – zm. 5 marca 1764) – starosta: brodnicki, bobrzecki i czehryński (1722), pułkownik wojsk koronnych, wojewoda braclawski (1754), feldmarszałek Świętego Cesarstwa Rzymskiego, zob. H. Wereszycka, *Jabłonowski Jan Kajetan*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, 1962 – 1964, t. X, s. 223 – 224.

Rysunek nr 6. Plan Siemiatycze w XV w. Opracował Karol Straczyński.

Skala 1:2 000.

Świątynia prawosławna pod wezwaniem Świętej Trójcy, Świętych Apostołów Piotra i Pawła, i Świętej Paraskewii, która powstała w II ćwierci XV w., mogła stanowić element w najdawniejszym zespole dworskim na tym obszarze. Pierwotnie układ urbanistyczny osady mógł składać się z: położonego na północ założenia dworskiego, w tym siedziby właściciela dóbr oraz świątyni prawosławnej, wokół której zamieszkiwała ludność ruska, centralnego placu – targu i położonej na południe świątyni rzymskokatolickiej wraz z dzielnicą polską. W I połowie XVI w. do włości siemiatyckich zaliczano wsie: Boratyniec, Cecele, Klekotowo, Łojki, Siemiatycze, Słochy, Turn.

Rysunek nr 7. Plan Siemiatycz od lat 40. XVI w. Opracował Karol Straczyński.

Skala 1:5 000.

Lokalizacja drugiej siedziby dworskiej najprawdopodobniej była za rządów Stanisława Gabriela Tęczyńskiego, właściciela dóbr siemiatyckich. Możliwie, że zespół rezydencjonalny położony był wtedy przy gościńcu wychodzącym od placu rynkowego miejscowości do przeprawy przez rzekę Bug. Być może w nowo zakreślającym się układzie urbanistycznym Siemiatycz w latach 40. XVI w., rezydencja możnowładcy ulokowana została na południowy – wschód od miasta. Przez miasto przechodził ważny trakt drogowy biegnący z północnego Podlasia na przykład z Ciechanowca, do terenów nadbużańskich. Z ukształtowanego placu rynkowego w XVI w., którego granice nie zostały dotąd określone, wychodziła droga w kierunku wschodnim do Milejczyc (dalej Grodna) oraz droga w kierunku zachodnim do Drohiczyna i najprawdopodobniej do Rogawki. Plac rynkowy miasta Siemiatycz, stanowił ważny węzeł komunikacyjny w tej części Podlasia²⁸³.

²⁸³ Dobra początkowo należały pod względem terytorialnym do ziemi mielnickiej. W 1546 roku zostały przyłączone do ziemi drohickej, wchodzącej w skład województwa podlaskiego.

Na podstawie królewskiego dokumentu lokacyjnego na prawie magdeburskim sporządzonego dla Siemiatycz i wystawionego dnia 8 stycznia 1542 roku w Wilnie, Stanisław Gabriel Tęczyński dnia 2 kwietnia 1542 roku²⁸⁴ wprowadził władze miejskie do tych dóbr i zlecił działania nad organizacją miejscowości oraz jej kolonizacją. Na szeroką skalę rozmiarono tereny miejscowości na parcele i ogrody przydomowe oraz inne włóki. Grunty orne objęły 145 włók. Przy wytyczaniu nowych granic miasta oparto się na dotychczasowym obszarze Siemiatycz oraz dołączono ziemię należącą do Łojek²⁸⁵. Przyłączono również tereny cerkiewne i folwarczne. Akt lokacyjny określał kompetencje nowego wójta miejskiego – Hieronima Lachowskiego, dwanaście lat wolnizny od opłat, terminy targu i jarmarków²⁸⁶. Początkowo właściciel dóbr ustanowił dla nowych osadników w mieście, zwolnienie z podatku uprawy ziemi na 5 lat. Po okresie wolnizny mieszczanie mieli obowiązek: uiszczać z każdej włóki, domu i ogrodu domowego 48 groszy polskich, przekazywać beczkę owsa, dwa kapłony oraz 20 jaj. Od domu tylko z ogrodem należało wnieść 15 groszy. 3 grosze płacono od waru piwa i miodu²⁸⁷.

Jednocześnie mieszczanie zwolnieni byli z opłat od: wagi miejskiej, jatek, posiadanej łązki oraz od połowu ryb. Dodatkowo społeczność z dóbr siemiatyckich składała 26 polskich złotych na poczet wojenny możnowładcy. Właściciel ziemski zwolnił także ludność miejską z dawania podwód. Początkowo nie zostały narzucone stałe prace miejskie na mieszczan, oprócz doglądania grobli i umocnień brzegowych rzeki. Mieszkańcy Siemiatycz musieli pomagać w przypadku wystąpienia klęsk żywiołowych na przykład powodzi. W późniejszych latach panowania Stanisława Gabriela Tęczyńskiego na obywateli została nałożona pańszczyzna, która miała obejmować 4 dni w roku dla właścicieli włók miejskich oraz 2 dni w roku dla posiadaczy tylko parceli i ogrodów miejskich. Również w ciągu roku mieszczanie musieli wykonywać prace na rzecz dworu, które były wskazane przez zarządców rezydencji.

Mieszkańcy Siemiatycz w tym okresie w szczególności trudnili się rolnictwem. Występowała znaczna liczba gospodarstw ogrodniczych. Prężnie rozwinęła się produkcja folwarczna. Burmistrzowie i rajcy miejscy sprawowali nadzór nad działalnością folwarku.

---

²⁸⁴ AGAD, *Kapicjana*, sygn. 3, s. 406 – 413.

²⁸⁵ Tamże, s. 415 – 418.

²⁸⁶ APB, *Kamera Wojen i Domen*, sygn. 2943.

²⁸⁷ Kwoty podatków miały charakter zazwyczaj uznaniowy ze strony właścicieli dóbr oraz zmieniały się podczas panowania możnowładcy (malały lub zwiększały się).

W miejscowości działali też drobni handlarze. Miejskie targi odbywały się w czwartki²⁸⁸, zaś 3 jarmarki roczne zostały ustalone na dzień: Świętego Stanisława Biskupa – 8 maja, Świętej Anny²⁸⁹ – 26 lipca, Wszystkich Świętych – 1 listopada. Wychodząc z wezwania świątyni katolickiej należy przypuszczać, że jarmarki roczne odbywały się na placu przy kościele. Za sprawą Stanisława Gabriela Tęczyńskiego w 1556 roku wzniesiono most na rzece Bug w Turnej niedaleko Siemiatycz²⁹⁰. Zwiększyło to rozwój handlowy w dobrach siemiatyckich. Spławiano m.in. rzeką Bug w dużej ilości drewno z pobliskich lasów. Gospodarz ziemski – Stanisław Gabriel Tęczyński, pobierał opłaty z korzystania z przejścia przez most oraz myto od osób płynących przez rzekę. Dodatkowo dobra siemiatyckie służyły z hodowli koni, których stadnina znajdowała się we dworze.

W II połowie XVI w. Siemiatycze były średnim miastem pod względem ludności na terenie Podlasia, gdyż zamieszkiwało je ok. 1450 osób²⁹¹. Posiadały 147²⁹² włóki (w 1570 roku). Zabudowania miejskie w 1580 roku stanowiły: 26 domów przy placu rynkowym, 186 domów przy ulicach miejskich, 40 domów z zagrodami i 32 chałupy. W tym stuleciu powstał także na terenie dóbr siemiatyckich zbór kalwiński²⁹³. Świątynia została wzniesiona lub przekształcona (przypuszczalnie jeszcze za rządów Olelkowiczów) z kościoła parafialnego w II połowie XVI w. Możliwe, że zbór istniał do końca tego wieku²⁹⁴. W tym okresie także pojawiły się na terenie miasta skupiska społeczności żydowskiej.

Dobra siemiatyckie za sprawą Lwa Sapiehy zostały powiększone w I połowie XVII w. o okoliczne ziemie – Baciki (m.in. Baciki Bliższe i Dalsze) oraz chwilowo przez Czartajew. Za panowania Lwa Sapiehy doszło w Siemiatyczach do szeregu inwestycji budowlanych. Wzniesiona została nowa rezydencja²⁹⁵ na miejscu dawnego zespołu dworskiego, założonego jeszcze najprawdopodobniej przez Stanisława Gabriela Tęczyńskiego. W 1626 roku

---

²⁸⁸ W 1581 roku targi odbywały się w niedzielę, zob. AGAD, *Księgi grodzkie mielnickie*, sygn. 3, k. 268.

²⁸⁹ Święta Anna była patronką kościoła parafialnego w Siemiatyczach.

²⁹⁰ AGAD, *Metryka Koronna*, sygn. 119, k. 394v. – 400.

²⁹¹ P. Guzowski, *Wielkość osiedli*, [w:] *Atlas historyczny Polski. Województwo podlaskie w drugiej połowie XVI wieku*, cz. II, Warszawa 2021, s. 160.

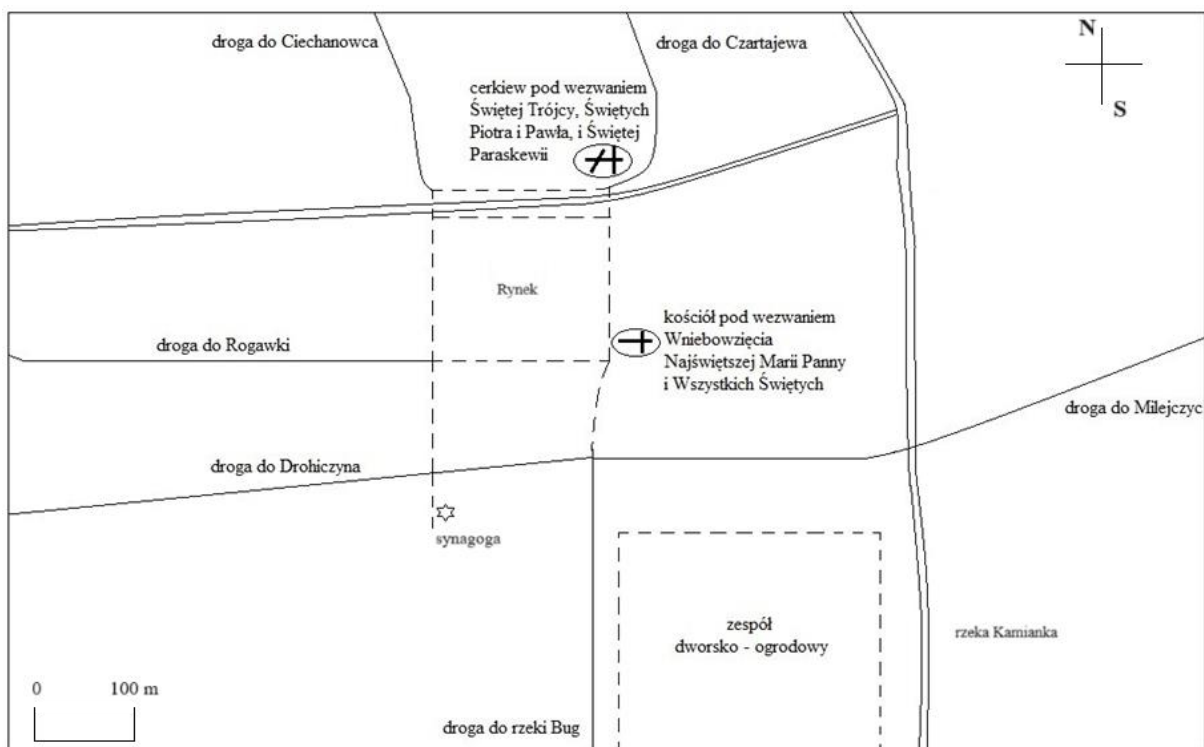
²⁹² M. Gochna, *Węgrów, Zbory protestanckie*, [w:] *Atlas historyczny Polski. Województwo podlaskie w drugiej połowie XVI wieku*, cz. II, s. 273.

²⁹³ P. Guzowski, M. Liedke, *Zbory protestanckie*, [w:] *Atlas historyczny Polski. Województwo podlaskie w drugiej połowie XVI wieku*, cz. II, s. 99, 101.

²⁹⁴ Nieliczne grupy ewangelików pojawiły się wśród cudzoziemców w II połowie XVIII w. Większy napływ tych wyznawców przybył po III rozbiórce Rzeczypospolitej, kiedy to Siemiatycze zostały wcielone do Prus.

²⁹⁵ Zespół rezydencjonalny Sapiehów w Siemiatyczach powstawał od I połowy XVII w. i zapewne do pożaru miasta w 1758 roku.

rozpoczęto budowę nowego, murowanego kościoła rzymskokatolickiego, w stylu barokowym, który powstał w miejscu dawnej świątyni ulokowanej przy pierzei rynkowej. Budowa kościoła zakończyła się w 1637 roku. Rok później świątynia została konsekrowana.²⁹⁶ Lew Sapieha ufundował także drewnianą cerkiew unicką, która zastąpiła budowlę prawosławną pobudowaną jeszcze w XV w. (położona była na wzgórzu, na północ od placu rynkowego).

Rysunek nr 8. Plan Siemiatycz w XVII w. Opracował Karol Straczyński.
Skala 1:5 000.

Przez cały XVII w. stopniowo do miejscowości napływała ludność żydowska. Sapiehowie poprzez osadnictwo żydowskie dążyli do zwiększenia swoich dochodów finansowych. Obecność Żydów w Siemiatyczach spowodowała rozwinięcie lokalnego rzemiosła oraz na szeroki zasięg handlu w kraju. Właściciele dóbr wspierali kahał siemiatycki wystawiając mu bardzo korzystne przywileje. Anna Barbara Sapieżyna w latach 50. XVII w. podpisała dokument prawny dający żydom szerokie uprawnienia handlowe, które rodziły spory kupieckie z mieszkańcami chrześcijańskimi.

²⁹⁶ J. Maroszek, *Siemiatycze jako ośrodek dóbr ...*, s. 27.

Pojawienie się ludności żydowskiej w Siemiatyczach rozszerzyło granice terytorialne miasta. W południowej pierzei rynku powstał pierwszy zarys dzielnicy żydowskiej wraz z zabudową mieszkalną. Tam pierwotnie (najprawdopodobniej już w I połowie XVII w.) wzniesiono żydowski budynek modlitewny – synagogę.

Rozwój miejscowości został zahamowany z powodu potopu szwedzkiego w latach 1655 – 1660. Duża liczba mieszkańców miasta została wymordowana. Choć skala zniszczeń Siemiatycz była umiarkowana, to nie przewyższała strat w architekturze i ludności pobliskiego Drohiczyna, czy Mielnika²⁹⁷, które po najeździe Szwedów (wspieranych przez wojska Jerzego II Rakoczego²⁹⁸) i Tatarów, nie były w stanie przywrócić swojej dawnej świetności. Siemiatycze w 1673 roku liczyło ok. 550 dorosłych mieszkańców.

Miasto rozwijało się w miarę dostatnio na przełomie XVII i XVIII w. Jego równowagę zachwiała epidemia dżumy, która wybuchła w Siemiatyczach w latach 1710 – 1711. Wielki pomór doprowadził do śmierci sporej liczby mieszkańców.

Michał Józef Sapieha w celu podźwignięcia nadszarpiętego stanu ekonomicznego i ludnościowego po okresie epidemii w Siemiatyczach, wystarał się u króla Augusta II Mocnego²⁹⁹ przywilej (z dnia 8 sierpnia 1722 roku³⁰⁰) na dwa jarmarki w ciągu tygodnia. Jarmarki i odpusty w miastach polskich bezpośrednio powiązane były z życiem klasztornym. Moźnowładcy ściągali do swoich dóbr zakony, ponieważ ich obecność rozwijała religijność społeczną. Liczne odpusty prowadziły do zwiększenia się handlu w danej miejscowości.

W drugiej dekadzie XVIII w. Michał Józef Sapieha powziął starania wraz z księdzem Michałem Krassowskim, proboszczem siemiatyckim, sprowadzenia do miasta zakonu Ojców Misjonarzy z Lublina. W 1719 roku kościół siemiatycki został przekazany temu zakonowi. Po przejściu przez mnichów świątyni, doszło do kompleksowej rozbudowy założenia kościelnego. Od lat dwudziestych XVIII w. remontowano sakralny budynek oraz wznoszono budowlę klasztorną. Kościół otrzymał nowe wyposażenie i wystrój barokowy. Nadano również nowy wygląd ogrodom, które miały płynnie wkomponować się z doliną rzeki oraz pobliskim

---

²⁹⁷ A. Laszuk, *Straty niektórych miast podlaskich ...*, „Białostoczczyzna”, 1992, nr 2/26, s. 1 – 4.

²⁹⁸ Jerzy II Rakoczy (ur. 30 stycznia 1621 – zm. 7 czerwca 1660) – książę Siedmiogrodu (1642), wraz z wojskami Szwedzkimi zniszczył doszczętnie kierując się w stronę Warszawy miasta na Podlasiu m.in. Drohiczyn, Mielnik.

²⁹⁹ August II Mocny (ur. 12 maja 1670 – zm. 1 lutego 1733) – elektor Saksonii (1694), pierwszy król Polski z dynastii Wettynów w latach 1697 – 1706 i 1709 – 1733.

³⁰⁰ AGAD, *Sigillata*, sygn. 20, k. 19 v.

akwenem wodnym (zalewem). Do kościoła dobudowano wieżę z hełmem³⁰¹. W niej ulokowano zegar. Reprezentacyjny dom klasztorny stanął na osi alei, prowadzącej do narożnika rynku miejskiego. W zespole klasztornym wzniesiono ogrodzenie. Planowano także otworzyć przestrzeń głównego placu Siemiatycz przez rozebranie wschodniej pierzei rynku, w celu wyeksponowania zespołu klasztornego³⁰². Dzielnica polska, która umiejscowiona była po wschodniej części rynku miejskiego, składała się z założenia klasztornego oraz położonych od niego na południe zabudowań mieszkalnych społeczności polskiej, przybyłej do Siemiatycz w różnych wiekach z Mazowsza.

Ojcowie Misjonarze założyli także szkołę oraz prowadzili przytułek dla starców i kalek. Zapewne z ich inicjatywy doszło do zmiany terminów targów w ciągu tygodnia – z niedzieli na czwartek i piątek. Oprócz tego w Siemiatyczach obowiązywał także zakaz produkcji piwa i gorzałki w niedzielę. Nie wolno było też hałasować przez grajków w dni święte.

Modyfikacja układu przestrzennego miasta w I połowie XVIII w. została poprowadzona w stylu barokowym. Podobne przekształcenia dokonały się w innych miastach prywatnych na Podlasiu, a mianowicie w Białymstoku³⁰³ i Tykocinie³⁰⁴, które należały do rodziny Branickich.

W II połowie XVIII w. Siemiatycze zostały przebudowane pod względem gospodarczym, urbanistycznym i architektonicznym. Właścicielką dóbr w latach 1750 – 1800 była Anna Paulina z Sapiehów Jabłonowska³⁰⁵. W swojej ośmiotomowej pracy pt. „Ustawy powszechne dla dóbr moich rządców”, która została wydana w 1785 roku w Siemiatyczach, księżna zwracała uwagę na: właściwe zarządzanie majątkiem ziemskich i jego przemyślaną organizację. Nawoływała do ciągłych reform we włościach³⁰⁶. Magnatka nastawiona była głównie na osiągnięcie jak największych zysków ze swoich majątków w Kocku i Siemiatyczach, dlatego szukała właściwych rozwiązań, aby poprawić ich prosperowanie.

---

³⁰¹ W. Trzebiński, *Działalność urbanistyczna magnatów i szlachty w Polsce w XVIII w.*, Warszawa 1962, s. 83 – 87.

³⁰² Nie można stwierdzić czy doszło do tego przedsięwzięcia z braku informacji źródłowych.

³⁰³ K. Straczyński, *Rozwój architektury Białegostoku w zarysie (XVII – XX w.)*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego”, 2020, z. 26, s. 76.

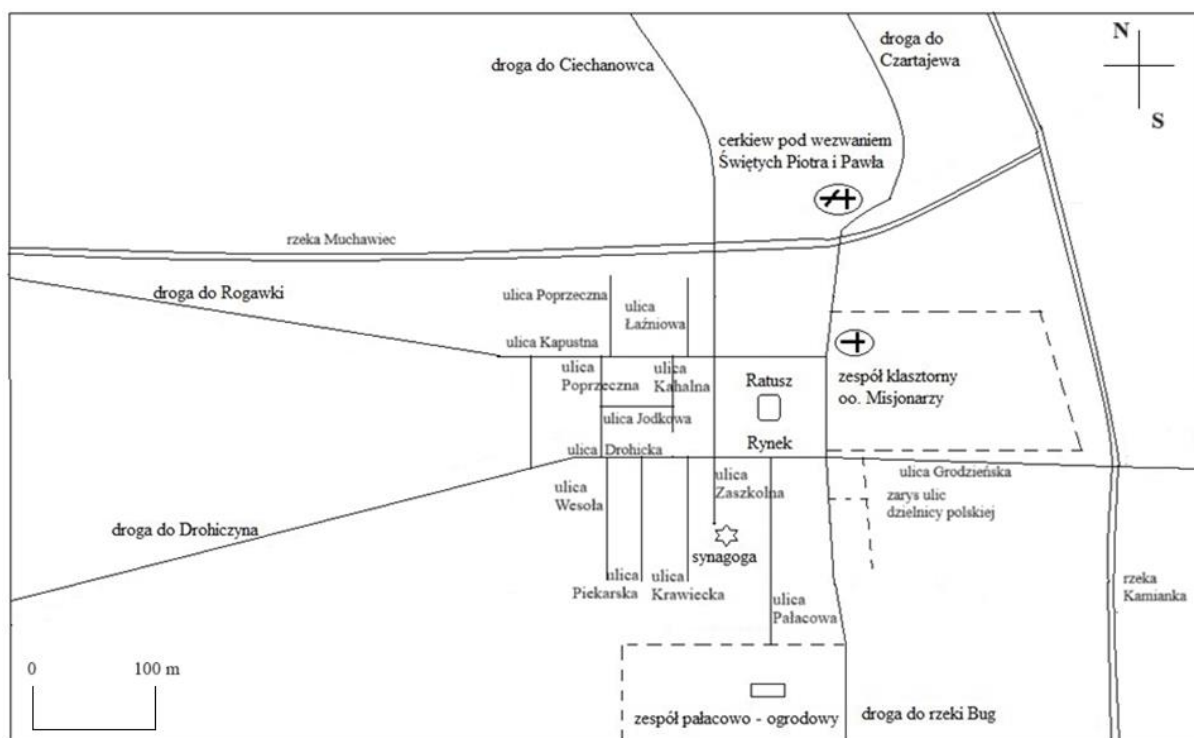
³⁰⁴ I. Taranta, *Tykocin – urbanistyczny palimpsest*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego”, 2014, z. 20, s. 138 – 145.

³⁰⁵ Zob. J. Bąk, *Anna Paulina z Sapiehów Jabłonowska – kolekcjonerka, przyjaciółka nauk, inicjatorka przemian*, [w:] *Słynne kobiety w Rzeczypospolitej XVIII wieku*, pod. red. A. Roćko, M. Górskiej, Warszawa 2017, s. 149 – 163.

³⁰⁶ Fragment ustaw w: A. Chorobińska – Misztal, *Z dziejów Siemiatycz drugiej połowy XVIII wieku*, Białystok 1978, s. 36 – 37.

Przekształcenia układu urbanistycznego Siemiatycz za rządów księżnej Jabłonowskiej dokonywały się stopniowo przez cały okres jej panowania. W czasie jej kadencji w Siemiatyczach doszło do dwóch wielkich pożarów, które były momentami zwrotnymi w procesie zmian w przestrzeni miejskiej, jakie nastąpiły w II połowie XVIII w. W 1758 roku w Siemiatyczach wybuchł pożar, który spalił część zabudowań w miejscowości: „Siemiatycze znacznie pogorzeli, cała pierzeja od kościoła spaliła się i kościołowi się trochę dostało, ale uratowany, wozownia i stajnie popaliły się, gdzie wiele szkody poniósł Imć Pan Mliczko³⁰⁷, arendarz lub plenipotent Jabłonowskiej”³⁰⁸. Z inicjatywy Anny Pauliny Jabłonowskiej rozpoczęto stopniową odbudowę miejscowości.

Rysunek nr 9. Plan Siemiatycz w II połowie XVIII w.³⁰⁹ (przed pożarem w 1797 roku).

Opracował Karol Straczyński. Skala 1:5 000.

³⁰⁷ Pan Mliczko był jednym z dzierżawców dóbr siemiatyckich.

³⁰⁸ J. Maroszek, *Siemiatycze jako ośrodek ...*, s. 44.

³⁰⁹ Plan opracowany na podstawie: *Planu pomiarowego miasta Siemiatycz. 1771 r./ z informacjami naniesionymi w 1797 r. odnoszącymi się do zniszczeń spowodowanych przez pożar 25 czerwca 1797 r. / WAP Białostok, Kamera Wojenno – Ekonomiczna Białostocka, sygn. 2938a*, w: J. Maroszek, J. Szydłowski, K. Kucharczyk, *Ekspertyza Nr 79/2. Dokumentacja ewidencyjna parku Anny Jabłonowskiej w Siemiatyczach*, Białostok 1979, NID: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/park-anny-jablonskiej-862899> (dnia 3 marca 2024 roku).

Nadwornym projektantem nowego oblicza Siemiatycz był architekt Szymon Bogumił Zug³¹⁰. Architekt działał na szeroką skalę na obszarze Rzeczypospolitej, pracując głównie dla magnaterii. Za jego zasługą układ przestrzenny miasta został zmodyfikowany w stylu klasycystycznym. W tej kompozycji wyznaczono dwa główne punkty – nowy budynek ratusza³¹¹, który połączono jedną aleją³¹² prowadząco do bramy zespołu pałacowo – ogrodowego.³¹³ Projekty Szymona Bogumiła Zuga dotyczące nowego układu urbanistycznego Siemiatycz³¹⁴ przypadły na połowę lat 70. XVIII w. Połączenie założenia rezydencjonalnego z wytyczonym na nowo rozplanowaniem miasta, zaczerpnięto od francuskiego planu miasta Nancy³¹⁵. Wpływy architektury i urbanistyki francuskiej pojawiły się w Rzeczypospolitej w XVIII w., dzięki m.in. osobie króla Stanisława Leszczyńskiego³¹⁶. Były władca przed opuszczeniem kraju w 1738 roku sprzedał swoje dobra rydzynskie rodzinie Sułkowskim³¹⁷, która pierwsza zastosowała w Rydzynie wzór układu przestrzennego z Nancy.

Murowany ratusz³¹⁸ wraz z pałacem stanęły na jednej osi widokowej. Stary ratusz został zburzony w 1771 roku³¹⁹. Na jego miejscu powstała budowla składająca się z czterech skrzydeł. W elewacji frontowej znajdowała się wysoka wieża zwieńczona hełmem obeliskowym, w której umiejscowiono zegar. Narożniki ścian obiektu ozdobiono pasami boniowania. Wewnątrz budynku ulokowano dziedziniec. Pomieszczenia w wyższych kondygnacjach ratusza służyły na cele administracyjne. W dolnej części usytuowano sklepy, a obok ich wagę miejską. Architekt Szymon Bogumił stworzył jedno wielkie centrum handlowe w Siemiatyczach, w którym występowało ok. 100 kramów³²⁰.

---

³¹⁰ Szymon Bogumił Zug (ur. 20 lutego 1733 – zm. 11 sierpnia 1807) – pochodził z Saksonii, architekt projektujący w stylu klasycystycznym, zob. *Słownik architektów i budowniczych ...*, s. 498 – 509.

³¹¹ T. Wróbel, *Zarys historii budowy miast*, Wrocław 1971, s. 245.

³¹² Aleja została wytyczona w 1777 roku i przechodziła najprawdopodobniej obok cmentarza żydowskiego.

³¹³ M. Kwiatkowski, *Szymon Bogumił Zug. Architekt polskiego oświecenia*, Warszawa 1971, s. 176.

³¹⁴ A. Oleksicki, *Zabytki architektury Siemiatycz, a przemiany w rozplanowaniu przestrzennym miasta w XVIII w.*, [w:] *Studia i materiały do dziejów Siemiatycz*, Warszawa 1989, s. 46 – 49.

³¹⁵ *Zabytki urbanistyki i architektury ...*, s. 530.

³¹⁶ Stanisław Bogusław Leszczyński (ur. 20 października 1677 – zm. 23 lutego 1766) – starosta odolanowski (1696), starosta nowodworski (1701, 1703), król Polski (1704 – 1709, 1733 – 1736), książę Lotaryngii i Baru (1738 – 1766).

³¹⁷ Od 1738 roku zamkiem i miastem w Rydzynie zarządzał Aleksander Józef Sułkowski (ur. 15 marca 1695 – zm. 21 maja 1762) – generał lejtnant wojsk koronnych (1734), I książę bielski, hrabia i książę Świętego Cesarstwa Rzymskiego oraz jego syn August Kazimierz Sułkowski (ur. 15 listopada 1729 – zm. 7 stycznia 1786) – wojewoda gnieźnieński (1768 – 1775), generał lejtnant wojsk koronnych (1782), II książę bielski.

³¹⁸ J. L. Dobesz, *Dom polski*, Wrocław 2008, s. 24 – 26.

³¹⁹ M. Kwiatkowski, *Szymon Bogumił ...*, s. 177.

³²⁰ E. Narolewska, *Ratusze na Podlasiu. Nie istniejący ratusz w Siemiatyczach*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Białostockiego”, 1998, z. 4, s. 114.

Nowy ratusz oprócz szaty architektonicznej, otrzymał także od właścicielki postępowy mechanizm administracyjny. Władze miejskie sprawowali: landwójt, 4 burmistrzowie, 4 ławnicy, pisarz gminny, starszy rzemieślnik, kasjer miejski. Burmistrz wraz z ławnikami wybierany był przez 30 elektoratów, pochodzących spośród obywateli. Całe pospólstwo wybierało kasjera. Dnia 22 czerwca odbywały się wybory. Landwójt oprócz podstawowych obowiązków głównego kierownika Siemiatycz, sprawował pieczę nad m.in. sprawdzaniem stanu sanitarnego miasta, działalnością położnej i cyrulika, obsługą poczty oraz wyznaczaniem posłańców. Był przewodniczącym w sądzie miejskim³²¹ (wraz z burmistrzami, ławnikami). W każdą sobotę burmistrzowie odpowiedzialni za swoje dzielnice oraz ławnicy, składali raporty dla landwójta. Pisarz miejski opiekował się kancelarią, archiwum. Za pracę administracyjną pobierał opłaty według cennika ustalonego przez magnatkę. Otrzymane pieniądze z taksy przekazywał kasjerowi miejskiemu. Funkcjonowało również stanowisko komendanta miasta, który sprawował bezpośredni nadzór nad Siemiatyczami i był bezpośrednim przedstawicielem księżnej Jabłonowskiej. Sprawdzał on sprawczość podjętych rozporządzeń w mieście. W celu utrzymania należytego ładu społecznego na ulicach i placach miejskich, właścicielka powołała wachmistrza. Dała mu do pomocy stróżów. Porządkowa służba miejska mogła nakładać kary³²².

W dobrach księżnej Jabłonowskiej funkcjonowały kasy wiejskie – zapomogowe. Zakładane były w każdej wsi, czy miejscowości należącej do magnatki. Udzielały one chłopom pożyczki. Kasy gromadziły dochód ze sprzedaży zbóż oraz z wynikłych nadwyżek z gospodarstw. Nadzór nad kasą pełnił urzędnik tzw. kasjer wiejski, który pracował bezpłatnie. Uzbierane pieniądze w kasie były przechowywane we dworze, w specjalnym pomieszczeniu, do którego bezpośredni dostęp miał kasjer i gubernator. W razie klęsk żywiołowych korzystano z miejskiego magazynu publicznego, w którym gromadzono żywność na przykład na tego typu okoliczności.

Na terenie miasta funkcjonowały zakłady przemysłowe należące do Jabłonowskich: młyny, tartak, hamernie, browar (znajdował się na ulicy Browarnej), gorzelnie, olejarnię, majdan saletrzany. Wokół dóbr produkowano m.in. dziegieć, smołę oraz potaż.

---

³²¹ Wyroki sądowe podczas procesu w ratuszu orzekano większością głosów. Prowadzono księgi sądowe, w których wpisywano werdykty sądowe.

³²² A. Chorobińska – Misztal, *Z dziejów ...*, s. 35.

Na zachód od dawnego zespołu dworskiego Sapiehów, Anna Paulina Jabłonowska wzniosła w latach 1770 – 1777 swoją rezydencję w stylu klasycystycznym. Z jej polecenia Szymon Bogumił Zug stworzył koncepcję rezydencji Jabłonowskich, w której skład wchodził m.in.: pałac, brama wjazdowa z sfinksami umieszczonymi na sarkofagach, oranżeria, budynki gospodarcze oraz park. W pałacu urządzono słynny gabinet osobliwości. Znajdowały się tam dzieła sztuki oraz zbiory: archeologiczne, botaniczne, zoologiczne, medalierskie itp.³²³ Niedaleko zespołu pałacowo – ogrodowego stworzono folwark „Annapol” (nazwa od imienia księżnej Anny), który umiejscowiono na południe od posiadłości rodziny. Dodatkowo zaprojektowano specjalną drogę, w celu ułatwienia komunikacji między rezydencją, a założeniem gospodarczym.

Zabudowa mieszkalna Siemiatycz liczyła w 1775 roku 285 domów. W 1793 roku ich liczba wzrosła do 319 budynków, a pod koniec XVIII w. do 361 obiektów. Miejscowość stanowiła pod względem zabudowy mieszkalnej piąte miasto na Podlasiu po: Międzyrzeczu, Węgrowie, Ciechanowcu i Tykocinie. W II połowie XVIII w. Siemiatycze było jednym z najliczniejszych miast na terenie Podlasia.³²⁴ Ich stan zaludnienia wahał się od ponad 2600 do ok. 3600 tysięcy mieszkańców.

W układzie urbanistycznym Siemiatycz w XVIII w.³²⁵ wraz z rynkiem miejskim występowały ulice na przykład: Browarna, Czartajewska, Drohicka, Gościnną, Grodzieńska, Gumienna, Jadkowa, Kahalna, Kapustna, Krawiecka, Łażniowa, Łojkowska, Mazowiecka, Młynowa, Niemiecka, Pałacowa, Piekarska, Poprzeczna, Wesoła, Zaszkolna, Zatyłki Młynowej, Zatyłki Pałacowej, Zatyłki Wesolej, Zawodna. Pod koniec XVIII w. niektóre z tych ulic mogły zostać zlikwidowane, za sprawą wprowadzenia przez Szymona Bogumiła Zuga nowego podziału przestrzennego miejscowości.

W południowej pierzei placu rynkowego znajdowała się „austerya”. Karczma położona była swoim wschodnim szczytem do nowo zaprojektowanej drogi prowadzącej z rynku w kierunku pałacu księżnej Jabłonowskiej, zaś swoim zachodnim szczytem do ulicy Zaszkolnej. Gospoda jak tego typu budynki, nie przypadkowo znajdowała się w części

---

³²³ Pałac został spalony podczas powstania styczniowego w 1863 roku.

³²⁴ J. Wąsicki, *Pruskie opisy miast polskich z końca XVIII wieku. Departament białostocki*, Poznań 1964, s. 13, s. 81 – 82.

³²⁵ Ustalono na podstawie planów i projektów Szymona Bogumiła Zuga w: J. Maroszek, J. Szydłowski, K. Kucharczyk, *Ekspertyza Nr 79/2. Dokumentacja ewidencyjna parku ...*, NID: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/park-anny-jablonowskiej-862899> (dnia 3 marca 2024 roku).

żydowskiej miasta, nieopodal „szkoły żydowskiej”. W XVIII w. to zazwyczaj w dużym stopniu Żydzi przejmowali prowadzenie szynków w polskich miejscowościach, czy na szlakach komunikacyjnych³²⁶.

W II połowie XVIII w. miejska architektura mieszkalna w Siemiatyczach była podzielona na dwa typy domów. W pierzejach wokół głównego rynku miejskiego znajdowało się najprawdopodobniej najwięcej murowanych budynków jednokondygnacyjnych z użytkowanych poddaszem. Występowały również tam budowle murowane dwukondygnacyjne, ale zapewne było ich mniej. Dachy tych domów były dwuspadowe lub łamane (naczółkowe)³²⁷, kryte wokół rynku najprawdopodobniej dachówką. Budowle te lokowane były kalenicowo do ulicy³²⁸ oraz w mniejszym stopniu szczytem do drogi. Wznoszono je z cegły i kamienia. Drugim typem domów mieszkalnych były drewniane obiekty z zapleczem gospodarczym i różnej wielkości ogrodami. Posiadały dachy kryte najczęściej słomą. Ten typ budynków umiejscawiano za głównymi pierzejami rynku miejskiego lub w bocznych uliczkach. Wszystkie typy domów powstawały na planie prostokąta o różnych wymiarach, w zależności od warunków terenu. Posiadały kominy³²⁹ z cegły o odpowiedniej wysokości. Wygląd domów mógł świadczyć o statusie gospodarza – o jego charakterze wykonywanej pracy i pozycji społecznej. Siemiatycze pod względem architektury mieszkalnej w tej fazie przebudowy miasta, były bardzo zbliżone do zabudowy Białegostoku i Tykocina³³⁰.

Nurty oświeceniowe były głównymi narzędziami używanymi przez księżną Annę Paulinę z Sapiechów Jabłonowska do rozwoju swojego miasta. Do zabudowy Siemiatycz oprócz powszechnie istniejących budynków miejskich takich jak na przykład: browary, łaźnia miejską, wprowadzono nowe placówki³³¹ na przykład: przytułek dla starców tzw. dom miłosierdzia,

---

³²⁶ A. Rykała, *Geograficzno – polityczne i społeczne uwarunkowania aktywności gospodarczej Żydów w I Rzeczypospolitej, ze szczególnym uwzględnieniem karczmarstwa. Rzeczpospolita domów. Karczmy, Zajazdy, gospody ...*, Słupsk 2019, s. 356 – 362.

³²⁷ Zob. przykład budynku miejskiego z Siemiatycz wykonanego z drewna, krytego dachem naczółkowym, wzorowanego zapewne na architekturze miejskiej z epoki nowożytnej – karta ewidencyjna nieistniejącego już domu przy obecnej ulicy Pałacowej 16a w Siemiatyczach, datowany na XIX w. (?), Nr IV, 4478, z dnia 12 października 1959 roku, NID: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/dom-812610> (dnia 3 marca 2024 roku).

³²⁸ Zob. karta ewidencyjna domu przy ulicy 1 – go Maja nr 1 w Siemiatyczach, XVIII – XIX w., Nr IV, 4475, z dnia 12 października 1959 roku, NID: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/dom-812542> (dnia 3 marca 2024 roku).

³²⁹ Kominarz na zlecenie miasta doglądał stan pieców. Suszenie lnu, konopi w ramach bezpieczeństwa mogło odbywać się w miejskiej suszarni, zaś wyroby piekarskie produkowano tylko w piekarni.

³³⁰ Zob. ks. A. Kochański, *526 lat dziejów miasta Tykocina na tle historii Polski*, Białystok 2013, s. 253 – 262.

³³¹ Księżna Jabłonowska rozpoczęła także wznosić w swoich majątkach domy pogrzebowe zob. K. Marszałek – Młyńczyk, *Księżna Anna z Sapiechów Jabłonowska i jej świat*, [w:] *Księżna Anna Sapiechów Jabłonowska (1728 – 1800). W 200. rocznicę zgonu*, pod red. A. Wołek, Z. J. Wójcik, Siemiatycze 2001, s. 39.

drukarnię oraz instytut położniczy (szkoła akuserek), w którym odbywały się kursy położnicze dla panien szlacheckich z okolic Siemiatycz. Placówka prowadzona była m.in. przez lekarza Józefa Heydatela de Rothville.³³² W tym okresie wzniesiono także liczne manufaktury.

Za rządów księżnej Jabłonowskiej miasto były również w czołówce najlepiej rozwiniętych gospodarczo i handlowo miast regionu. Do przewozu do Gdańska towarów i spławu zboża, funkcjonowała flotylla rzeczna będąca własnością magnatki. „Okolo 1800 r. w mieście mieszkało aż 407 rzemieślników (mistrzów, czeladników i uczniów), a więc prawie tyle co w znacznie większym Białymstoku (408). Zwraca uwagę struktura warsztatów rzemieślniczych, wśród których odnotowano: 84 szewców, 72 krawców, 29 kuśnierzy, 10 cieśli, 7 murarzy, po 6 rzeźników, piekarzy i pasamoników. Dodatkowo spotkać można było zakłady: aptekarskie, balwierskie, bednarskie, introligatorskie, szczotkarskie, farbiarskie, brązownicze, złotnicze, kowalskie, czapnicze, grzebieniarskie, blacharskie, kotlarskie, garbarskie, rymarskie, mydlarskie, ślusarskie, stolarskie, zegarmistrzowskie i sukiennicze. Ogółem siemiatyccy rzemieślnicy pracowali niemal w 30 różnych specjalnościach.”³³³ Do grona rzemieślników i handlarzy w mieście dołączali cudzoziemcy m.in. Niemcy, Żydzi, z innych majątków ziemskich na przykład z dóbr białostockich rodziny Branickich. Księżna Anna Paulina z Sapiechów Jabłonowska zniosła obowiązek zrzeszania się rzemieślników w cechy, co złagodziło relację między kupcami różnych wyznań. Ponadto uzyskała dnia 16 maja 1789 roku u króla Stanisława Augusta Poniatowskiego przywilej na kolejny, niedzielny jarmark na Świętą Annę³³⁴. W mieście handlowano w wyznaczonych miejscach: na starym rynku założonym jeszcze przez Stanisława Tęczyńskiego, na targu przy synagodze żydowskiej, a później po pożarze w 1797 roku, na specjalnie wytyczonym przez Szymona Bogumiła Zugu „nowym rynku”.

Po pożarze w 1797 roku architekt dokładnie zaplanował sieć ulic wokół nie tylko bożnicy żydowskiej, ale ogólnie w zachodniej części Siemiatycz. Wzorował się na antycznych miastach rzymskich, w których centralnym punktem był kwadratowy rynek – forum. Przechodziły przez niego dwie główne ulice: *cardo* – ulica przecinająca miasto na osi północ – południe

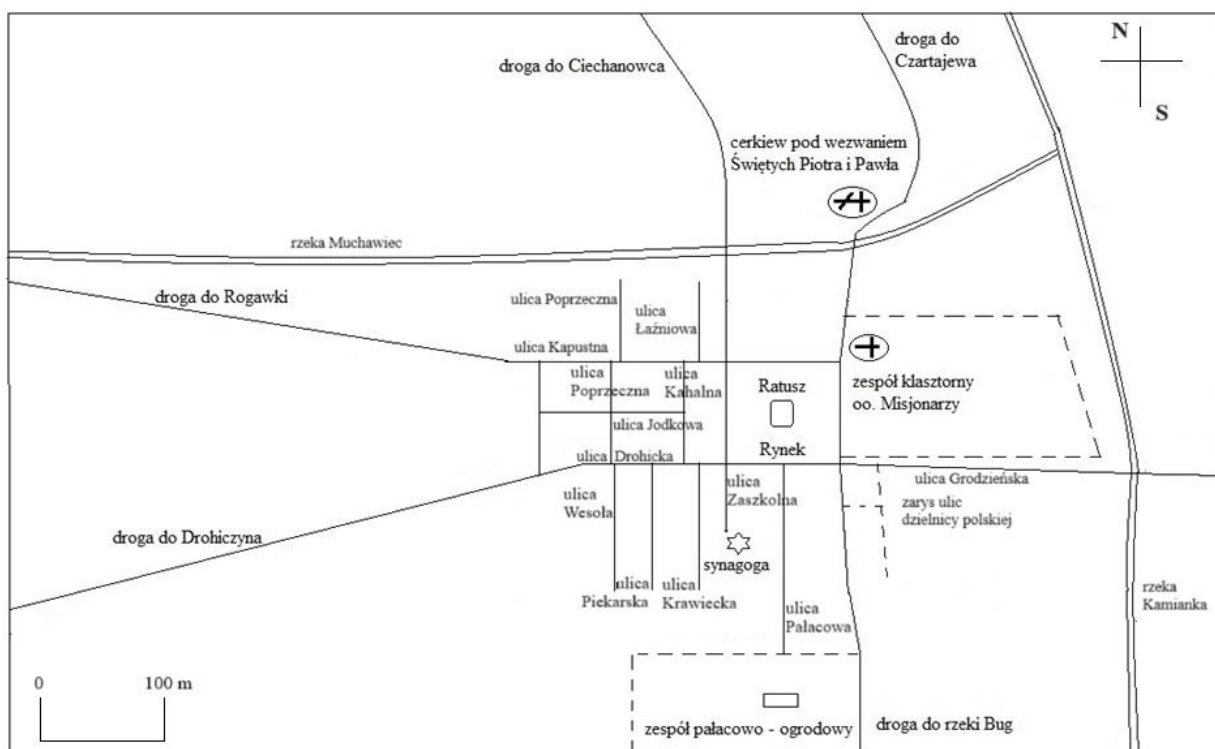
---

³³² Józef Heydatel de Rothville (zm. 1817) – francuz, hrabia, szlachcic polski, nadworny lekarz księżnej Anny Sapiechów Jabłonowskiej, zob. Z. J. Wójcik, *Józef Heydatel, lekarz Anny Jabłonowskiej i jego synowie*, [w:] *Jabłonowscy. W kraju i poza jego granicami*, pod. red. N. D. Tomaszewski, Ciechanowiec 2015, s. 93 – 101.

³³³ J. Maroszek, *Siemiatycze jako ośrodek ...*, s. 40.

³³⁴ AGAD, *Sigillata*, sygn. 37, k. 57v.

i decumanus – ulica przecinająca miasto na osi wschód – zachód³³⁵. Równoległe do nich zostały rozplanowane ulice, tworzące sieć kwadratowych kwater. Te trakty komunikacyjne przecinały się ze sobą pod kątem prostym. Obszary kwater wchłonęły dotychczasową architekturę miejską, jak i zostały przeznaczone pod nową zabudowę. Zastosowany układ urbanistyczny – szachownicowy, był typowy dla stylu klasycystycznego obowiązującego wtedy w Rzeczypospolitej i w Europie. Projekty Szymona Bogumiła Zuga powstałe po pożarze w 1797 roku, zostały po części wcielone w tkankę przestrzenną miejscowości.

Rysunek nr 10. Plan Siemiatycz po pożarze w 1797 roku.

Opracował Karol Straczyński. Skala 1:5 000.

Spis pruski powstały ok. 1798 roku ukazał większy rozwój gospodarczy, administracyjny i ludnościowy Siemiatycz należących wtedy jeszcze do Anny Pauliny z Sapiechów Jabłonowskiej, w stosunku do pobliskich miejscowości na przykład: Ciechanowca (miasta prywatnego) i Drohiczyna. „Na przykład ulic „miasto szlacheckie” Jabłonowskiej miało 26, natomiast stolica powiatu (Drohiczyn) tylko 7, a Ciechanowiec niewiele więcej, bo 9.

³³⁵ J. Maroszek, J. Szydłowski, K. Kucharczyk, *Ekspertyza Nr 79/2. Dokumentacja ewidencyjna parku ...*, s. 6., NID: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/park-anny-jablonowskiej-862899> (dnia 3 marca 2024 roku).

Przewodziły Siemiatycze również w wykazie domów krytych dachówkami (23, Drohiczyn zaledwie 4), a ustępował liczbą stodół (31, Ciechanowiec 140, Drohiczyn 72). Ciechanowiec wyprzedzał jeszcze nieznacznie Siemiatycze pod względem liczby mieszkańców oraz procentu Żydów mając 2561 mieszkańców ogółem, w tym 1715 wyznawców możeszowych. Siemiatycze zamieszkiwało 2654 osób (1656 Żydów), a Drohiczyn 984 chrześcijan i 37 Żydów. O kolejności na dwóch pierwszych miejscach zadecydowały rozległość powierzchni i udział gruntów rolnych, położenie oraz rozwój w wiekach wcześniejszych, kiedy Siemiatycze pozostawały „w cieniu” Drohiczyna.”³³⁶ Siemiatycze pod koniec XVIII w. były prężnie działającym ośrodkiem miejskim w tej części Podlasia.

Cmentarze³³⁷: przycerkiewny³³⁸ i przykościelny³³⁹ w Siemiatyczach istniały przy świątyniach do 1800 roku. Ciała właścicieli dóbr oraz innych zasłużonych osób składano po śmierci m.in. w podziemiach kościoła rzymskokatolickiego. Dopiero na początku XIX w. założono zespół terenów cmentarnych, przy drogach wychodzących w kierunku Ciechanowca oraz Białegostoku, gdzie chowano wiernych parafii: unickiej, rzymskokatolickiej oraz ewangelickiej.

Pierwszy cmentarz żydowski najprawdopodobniej istniał od I połowy XVII w.³⁴⁰ w południowej części miasta (obok synagogi) i został zlikwidowany po 1758 roku. Kolejny cmentarz wyznawców możeszowych powstał za rzekę Kamianką możliwe, że już pod koniec XVIII w., albo z początkiem XIX w.³⁴¹.

Księżna Anna Paulina z Sapiehów Jabłonowska sprawowała rządy nad dobrami siemiatyckimi sama. Właścicielka Siemiatycz odznaczała się ogromną pasją do nauki, kultury oraz również pracowitością. Była jedną z najwybitniejszych arystokratek polskich w XVIII w. Inwestując zaciągała także długi, które obciążały finansowo dobra siemiatyckie.

---

³³⁶ A. C. Dobroński, *Siemiatycze po ks. Annie Jabłonowskiej. Z archiwalnych materiałów grodzieńskich, Jabłonowscy, [w:] Jabłonowscy. W kraju i poza jego granicami*, pod. red. N. D. Tomaszewski, Ciechanowiec 2015, s. 36.

³³⁷ *Siemiatycze, woj. ...*, s. 8 – 9.

³³⁸ Zob. karta ewidencyjna cmentarza przycerkiewnego przy cerkwi pod wezwaniem Świętych Apostołów Piotra i Pawła w Siemiatyczach, 1890 rok, Nr 13823, grudzień 1984 roku, NID: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/g-227208> (dnia 3 marca 2024 roku).

³³⁹ Zob. karta ewidencyjna cmentarza parafii rzymskokatolickiej pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Siemiatyczach, 1454 rok, Nr 13825, maj 1989 roku, NID: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/cmentarz-rzymskokatolick-694831> (dnia 3 marca 2024 roku).

³⁴⁰ Zob. karta ewidencyjna cmentarza żydowskiego w Siemiatyczach, połowa XVII w., Nr 13826, maj 1989 roku, NID: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/cmentarz-zydowski-871780> (dnia 3 marca 2024 roku).

³⁴¹ Zob. karta ewidencyjna cmentarza żydowskiego w Siemiatyczach, XIX w., Nr 13825, czerwiec 1984 roku, NID: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/g-283144> (dnia 3 marca 2024 roku).

Niestety z ich przyczyny po śmierci Jabłonowskiej w 1800 roku, włości siemiatyckie zostały zlicytowane dnia 7 października 1801 roku. Nabył je warszawski bankier Jan Mayzner. Siemiatycze leżały wtedy pod względem administracyjnym w powiecie drohickim oraz departamencie białostockim w Prusach Nowo – Wschodnich.

4. Zabłudów.

Puszcza Błudów stanowiła własność w XV w. Iwana Chodkiewicza. Puszcza była miejscem, gdzie nie tylko pozyskiwano drewno, ale odbywały się tu dobrze zorganizowane łowy leśne możnowładców. W 1483 roku Kazimierz Jagiellończyk nadał Iwanowi Chodkiewiczowi tereny ciągnące się od rzeki Czarnej oraz Młynki po rzekę Płoską. W 1525 roku król Zygmunt I Stary potwierdził nadanie obszarów tej części puszczy, leżących pomiędzy rzekami Narew i Supraśl, synowi Iwana – Aleksandrowi Chodkiewiczowi. Na przełomie XV i XVI w. na ziemiach zasiedlonych przy puszczy powstały liczne wsie. Aleksandrowi Chodkiewiczowi odebrano przez pewien czas te tereny, przyłączając je do ziem królowej Heleny³⁴². W tym okresie zarządcy zamków w Bielsku i Surazhu zezwolili na zakładanie wsi w obrębie Puszczy.

Dnia 16 marca 1512 roku³⁴³ król Zygmunt I Stary przywrócił³⁴⁴ Aleksandrowi Chodkiewiczowi jego ojcowiznę. Moźnowładca otrzymał wtedy od króla 20 służb w trzech osadach położonych wokół puszczy. W 1528 roku Aleksander Chodkiewicz zakupił dobra dojlidzkie³⁴⁵ od Macieja i Mikołaja Jundziłów, które były wcześniej mu zastawione i przyłączył je do dóbr zabłudowskich. Po śmierci Aleksandra Chodkiewicza włości przypadły w spadku jego trzem synom. Największa część ziemi zabłudowskiej wraz z dworem (powstałym zapewne już w pierwszych dekadach XVI w.), przypadły Grzegorzowi Chodkiewiczowi. Na podstawie dokumentu z dnia 2 stycznia 1550 roku³⁴⁶, dziedzic oprócz tego spadku otrzymał również włości: Bereh (Wołyń), Choroszcz, Fasty, Gródek, Karakule i część Puszczy Błudowskiej.

Król Zygmunt II August dokumentem z dnia 21 sierpnia 1553 roku pozwolił Chodkiewiczowi na „zasadzenie miasta” na prawie magdeburskim w zachodniej części puszczy

³⁴² Hellena z Rurykowiczów Jagiellończyk (ur. 19 maja 1476 – zm. 20 stycznia 1513) – żona króla Aleksandra Jagiellończyka (ur. 5 sierpnia 1461 – zm. 19 sierpnia 1506), wielka księżna litewska.

³⁴³ „Zygmunt I król polski daje na prośbę Aleksandra Chodkiewicza 22 służby w powiatach bielskimi suraskim”, zob. J. Maroszek, *Prawa i przywileje miasta i dóbr ziemskich Zabłudów XV – XVIII w.*, Białystok 1994, s. 45 – 47.

³⁴⁴ W latach 1480 – 1495 podczas nieobecności Aleksandra Chodkiewicza, Puszcza Błudów podlegała władzy namiestników zamków w Bielsku i Surazhu.

³⁴⁵ J. Tęgowski, W. Wróbel, *Dzieje Białegostoku w okresie średniowiecza i wczesnej nowożytności*, [w:] *Historia Białegostoku*, Białystok 2012, s. 39.

³⁴⁶ „Hieronim Chodkiewicz kasztelan trocki, Grzegorz Chodkiewicz podkomorzy nadworny królewski i Jerzy Chodkiewicz wojewoda nowogródzki synowie Aleksandra Chodkiewicza dokonują podziały dóbr ojczystych. Trzeci dział przypadły Grzegorzowi Chodkiewiczowi stanowiły: zamek Supraśl (tj. Gródek), Puszcza Błudowska, dwór Zabłudów, dobra Choroszcz, Fasty, Karakule oraz majątność Bereh na Wołyniu. Kawał Puszczy Błudowskiej zwanej „Kątem u Puszczy Supraskiej” – późniejsze dobra Michałowo – Niezbudka przyłączono do części drugiej, na którą składały się włości: Brzostowica Wielka i Roś Jerzego Chodkiewicza”, J. Maroszek, *Prawa i przywileje miasta ...*, s. 61 – 66.

Błudów. Wraz z prawem lokacyjnym władca dał prawo na odbywanie w miejscowości targów oraz dwóch jarmarków na: święto Wniebowzięcia Najświętszej Panny Marii (dnia 15 sierpnia) oraz święto Jerzego Wiecznego (dnia 23 kwietnia).

Po śmierci Grzegorza Chodkiewicza ziemie zabłudowskie przeszły najpierw na jego syna, podstolego litewskiego Andrzeja, a następnie na drugiego syna, starostę grodzieńskiego i mohylowskiego Aleksandra. Po Aleksandrze Chodkiewiczu, który zmarł bezpotomnie, majątek po nim dziedziczyły jego siostry: Zofia Kmitowa, Anna Sapieżyna i Aleksandra Sanguszkowa. W 1578 roku połowę dóbr w tym zabłudowskich, otrzymała w spadku po bracie Anna z Chodkiewiczów Sapieha, która wyszła później za mąż za Pawła Paca³⁴⁷. Po Pacach Zabłudów przejęła rodzina Sapiehów. Na mocy testamentu Pawła Sapiehy w 1580 roku, nowymi właścicielami części terenów zabłudowskich stali się Sanguszkowie. W 1599 roku Zabłudów nabył hetman polny i wojewoda wileński Krzysztof I Radziwiłł „Piorun”, za sumę 30 tysięcy groszy litewskich. Miasto wraz z przyległymi do niego obszarami było pod rządami rodu Radziwiłłów jeszcze na początku XIX w. Kolejno rządzili nim: Krzysztof II Radziwiłł, Janusz Radziwiłł, Bogusław Radziwiłł, Ludwika Karolina z Radziwiłłów Wittelsbach, Elżbieta Augusta Zofia Wittelsbach³⁴⁸, Hieronim Florian Radziwiłł, Michał Kazimierz Radziwiłł³⁴⁹, Hieronim Wincenty Radziwiłł³⁵⁰, Dominik Radziwiłł.

Układ przestrzenny miasta.

Pierwsze zarysy założenia układu urbanistycznego Zabłudowa ukształtowały się w XVI w. za sprawą Chodkiewiczów. W I połowie XVI w. powstał dwór zabłudowski, który położony był na południowy wschód od rynku. Założenie dworskie znajdowało

---

³⁴⁷ Paweł Pac (ur. 1527 – zm. 1595) – kasztelan witebski (1566), starosta mścisławski (1578 – 1592), wojewoda mścisławski (1579 – 1593), kasztelan wileński (1593), zob. W. Czapliński, *Pac Paweł*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, 1979, t. XXIV, s. 741.

³⁴⁸ Elżbieta Augusta Zofia Wittelsbach (ur. 17 marca 1693 – zm. 30 stycznia 1728) – córka Ludwiki Karoliny Radziwiłł Wittelsbach i Karola Filipa Wittelsbacha, księżniczka Palatynu Reńskiego.

³⁴⁹ Michał Kazimierz Radziwiłł „Rybeńko” (ur. 13 czerwca 1702 – zm. 22 maja 1762) – starosta przemyski (1720 – 1736), koniuszy wielki litewski (1728), marszałek Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego (1728), marszałek nadworny litewski (1734), hetman polny litewski i kasztelan trocki (1735), książę, wojewoda wileński i hetman wielki litewski (1744), zob. J. Jaroszuk, *Radziwiłł Michał Kazimierz*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, 1987, t. XXX, s. 296.

³⁵⁰ Hieronim Wincenty Radziwiłł (ur. 11 maja 1759 – zm. 18 września 1786) – syn Michała Kazimierza Radziwiłła, podkomorzy wielki litewski (1779).

się po przeciwnej niż miasto brzegu rzeki Rudnia³⁵¹ i prowadziła do niego grobla. Dokładne miejsce lokalizacji pierwszego dworu Chodkiewiczów (w XV w.), nie zostało dotąd określone.

Na terenie dóbr zabłudowskich w I połowie XVI w., występowała ludność polska i ruska. W czasie, kiedy Grzegorz Chodkiewicz uzyskał możliwość lokacji miasta na prawie magdeburskim, rozpoczął rozplanowanie nowego oblicze tego obszaru. Możliwość zaplanował przestrzeń Zabłudowa w ten sposób, aby reprezentowała jego status społeczny i pełnione przez niego funkcje w państwie. Chodkiewiczowie bezpośrednio związali byli z dworem królewskim Jagiellonów, który znajdował się m.in. w pobliskim Knyszynie. Królowa Bona dnia 25 stycznia 1553 roku „zwolniła majątność zabłudowską od wchodów poddanych włości bielskiej i suraskiej”³⁵².

Zabłudów został „założony na surowym korzeniu” w układzie renesansowym. Rynek kształtem przypominał kwadrat. Zabłudów uzyskał regularny układ ulic. Z naroży rynku wychodziły pary ulic w różne strony świata, które zbiegały się pod kątem prostym. Centrum miasta w latach pięćdziesiątych XVI w. mogło składać się już z czterech głównych ulic: Choroskiej, Suraskiej, Szewcowskiej, Zatylniej³⁵³. Ulice biegnące z naroży placu miejskiego stanowiły początek gościńców: bielskiego, gródkowego, knyszyńskiego (choroskiego, późniejszego białostockiego), kryńskiego, suraskiego. Ulice łączyły także miasto z: dworem, osadą młyńską, folwarkiem. Wraz z rozplanowaniem przestrzeni miejskiej Grzegorz Chodkiewicz polecił (na wzór działań królowej Bony), przeprowadzić akcję pomiarów wólczej w dobrach zabłudowskich. Wokół miasta występowały użytkowe ogrody i pola uprawne.

Bardzo możliwe, że przed nadaniem praw miejskich w osadzie zabłudowskiej była już w I połowie XVI w. świątynia rzymskokatolicka, gdyż dokument erekcyjny z dnia 6 czerwca 1567 roku³⁵⁴, wystawiony przez Grzegorza Chodkiewicza w Bielawiczach, dotyczący wybudowania w Zabłudowie cerkwi prawosławnej pod wezwaniem Zaśnięcia

---

³⁵¹ Rzekę w okresie nowożytnym nazywano również Milatyną.

³⁵² J. Maroszek, *Chodkiewiczowie i ich Puszcza Błudów w XV – XVI w.*, „Studia Podlaskie”, 2013, t. XXI, s. 23.

³⁵³ „Inwentarz dworu i miasta Zabłudów oraz sumariusz majątności zabłudowskiej”, J. Maroszek, *Prawa i przywileje miasta ...*, s. 120 – 122.

³⁵⁴ „Grzegorz Chodkiewicz hetman wielki Wielkiego Księstwa Litewskiego oznajmuje, że założył i wybudował we własnej majątności, w mieście Zabłudowie cerkiew pod wezwaniem Najświętszej Panny i Świętego Mikołaja. Postanowił też przy tej cerkwi popa Ostaphia Hryhorowicza i diaka Iwana, jego brata. Uposaża popa w 2 włóki ziemi ornej, a diaka w 1 włókę, daje plac na zbudowanie domu popowskiego. Uposaża też „szpital przy cerkwi ruskiej, dla ludzi ubogich, tak zakonu ruskiego jako i rzymskiego. Reguluje rozdział dziesięciny i kolendy między popa ruskiego i plebana rzymskiego oraz mistrza do nauki w szkole, osadzonego przy kościele”, zob. J. Jasnowski, *Grzegorz ...*, s. 358 – 359; J. Maroszek, *Prawa i przywileje miasta ...*, s. 68 – 72.

Najświętszej Marii Panny i Świętego Mikołaja, wspomina o istniejącym kościele rzymskokatolickim w miejscowości³⁵⁵.

W północno – wschodniej części rynku miejskiego, znajdował się kościół rzymskokatolicki pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny (późniejsze wezwanie to Świętych Apostołów Piotra i Pawła). Świątynia była budynkiem drewnianym, o prostej konstrukcji, zwieńczona kopułą. Obok obiektu znajdowała się wolnostojąca dzwonnica. W południowo – wschodniej stronie głównego placu miejskiego, usytuowano cerkiew prawosławną pod wezwaniem Zaśnięcia Najświętszej Marii Panny. Świątynia bezpośrednio była powiązana osią widokową z założeniem dworskim Chodkiewiczów. Dokument erekcyjny w sprawie powstania cerkwi uposażył księdza prawosławnego w 2 włóki ziemi uprawnej, a księdza rzymskokatolickiego w 1 włókę. Wyznaczono także plac pod budowę plebani prawosławnej oraz przekazano uposażenie szpitalowi przy cerkwi, który miał obsługiwać ludność ruską i polską. Pismo regulowało: rozdział dziesięciny, chrztów, kolędy księży chrześcijańskich obu obrządków i „mistrza do nauki” w szkole, pracującego przy kościele rzymskokatolickim³⁵⁶. W tym czasie powstała także ruska drukarnia. Prowadzili ją zbiegli z Moskwy – Paweł Mściśławiec i Iwan Fedorowicz³⁵⁷. Wytwarzano dzieła w języku ruskim „Ewangelię Uczytielnoją” i „Psałtyr s Czasosłowom”.

Rezydencja Chodkiewiczów została w II połowie XVI w. znacznie rozbudowana. Powstanie miasta Zabłudowa spowodowało wzmożone osadnictwo w dobrach i wokół puszczy. Wykarczowano spore połacie ziemskie wokół miasta w celu założenia folwarku zwanego „Folwarkiem Miejskim”³⁵⁸. Tereny upraw rolnych należących do nowej miejscowości wyniosły 100 włók ziemi.

W dobie Unii Lubelskiej zawartej 1 lipca 1569 roku, granica między Koroną Polską, a Wielkim Księstwem Litewskim, przebiegała przez klucz dojlidzko – sobolewski, zwany również kluczem sobolewsko – karakulskim lub szerzej – kluczem zabłudowskim. Obszary

---

³⁵⁵ Parafia rzymskokatolicka w Zabłudowie najprawdopodobniej powstała również ok. 1567 r., zob. A. Szot, *Dzieje Parafii Zabłudów. Do roku 1795*, Białystok 1992, s. 15.

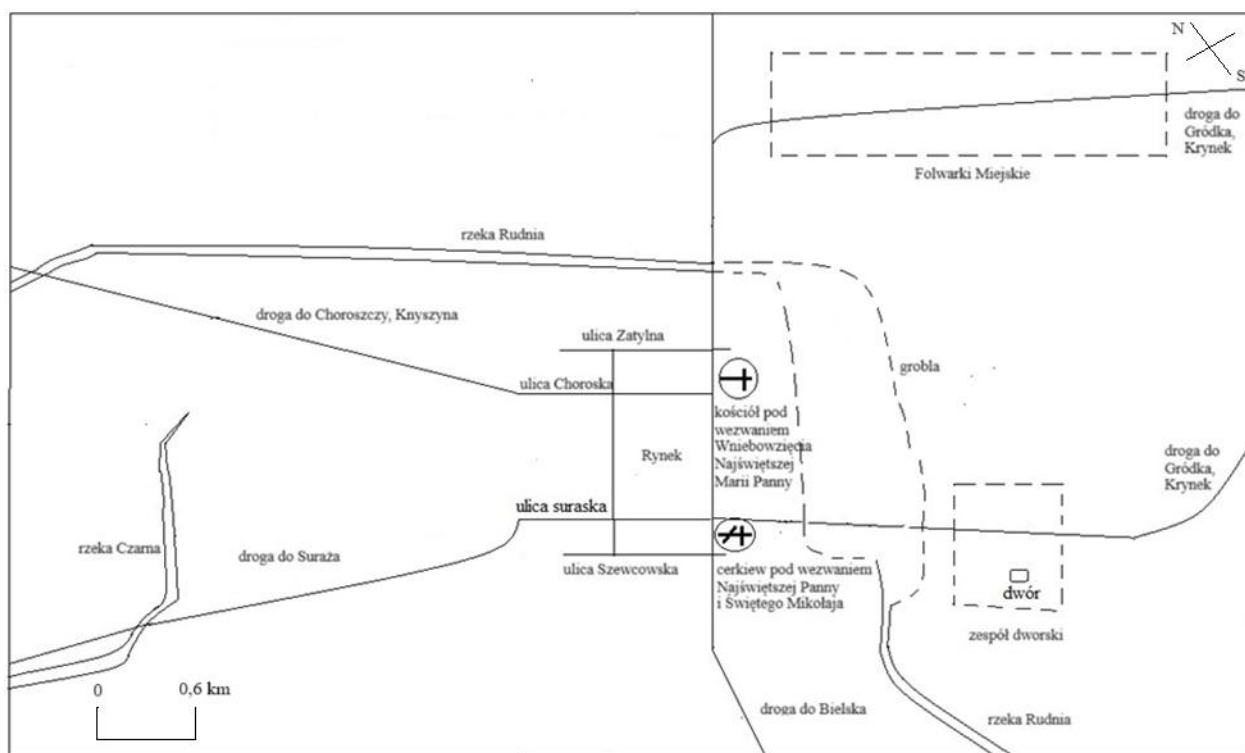
³⁵⁶ *Dzieci w kulturze duchowej Prawosławia*, pod red. A. Nowak, M. Kuczyńskiej, Białystok – Kraków 2020, s. 275 – 296.

³⁵⁷ A. Mironowicz, *Powstanie zabłudowskiej oficyny wydawniczej na tle sytuacji wyznaniowej w Wielkim Księstwie Litewskim*, „Acta Baltico – Slavica”, 1990, t. XIX, s. 245 – 264; *Zabłudów. Woj. Białostockie. Studium historyczno – urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego miasta opracowane na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Białymstoku*, oprac. K. Glapińska, Warszawa 1975, s. 8.

³⁵⁸ „Folwark Miejski” należał do miasta Zabłudowa do 1635 roku, kiedy to Janusz Radziwiłł przyłączył go bezpośrednio pod jurysdykcję dworu zabłudowskiego.

te przyporządkowane były do powiatu grodzieńskiego województwa trockiego. W skład tego klucza (w zależności od okoliczności prawnych wynikłych w okresie nowożytnym), wchodziły takie folwarki jak na przykład: Białostoczek, Dojlidy, Karakule, Kuriany, Niewodnica, Sobolewo. Folwarki te należały w XVI w. do rodziny Chodkiewiczów, a później do rodu Radziwiłłów.

W I połowie XVII w. miasto zostało otoczone wałami obronnymi – „Miasto tak jako teraz jest w swej cyrkumferencji ma zostawać i lub oby za czasem przyszło wałów zmniejszyć, tedy ci, którzy by za wałem mieszkanie swe mieli, mieszczanie zabłudowscy, pod tymże prawem i przywilejem zarówno z miastem siedzieć mają”³⁵⁹.

Rysunek nr 11. Plan Zabłudowa w II połowie XVI w.

Opracował Karol Straczyński. Skala 1:25 000.

W 1608 roku wzniesiono drewniany zbór kalwiński, ufundowany przez Krzysztofa II Radziwiłła. Budowla stała pomiędzy rynkiem miejskim, a stawem dwornym. Przy świątyni

³⁵⁹ „Krzysztof Radziwiłł wojewoda wileński daje ordynację miastu Zabłudów”, J. Maroszek, *Prawa i przywileje miasta ...*, s. 177 – 179.

usytuowano: cmentarz³⁶⁰, plebanię i szpital. Właściciel dóbr uposażył parafię placami miejskimi oraz folwarkiem Rafałówką wraz z przydzielonymi chłopami. Ewangelicy korzystali z drukarni zabłudowskiej³⁶¹.

W związku z rozwojem Zabłudowa w I połowie XVII w., do dóbr napływała ludność różnej narodowości. Krzysztof II Radziwiłł w 1635 roku pozwolił na wzniesienie drewnianej synagogi przy ulicy Suraskiej i szpitala żydowskiego. W 1645 roku jego następca Janusz Radziwiłł uporządkował w kahale żydowskim prawo mieszczańskie i sądownicze.

W pierwszych dwóch ćwierciach XVII w. wyraźnie zakreśliły się w układzie przestrzennym Zabłudowa poszczególne dzielnice, w których mieszkała w szczególności ludność: polska, ruska, żydowska. Świątynie wyznaczały specyfikę religijną, kulturową i etniczną miasta. Zarys miasta ukształtowany za czasów Chodkiewiczów w XVI w., był rozbudowywany w XVII w. w kierunku zachodnim – rozrost dzielnicy żydowskiej i wschodnim – zabudowania związane z działalnością zboru kalwińskiego. Wokół rynku miejskiego znajdowały się budynki związane z administracją i sądem miejskim. Im dalej od centrum występowały budynki mieszkalne. Place mieszczańskie na kształt wydłużonych prostokątów, leżały prostopadle do ulic zabłudowskich. Zabudowę miejską stanowiły drewniane, zazwyczaj parterowe budynki (niekiedy z użytkowanym poddaszem). Zagrody składały się z domu mieszkalnego wraz z zapleczem gospodarczym: stodołą, chlewem itp. Dachy przede wszystkim były kryte słomą³⁶². Za nimi umiejscawiano sady. Powstałe ulice w poprzednim wieku, sukcesywnie rozszerzały swoje pierzeje w XVII w.

Król Jan Kazimierz wydał akt dnia 7 kwietnia w 1654 roku w Warszawie³⁶³, zatwierdzający miastu prawo magdeburskie, którym zarządzili się mieszcianie. Ustalono wtedy również elekcję burmistrza, 4 rajców do sądenia, możliwość odwoływania się do sądu patrymonialnego właściciela włości oraz statuty cechowe. Wyznaczono również jarmarki

---

³⁶⁰ Karta ewidencyjna *cmentarza kalwińskiego* w Zabłudowie, 1608 rok, Nr 13319, maj 1989 roku, NID: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/cmentarz-ewangelicki-690901> (dnia 4 marca 2024 roku).

³⁶¹ Podczas rządów Chodkiewiczów w Zabłudowie ruchy reformatorskie na przykład arianie przełożyli w dialekcie zachodnioruskim „Katechizm” i „Usprawiedliwienie grzesznego człowieka przed Bogiem” – Zob. J. Tazbir, *Bracia polscy w Zabłudowie i Dojlidach. Z dziejów arianizmu na Podlasiu*, [w:] *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, t. LII, Warszawa 2008, s. 5 – 26.

³⁶² Gont, jako drogi materiał do pokrycia dachu, pojawiał się na budynkach w bogatych miastach. W mniejszych i uboższych miejscowościach gont w pierwszej kolejności używany był do krycia dachów w zabudowaniach dworskich.

³⁶³ „Jan Kazimierz król Polski zatwierdza prawa miasta Zabłudowa, prawa służące cechom rzemieślniczemu, dwa targi tygodniowe, w poniedziałek i piątek oraz jarmarki odprawiane po tygodniu”, J. Maroszek, *Prawa i przywileje miasta ...*, s. 190 – 194.

oraz dwa targi w tygodniu: poniedziałkowy i piątkowy. Na bazie tego dokumentu władca nadał herb Zabłudowa: „Na pamięć zaś większej naszej łaski miastu znamię: pięknego jednorożca biegnącego z rozdartym papierem i w niej Orzeł Czarny³⁶⁴ cały, na polu czarnym pozwalamy, jako jest wymalowany, na herbie widzieć się zdaje. Którym to herbem przerzeczone mieszczenie zabłudowscy, we wszystkich sprawach i akcjach, dekretach sądowych, listów tajemnych i patentów oczywistych wiecznemi czasy na wosku zielonym pieczętować się powinni i tej używać w każdej potrzebie pieczęci”³⁶⁵.

Za ordynacji Janusza Radziwiłła doszło do kolejnego rozkwitu ruchu reformatorskiego w Zabłudowie. W 1654 roku synod wileński wyznaczył Zabłudów na miejsce, gdzie na pograniczu Litwy i Małopolski miało powstać seminarium kalwińskie. Dnia 25 kwietnia 1654 roku Janusz Radziwiłł nakazał urzędnikom i rewizorom dóbr zabłudowskich, żeby co roku na szkołę wyższą w miejscowości, przekazywano ze skarbcza magnata do proboszcza kalwińskiego 1000 złotych polskich³⁶⁶. Od tej pory szkoła wyższa kalwińska przy zborze w Zabłudowie, prowadziła nauczanie w celu rozpowszechniania poglądów religijnych protestantyzmu. Szkoła funkcjonowała jeszcze w XVIII w.

Janusz i Maria Radziwiłłowie w 1655 roku, ufundowali przy cerkwi³⁶⁷ monaster pod wezwaniem Zaśnięcia Najświętszej Marii Panny³⁶⁸. Klasztor liczył 12 zakonników reguły Świętego Bazylego. Testament Marii Radziwiłłówny³⁶⁹, który pojawił się po jej śmierci, rzekomo miał solidnie uposażyć monaster, lecz wsparcie finansowe zostało wstrzymane, gdyż Bogusław Radziwiłł od razu poddał w wątpliwość wiarygodność dokumentu. Monaster Zaśnięcia Najświętszej Marii Panny stał się główną ostoją prawosławia na Podlasiu i obiektem ataków ze strony katolików³⁷⁰. Król Jan Kazimierz w 1665 roku nawet wzywał Bogusława Radziwiłła przed sąd trybunalski w Wilnie, bo musiał rozpatrzyć skargę metropolity wszytkiej Rusi –

---

³⁶⁴ Czarny Orzeł był znakiem herbowym Krzysztofa i Janusza Radziwiłłów.

³⁶⁵ J. Maroszek, *Prawa i przywileje miasta ...*, s. 192.

³⁶⁶ AGAD, AR, dz. VIII, sygn. 655, s. 3 – 6.

³⁶⁷ Cerkiew prawosławna w Zabłudowie od końca XVII w. stała się ożywionym ośrodkiem kultu relikwii błogosławnego Hawryły Zabłudowskiego.

³⁶⁸ Zob. A. Mironowicz, *Monaster Zaśnięcia NMP w Zabłudowie*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 2007, nr 28, s. 5 – 22.

³⁶⁹ Dokument był falsyfikatem, zob. „Status sprawy z popami zachodzącej wraz z opisem Machinationespopow. Informacja anonimowego jurysty o fałszerstwie dokumentu rzekomo wystawionego przez Marię Radziwiłłową fundującą monaster zabłudowski”, J. Maroszek, *Prawa i przywileje miasta ...*, s. 201 – 204.

³⁷⁰ A. Mironowicz, *Nieznany dokument ...*, s. 215 – 232; tenże, *Monaster ...*, s. 5 – 22; tenże, *Podlaskie ośrodki ...*, s. 238 – 250.

Gabriela Kolendy³⁷¹, w której zarzucono niewłaściwą jurysdykcję tej cerkwi pod władaniem prawosławia, a nie unitów³⁷².

Wojska moskiewskie³⁷³ Iwana Chowańskiego dnia 25 grudnia 1659 roku, spaliły miasto oraz zabiły część jego mieszkańców. W wyniku pożaru zniszczeniu uległa część zabudowań miejskich. Po zawierusze wojennej w latach 1655 – 1660, Bogusław Radziwiłł kontynuował politykę swoich przodków dotyczącą zachęcania obcokrajowców do osiedlania się na obszarze dóbr zabłudowskich.

Do włości napływali cudzoziemcy m.in. „nacji szkockiej”. Janusz Radziwiłł ściągał do swoich dóbr handlarzy szkockich wyznania kalwińskiego, którzy trudnili się początkowo kramarstwem, a także handlem obnośnym i obwoźnym. Radziwiłłowie posiadali do nich dosyć liberalne podejście. W 1662 roku administrator tych włości – Zbigniew Morsztyn, na polecenie księcia Radziwiłła zwolnił cudzoziemców – Szkotów od podatków i składek miejskich oraz zagwarantował możnowładczą protekcję dla kolejnych obcokrajowców, którzy mieli zamiar przybyć do dóbr. W 1684 roku nawet jednego ze Szkotów – Davida Nesmeta³⁷⁴, wybrano na burmistrza Zabłudowa.

Po potopie szwedzkim nastąpił gospodarczy rozwój miasta. Prężnie zaczęły działać cechy rzemieślnicze liczące: 1675 garncarzy, 1677 szewców, 1679 krawców³⁷⁵. Na terenie miejscowości działali także m.in. piekarze, zdunowie. Zrzeszenia zawodowe posiadały swoje przepisy, w których zawarty był na przykład proces szkolenia czeladnika na majstra.

Do dóbr napływała w dużych ilościach ludność chłopska, przez co Zabłudów stał się miastem typowo rolniczym. Uprawiano zboża. Handlowano drewnem z puszczy oraz miodem. Wokół miasta umiejscowione były 3 stawy rybne. Mieszkańcy musieli naprawiać groble akwenów oraz ogólnie dbać o ich stan. Na terenie miasta działały 3 młyny i łaźnia.

---

³⁷¹ Gabriel Kolenda (ur. ok. 1606 – zm. 11 lutego 1674) – biskup unicki, metropolita kijowski (1665), administrator diecezji łucko – ostrogskiej (1668).

³⁷² Zob. „Jan Kazimierz król polski wzywa Bogusława Radziwiłła przed sąd trybunalski w Wilnie w związku ze skargą Gabriela Kolendy metropolity wszyńskiej Rusi. Radziwiłł – jak twierdził metropolita – miał wbrew treści aktu fundacyjnego cerkwi zabłudowskiej przekazać świątynię dyzunitom”, J. Maroszek, *Prawa i przywileje miasta ...*, s. 220 – 221.

³⁷³ Najazdy wojsk moskiewskich w latach 1659 – 1660 zapisane w dzienniku J. A. Chrapowickiego, J. Maroszek, *Dzieje województwa ...*, s. 605 – 606.

³⁷⁴ E. Bagińska, *Działalność religijna Radziwiłłów birzańskich w dobrach podlaskich w XVII wieku*, „Studia Podlaskie”, 2002, t. XII, s. 217.

³⁷⁵ *Zabłudów. Woj. Białostockie. Studium historyczno – urbanistyczne ...*, s. 11.

W drugiej połowie XVII w. dochodziło do kolejnych konfliktów między różnymi społecznościami, wewnątrz włości zabłudowskich. Będący w folwarkach arianie³⁷⁶ byli poróżnieni z katolikami, ponieważ protestantów faworyzował właściciel miasta. Pomimo protekcji Bogusława Radziwiłła sąd grodzki dnia 7 stycznia 1664 roku³⁷⁷, nakazał „zwrot zatrzymanej dziesięciny” zatrzymanej „przez 5 lat dla kościoła zabłudowskiego i tamtejszego szpitala”, którą powinni uiszczać arianie. Antagonizmy społeczne doprowadziły do takiej sytuacji, że arianie musieli opuścić dzierzawione przez nich ziemie i wyemigrować z włości zabłudowskich.

Podobne napięte relacje wystąpiły między katolikami i Żydami. Tutaj spornymi tematami były: wyrób piwa i gorzałki, prawa ogólnego szynkowania. Dodatkowo katolikom nie podobało się to, że Żydzi wprowadzali się do chrześcijańskiej dzielnicy miasta.

W latach 1663 – 1664 doszło do kolejnej rozbudowy i restauracji rezydencji radziwiłłowskiej, kiedy to siedziba magnacka została wyremontowana pod kierunkiem ówczesnego administratora dóbr – Swinarskiego. W skład rezydencji Radziwiłłów wchodził: pałac z gankiem i rzeźbionymi balustradami, usytuowany na wzniesieniu nad doliną rzeki Rudnią, dziedziniec otoczony budynkami gospodarczymi, oparkaniony sad, ogród, zwierzyniec oraz duży staw ulokowany między założeniem dworskim, a miastem.

Centrum życia gminy żydowskiej w XVII w. dalej stanowił budynek synagogi oraz jego okolice. W II połowie XVII w. w Zabłudowie występował jeden z największych kahałów w Rzeczypospolitej. Gmina żydowska w Zabłudowie zasiedlana była przy pomocy okręgowej gminy mojżeszowej w Tykocinie. W północno – zachodniej części miasta znajdowała się dzielnica żydowska. Największa liczba domów występowała przy tzw. Zaułku żydowskim, który znajdował się przy synagodze. Wyznawcy mojżeszowi zamieszkiwali także przy ulicy m.in.: Białostockiej, Łaziebnej, Przyrzecznej, Suraskiej, Szkolnej, Zatylniej. Do gminy żydowskiej przynależał powstały w II połowie XVII w. cmentarz żydowski, który usytuowany był w obrębie miasta, w jego południowo – zachodniej części. Żydzi oprócz handlu, prowadzili karczmy na obszarze Zabłudowa.

---

³⁷⁶ J. Tazbir, *Arianie w Białymstoku i okolicach*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. I, Białystok 1968, s. 85.

³⁷⁷ „Sąd ziemski grodzieński w sprawie ks. Faustyna Wieczorkowskiego plebana zabłudowskiego przeciwko Bogusławowi Radziwiłłowi koniuszemu litewskiemu o przechowywanie arian, udzielanie im protekcji i o dziesięcinę zatrzymaną przez 5 lat dla kościoła zabłudowskiego i tamtejszego szpitala skazuje B. Radziwiłła na zwrot zatrzymanej dziesięciny”, J. Maroszek, *Prawa i przywileje miasta ...*, s. 214 – 215.

W celu uregulowania praw miejskich dotyczących Żydów w miejscowości, wydano w 1665 roku dokument orzekający, że: „Żydowie nie mogą być karani postronkiem, kijem, gąsiorem, tylko wina, gdyby który zawinił, groszy 24. Jeśli na turmę zawinił, ma siedzieć w zamkowej wieży, nie w miejskiej, bo do tamtej jurysdykcji należy tj. do sądu zamkowego”³⁷⁸. Ludność żydowska w inny sposób była traktowana przez właściciela miasta w porównaniu do społeczności chrześcijańskiej. Radziwiłłowie zdawali sobie sprawę z tego, że Żydzi w dużym stopniu pracują na spory dochód z handlu w dobrach. W 1679 roku kahał otrzymał kolejny przywilej umożliwiający wybudowanie szesnastu kramów w dwa rzędy. Od każdego kramu obowiązywała opłata roczna w wysokości 2 złotych polskich, płacona burmistrzowi miasta.

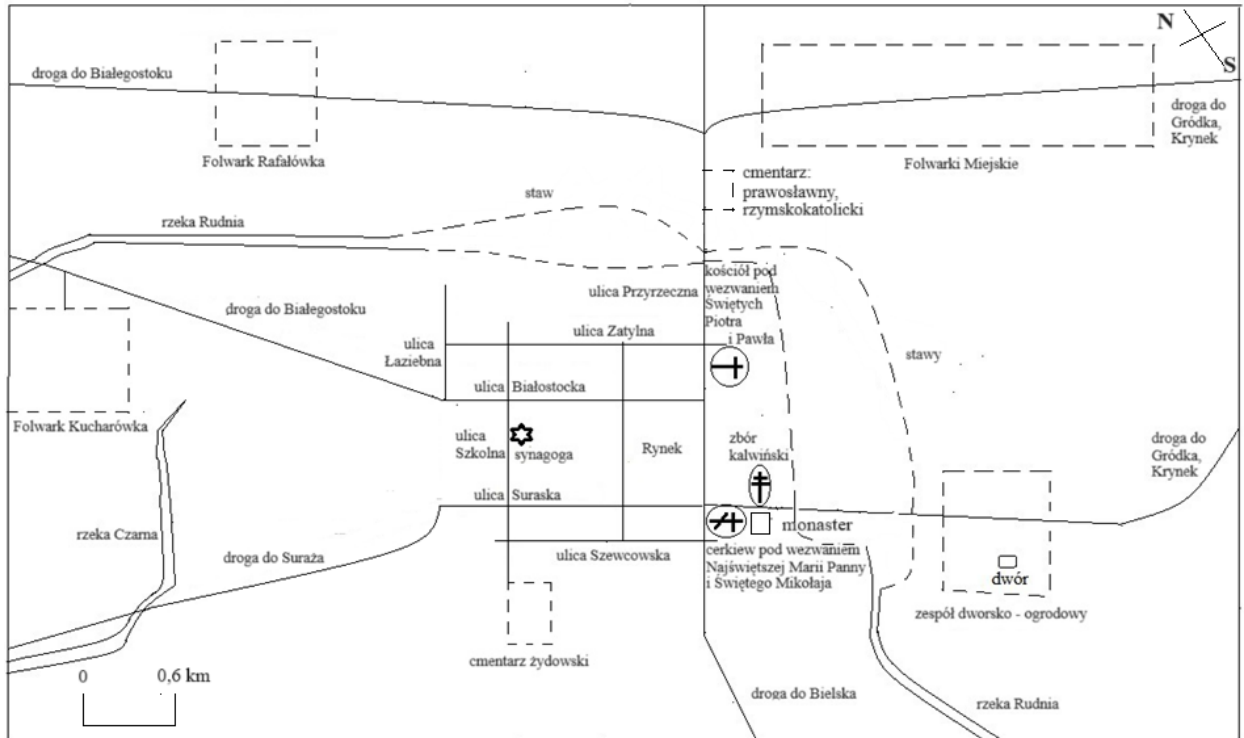
Włości zabłudowskie zostały zastawiane w 1681 roku przez Ludwikę Karolinę z Radziwiłłów Hohenzollern (później Wittelsbach), mężowi Ludwikowi Leopoldowi Hohenzollern, margrabiemu brandenburskiemu. W skład tych dóbr wtedy zaliczano na przykład: Białystoczek, Kamionkę, Kucharówkę, Kuriany, Niewodnicę, Poitidy, Rafałówkę, Topolewą Wolę.

W 1685 roku wybuchł pożar w mieście, w którym zniszczeniu uległ kościół rzymskokatolicki³⁷⁹ i doszczętnie spłonął zbór ewangelicki. Księżna Ludwika (w roku śmierci jej pierwszego męża), po odbudowie świątyni protestanckiej uposażyła ją. Rok później pochyliła się nad sprawami parafii rzymskokatolickiej, pomagając jej odbudować kościół. W 1688 roku zakończono budowę nowego kościoła. Najprawdopodobniej wtedy zmieniono wezwanie świątyni na Świętych Apostołów Piotra i Pawła.

---

³⁷⁸ *Zabłudów. Woj. Białostockie. Studium historyczno – urbanistyczne ...*, s. 10.

³⁷⁹ Parafia rzymskokatolicka w Zabłudowie należała do diecezji wileńskiej (inaczej było z Parafią rzymskokatolicką w Orli – archidiakoniat brzeski diecezji łuckiej).

Rysunek nr 12. Plan Zabłudowa w II połowie XVII w.

Opracował Karol Straczyński. Skala 1:25 000.

Charakter miasta uległ w XVIII w. pewnym modyfikacjom. Przestrzeń Zabłudowa próbowano uporządkować w stylu barokowym. Dążono do podkreślenia osi widokowych i dominant architektonicznych. Dalej w miejscowości przeważała architektura drewniana (przez co dochodziło do licznych pożarów). Weryfikowano ulice i place miejskie oraz zabudowę. Bazowano na dotychczasowym układzie urbanistycznym, który już wytyczał punkty – dominanty, które stanowiły świątynie ulokowane przy rynku.

Budynki mieszkalne i usługowe położone były względem ulic miejskich najczęściej szczytowo. Tylko niektóre budowle w rynku miejskim mogły być usytuowane kalenicowo do głównego placu. W mieście w ciągu XVIII w. nie zrealizowano dużych inwestycji sakralnych, ani świeckich. Bardzo możliwe, że wykonano jedynie regulację siatki ulic oraz rozbudowywano miasto w kierunku zachodnim.

Nieopodal przestrzeni miejskiej wytyczone zostały tereny na cmentarze: epidemiologiczny³⁸⁰ oraz unicki (również rzymskokatolicki i później prawosławny)³⁸¹. Cmentarz epidemiologiczny został zaplanowany po zachodniej części miasta, zaś cmentarz unicki na północ od Zabłudowa (w kierunku Folwarków Małych). Ziemie zabłudowskie zostały powiększone w 1736 roku o łąkę w uroczysku Kamienny Bród, obok wsi Topolany.

Dalej prężnie działał zbór w Zabłudowie, który był główną siedzibą dystryktu podlaskiego kalwinistów (protestantów). Dystrykt podlaski w 1732 roku obejmował: Jamną, Niepokojczyce, Nurzec, Orłę, Sidrę, Sielec, Węgrów, Zabłudów³⁸².

W 1744 roku powstało „Bractwo braci i siostr Różańca”. W XVIII w. uruchomiono misję bazylikańską – unicką, która funkcjonowała na potrzeby duszpasterskie unitów zabłudowskich. W I połowie XVIII w. obok plebanii rzymskokatolickiej wybudowano osobny wikariat. Nieopodal zabudowań kościelnych ulokowano browar³⁸³. Przez cały wiek XVIII próbowano remontować kościół rzymskokatolicki z powodu złego stanu technicznego. Naprawy wymagał dach, gdyż był nieszczelny i przeciekał. Brakowało szkła w oknach. Wewnątrz świątyni leżała zgniła podłoga. Pod koniec XVIII w. kościół uległ znacznemu zniszczeniu. Władze pruskie nakazały rozebrać zrujnowany obiekt i na jego miejscu pobudować nowy budynek sakralny³⁸⁴. 2/3 kosztów miał ponieść dziedzic Zabłudowa – Dominik Radziwiłł, pozostałą część parafianie³⁸⁵. Na czas budowy nowej świątyni msze łacińskie miały odbywać się w zborze. W II połowie XVIII w. remontowano także zbór ewangelicki.

Następne rozbudowa kompleksu rezydencjonalnego nastąpiła ok. 1748 roku, kiedy to z polecenia Radziwiłłów powstał obszerny, murowany pałac kryty dachówką,

---

³⁸⁰ Epidemia dżumy objęła terytorium Rzeczypospolitej w I połowie XVIII w. Choroba doprowadziła do wielkich strat ludnościowych w państwie. Pod koniec XVIII w. pierwszą drewnianą kaplicę pod wezwaniem Świętego Rocha (patrona chorych zakaźnie), wybudował ksiądz Jakub Pilkiewicz – proboszcz parafii rzymskokatolickiej w Zabłudowie.

³⁸¹ Najprawdopodobniej już w II połowie XVIII w. na cmentarzu unickim, znajdowała się drewniana świątynia pod wezwaniem Świętej Marii Magdaleny. Zob. karta ewidencyjna *kaplicy cmentarnej pw. Św. Marii Magdaleny* w Zabłudowie, 1848 rok, Nr 5817, 1978 rok, NID: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/g-245833> (dnia 4 marca 2024 roku).

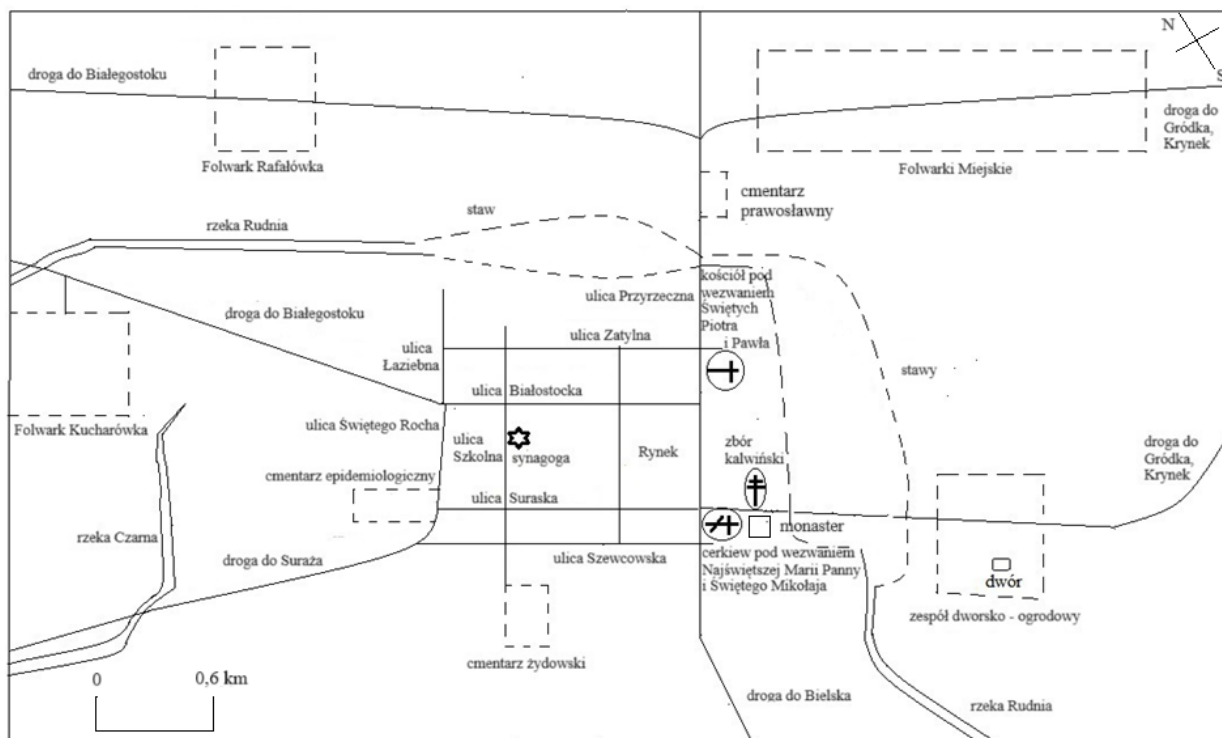
³⁸² J. Maroszek, *Dzieje województwa ...*, s. 514.

³⁸³ Zob. A. Oleksicki, *Białostockie tradycje browarnictwa*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Białostockiego”, 1998, z. 4, s. 73 – 90.

³⁸⁴ Nowy kościół parafialny pod wezwaniem Świętych Apostołów Piotra i Pawła w Zabłudowie, powstał w stylu klasycystycznym. Z wyposażenia starego kościoła przetrwały m.in. dzwony z: 1663 roku, 1669 roku, 1673 roku, 1728 roku. Zob. karta ewidencyjna *kościół parafialny pw. Św. Św. Piotra i Pawła* w Zabłudowie, lata 1805 – 1840, Nr 5815, z dnia 9 stycznia 1985 roku, NID: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/zabludow-kosciol-rzym-kat-par-pw-piotra-i-pawla> (dnia 4 marca 2024 roku).

³⁸⁵ *Zabłudów. Woj. Białostockie. Studium historyczno – urbanistyczne ...*, s. 12.

z krużgankami, oficyną oraz innymi budynkami pałacowi. Rozszerzono zasięg terytorialny ogrodów przypałacowych, utrzymanych w stylu barokowym. Wykopano drugi staw oraz w sadzie pojawiły się dwie sadzawki.

Rysunek nr 13. Plan Zabłudowa w II połowie XVIII w.

Opracował Karol Straczyński. Skala 1:25 000.

Zaplanowano cały pomiar włości zabłudowskich w 1787 roku. Chorąży Sirpacki – pełnomocnik radziwiłowski, zjeżdżając ze Słucka przez Zabłudów zapowiadał przybycie geometry z komisją, w celu pomiaru ziemi w pierwszych dniach marca wspomnianego roku. Nie ustalono do tej pory, czy faktycznie doszło do pomiaru, ale mogło spowodować to migracje ludności poprzez przesiedlenie z wsi do wsi.

Zabłudów pod względem administracyjnym do III rozbioru Polski, znajdował się w powiecie grodzieńskim w województwie trockim. Po ostatnim rozbiorze państwa Prusacy przyłączyli dobra zabłudowskie do powiatu białostockiego. W 1794 roku w Zabłudowie wybuchł wielki pożar, w wyniku którego spaliło się kilkadziesiąt gospodarstw. Władze zaborcze nakazały

wznosić budynki murowane, zamiast drewnianych. Zalecano pokrycia dachowe w formie dachówki, gdyż większość budynków kryta była gontem lub słomą.

Miasto w 1799 roku liczyło 297 domów mieszkalnych i 1409 mieszkańców³⁸⁶. Pod koniec XVIII w. w miejscowości prosperowało kilkadziesiąt browarów i gorzelni, kilkanaście szynków, waga miejska, ceglarnia. Po pokoju w Tylży w 1807 roku, Zabłudów znalazł się w zaborze rosyjskim.

---

³⁸⁶ APB, *Teki Glinki*, nr 89, s. 87.

IV. Obiekty dworskie w miastach prywatnych na Podlasiu. Rekonstrukcja zespołu rezydencjonalnego.

1. Założenie dworsko – ogrodowe w Boćkach.

17 września 1509 roku król Polski Zygmunt I Stary nadał Iwanowi Sapieżę, marszałkowi i sekretarzowi Wielkiego Księstwa Litewskiego, ziemie nad rzeką Nurzec w ziemi bielskiej, składające się z kilku wsi. W skład przekazanego terenu weszły m.in.: grunty rolne, lasy, łąki, rzeki, stawy. Nowy właściciel uzyskał w pełni prawo do nadanego obszaru wraz z czerpaniem z niego dochodów. Dodatkowo możnowładca otrzymał przywilej osadzenia nad Nurcem miasta na prawie magdeburskim. Dotychczasowi mieszkańcy miejscowości zostali zwolnieni z przynależności prawnej do Wielkiego Księstwa Litewskiego, przechodząc pod jurysdykcję sądową przed wójtem Bociek, którego miał mianować od tej pory Iwan Sapieha oraz jego następcy. Na podstawie dokumentu z 1509 roku, władca zezwolił Iwanowi Sapieżę na wybudowanie na rzece mostu, gdzie pobierano myto. Sapieha mógł również wznieść zamek obronny w wybranym przez siebie miejscu. Przywilej królewski z 1509 roku unormował nie tylko powstanie miasta na prawie magdeburskim, ale i zapoczątkował funkcjonowanie dworu w Boćkach. W 1513 roku prosperował już folwark dworski, który był zdolny dostarczać dziesięcinę miejscowemu kościołowi.

Pierwsza rezydencja Sapiechów najprawdopodobniej została ulokowana między rzeką Nurzec, przeprawą mostową gościńca bielsko – drohickiego, rynkiem miejskim, kościołem farnym oraz placami plebana. W tym miejscu założony został pierwszy folwark. W II połowie XVI w., wzorem innych renesansowych siedzib dworzan królewskich, przeniesiono poza miasto folwark na teren opadający ku południowemu – zachodowi do doliny rzeki Nurzec (prawy brzeg) w miejscu, gdzie wpadają do niego strumienie wodne (wykorzystane w celu nawodnienia fos). Obronność terenu uwidoczniła warowny charakter pierwotnego założenia folwarcznego (zatarty podczas gruntownej przebudowy siedziby w XVIII w.). Folwark położony był kilkaset metrów od rynku miejskiego i kościoła oraz nieopodal traktu z Brańska do Drohiczyna. Autorem renesansowego założenia folwarcznego najprawdopodobniej był Stanisław Rodowicz, który realizował na tym obszarze reformę włóczęną przed 1579 roku. Nowy folwark pierwotnie pełnił funkcję wyłącznie gospodarczą.

Potomek Iwana Sapiehy – dworzanin królewski Fryderyk Sapieha z powodu ciągłych sporów z sąsiadami odsprzedał włości dubieńskie swojemu bratu Pawłowi, który najprawdopodobniej wybudował w Dubnie własny zamek. W ten sposób zaczęły funkcjonować obok siebie dwa zamki związane z rodem Sapiehów.

Po śmierci Pawła Sapiehy w 1579 roku na podstawie podziału spadku między synami dobra boćkowskie wraz z dworem, 3 folwarkami (w Starym Siole, w Knorydach i w Dubnie) i okolicznymi wsiami (na przykład: Nurzec, Dydule, Mołoczki itd.) odziedziczył Bohdan Sapieha. Po nim w 1593 roku włości odziedziczyli: jego syn Andrzej Jerzy Sapieha, podkanclerzy litewski Paweł Sapieha oraz wojewoda miński i nowogrodzki Mikołaj Krzysztof Sapieha. Jerzy Miłoszewski przekazał w 1606 roku Andrzejowi Sapieże część wsi Andryjanki, które następnie zostały wcielone do majątku boćkowskiego. Andrzej Jerzy Sapieha zmarł w 1610 roku zostawiając część spadku ziemskiego swojej żonie Elżbiecie z Radziwiłłów Sapieżance. Wdowa wyszła za mąż za Mikołaja Zawiszę³⁸⁷, który po jej śmierci miał dożywotnie prawo do dóbr boćkowskich. Po Andrzeju Jerzym Sapieże pozostałą część spadku otrzymał Mikołaj Krzysztof Sapieha. Spadkobierca przebudował dwór w Dubnie przeznaczając go na swoją główną siedzibę. Po jego śmierci dobra boćkowskie i dobra dubieńskie w wyniku podziałów spadkowych zostały oddzielone od siebie³⁸⁸.

Dobra boćkowskie po Mikołaju Krzysztofie Sapieże w pełni odziedziczyła jego podopieczna Eleonora Sapieżanka, córka Andrzeja Sapiehy, która wyszła za mąż w 1629 roku za starostę lełowskiego Marcina Szyszkowskiego (zm. 1654). Para zaciągała pożyczki pieniężne pod zastaw swojego majątku, przez co zadłużyła dobra boćkowskie.

W 1660 roku Boćki zostały spalone przez wojska moskiewskie kniazia Iwana Chowańskiego. Wówczas zamek boćkowski nad rzeką Nurcem oraz folwark boćkowski położony poza miastem, uległy znacznemu zniszczeniu. Z powodu tych strat przeniesiono siedzibę Sapiehów z Bociek do pobliskich Knoryd, gdzie funkcjonował już jeden z folwarków wchodzących w skład dóbr boćkowskich.

Eleonora z Sapiehów Szyszkowska (pochodziła z linii kodeńsko – boćkowskiej) była bezdzietna i jeszcze za życia określiła swojego spadkobiercę, którym miał zostać Paweł Jan Sapieha, z linii różańskiej (czerejskiej). Po Pawle Janie Sapieże dobra boćkowskie

---

³⁸⁷ Mikołaj Zawisza (zm. ok. 1639) – litewski referendarz świecki (od 1625), kasztelan witebski (od 1626).

³⁸⁸ Dobra dubieńskie zostały połączone dopiero za rządów Józefa Franciszka Sapiehy.

odziedziczył jego syn Franciszek Stefan Sapieha, który był koniuszym Wielkiego Księstwa Litewskiego. Nowy właściciel zastawiał lub wydierżawiał Boćki na przykład: Walentemu Godlewskiemu, Andrzejowi Rzeczyckiemu, Mikołajowi Tokarzewskiemu. Liczne dzierżawy, wojny i pomory, który pojawiły się w II połowie XVII w. w Rzeczypospolitej, doprowadziły do złej kondycji dworu.

Po śmierci Franciszka Stefana Sapiehy miasto Boćki, wsie Knorydy, Krasna Wieś, Stara Wieś, Romaszki, Mokre, Andryjanki i Żołódzki, najpierw były zarządzane przez wdowę Annę Krystynę z Lubomirskich, a następnie dobra odziedziczył ich syn Józef Franciszek Sapieha, który był dowódcą wojsk litewskich i podskarbisem wielkim litewski. W 1709 r. ożenił się z Krystyną Branicką, siostrą Jana Klemensa Branickiego, hetmana wielkiego koronnego i właściciela Białegostoku. Za ich panowania na tym obszarze rozpoczął się intensywny rozwój Boćek.

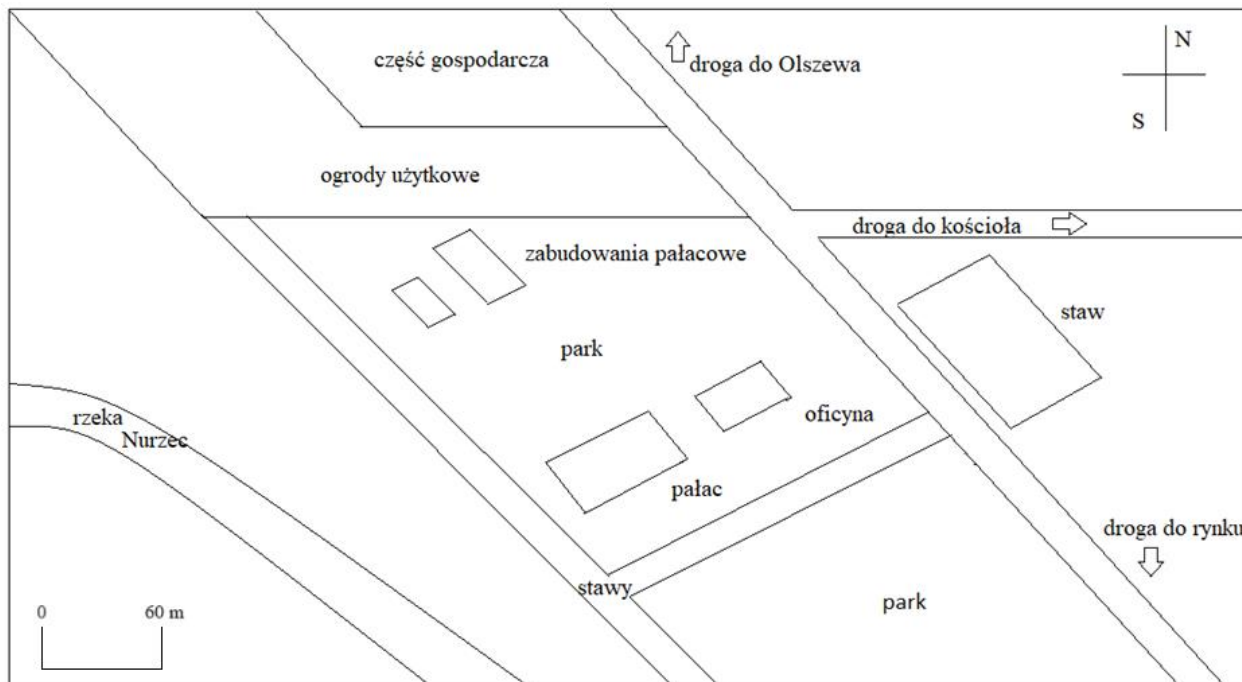
W miejscu dawnego, renesansowego założenia folwarcznego w Boćkach rozpoczęto w I połowie XVIII w. budowę późnobarokowego zespołu pałacowo – ogrodowego. Rezydencję magnacką pobudowano na kilkumetrowym wzniesieniu wraz z dwiema oficynami ulokowanymi nad trzema sadzawkami, które pełniły funkcję parterów wodnych. Przed siedzibą Sapiehów pobudowano bramę wjazdową nakrytą kopułą oraz zegarem, którą zaprojektował Jan Henryk Klemm³⁸⁹. Nieopodal pałacu umiejscowiono park otoczony kilkoma kanałami oraz basenami. W latach 30. XVIII w. powstał wieloczęściowy ogród pałacowy, obejmujący ogrody ozdobne i użytkowe (rozbudowany w latach 70. i 80. XVIII w.).

Park składał się z parterów kwiatnych i boskietów, które przedzielały aleje i częściowo wybiegały na groble między stawami albo do sadu. Ogród ozdobny ulokowany był na południowy – wschód od pałacu i oficyn. Od północnego – zachodu do układu parku wchodził ogród użytkowy. Dodatkowo występował również drugi ogród owocowy przy oficynach dworskich. Na terenie założenia powstała również szkółka drzew ozdobnych na przykład kasztanowców³⁹⁰, które sprzedawane były do innych majątków.

---

³⁸⁹ Jan Henryk Klemm zaprojektował również bramę główną do założenia pałacowo – ogrodowego Branickich w Białymstoku oraz został polecony przez Jana Klemensa Branickiego do budowy założenia pałacowo – ogrodowego Sapiehów w Boćkach.

³⁹⁰ APB, *Teki Ginki*, nr 342, s. 7 – 7v.

Rysunek nr 14. Plan rozplanowania założenia pałacowo – ogrodowego w Boćkach w XVIII w. Opracował Karol Straczyński. Skala 1:2 000.

Założenie pałacowo – ogrodowe w Boćkach powstawało przez wiele lat pod ścisłym nadzorem Jana Henryka Klemma. Józef Franciszek Sapieha był głową rodu Sapiehów. „U schyłku życia miał 81 wsi, 34 folwarki oraz cztery całe miasta i połowę piątego. Wartość jego majątku szacowano na ok. 3 miliony złotych polskich.”³⁹¹ W skład jego dworu wchodził m.in. kapelan – ks. Jakub Netler, medyk – Jan Noswicz. Na dworze działał m.in. Jakub Fontana, Stanisław Cieślikowski, Jerzy Plersch, Krzysztof Strycki, Jan Siezewicz.

Założenie dworskie w Boćkach było główną siedzibą „Państwa Boćkowskiego”. W II połowie XVIII w. w skład dóbr wchodziły: miasto Boćki z folwarkiem, Andryjanki z folwarkiem, Dubno z folwarkiem, Knorydy z folwarkiem, Romaszki z folwarkiem, część Łubina, Brześcianki i Szczył. W tym okresie dwór obsługiwało ok. 100 osób o różnych funkcjach, tj.: administratorzy, szambelan, kapelan, murgrabi, damy dworu, masztalerze, stangreci, dobosz, trębacz, strzelce, służba dworska, ogrodnicy itd. We dworze przebywały także sieroty, które znajdowane były jako niemowlęta na terenie miasta.

³⁹¹ Z. Romaniuk, *Boćki ...*, s. 64.

Z inicjatywy Józefa Franciszka Sapiehy pod koniec I połowy XVIII w., powstało nowe oblicze rezydencji pałacowej. Modyfikacja zespołu dworskiego prowadzona była równolegle z budową zespołu klasztornego. Nie wiadomo dokładnie na czym konkretnie polegały prace budowlane, ale odbywały się w obrębie: pałacu (na przykład otynkowanie fasady pałacowej), ogrodu (na przykład wyczyszczenie kanałów), budynków gospodarczych (na przykład powstały nowe oficyny).³⁹² „Z opisu z 1769 roku znane są pałacowe pomieszczenia: sala z wiszącymi lustrami i 35 lichtarzami, pokój gospodarza obity zielonym adamaszkiem, zielone alkowy (sypialnie), gabinet w kolorach złoto-białych, garderoba z obiciami drukowanymi, drugi pokój gospodarza z obiciem zielonym, portretami hetmana (tombakowy św. Michał zdeponowany był u reformatów), gabinet pański z chińskim obiciem w kwiaty, z alkową „Pana” i „Jej Mości Pani” – jej alkowa obita materiałami bawełnianymi w paski; na górze (poddasze?) gabinecik, kancelaria, dwie garderoby górne, z kanapami i krzesłami warszawskimi. W oficynach były: gabinet, pokój, drugi gabinet, alkowy, pokoje gościnne. Na terenie dworskim stał pałacowy spichlerz (pod opieką murgrabiego Marcina), stolarnia, szopa „fabryczna” i spichlerz „fabryczny”. Dworską kuchnią „zarządzali” kuchmistrzowie („coquinae magister”): Ludwik Werdel (wzm. 1725 – 1727) i Fryderyk Gawszy (1788).”³⁹³

W XVIII w. zabudowania dworskie wraz z kompozycją parkową, ogrodami i akwenami rozrosły się do terenu o powierzchni kilkadziesiąt hektarów. W tym okresie założenie magnackie sprzęgnięto z układem urbanistycznym Bociek. Elementem wiążącym oba założenia była zaprojektowana dzielnica według sześciu promieniście rozbiegających się ulic. Na odcinku drogi wychodzącej od bramy pałacowej, a idącej do starego rynku, wydzielono u zbiegu ulic sześcioboczny nowy rynek. Drogi wychodzące z nowego placu połączyły pałac z miastem – ze starym rynkiem i kościołem Ojców Reformatów oraz z drogą wychodzącą na murowaną kaplicę dworską³⁹⁴ oraz z drogami biegnącymi na mosty na rzece Nurzec.

Po śmierci Józefa Franciszka Sapiehy i jego żony Krystyny z Branickich Sapiehy, dobra boćkowskie odziedziczyła Teresa z Sapiehów Potocka, które kontynuowała prace przy rezydencji. Teresa Sapieżanka po rozwodzie³⁹⁵ z Hieronimem Florianem ks. Radziwiłłem, chorążym wielkim litewskim, wyszła za mąż za Joachima Karola Potockiego, starostę

---

³⁹² Prace remontowe nadzorowane były przez duchownego Mateusza Osieckiego oraz Jana Henryka Klemm – głównego architekta Jana Klemensa Branickiego, który za jego pozwoleniem pracował na dworze boćkowskim.

³⁹³ Z. Romaniuk, *Boćki ...*, s. 70.

³⁹⁴ Kaplica dworska nie zachowała się do czasów współczesnych.

³⁹⁵ Para rozwiódła się w 1744 roku.

trembowelskiego, podczaszego litewskiego. Od tej pory Boćki przeszły we władanie rodziny Potockich, która miała wielkie połacie ziemskie na Litwie, w Ukrainie i w Małopolsce.

Nowy właściciel – Joachim Karol Potocki ok. 1760 roku nakazał, aby poddać remontowi ogrodzenie i oficyny dworskie. Ponadto z należytą dbałością należało obchodzić się z ogrodami pałacowymi w Boćkach i Knorydach m.in. uporządkowano figarnię i pomarańczarnię.

Boćki wraz z rezydencją zostały znacznie zniszczone przez wojska moskiewskie podczas walk z konfederatami barskimi.³⁹⁶ Pałac został splądrowany. Spowodowało to odbudowę siedziby Potockich w latach 70. XVIII w.

Joachim Karol Potocki z powodu swojego nastawienia antyrosyjskiego musiał wyemigrować z kraju. Po powrocie do ojczyzny nie odwiedzał już Bocię. Nie ukończył planu rozbudowy miasta, w tym na przykład budowy kościoła w rynku.

Teresa i Joachim Karol Potocki mieli dwie córki: Krystynę i Joannę³⁹⁷. Po ich śmierci majątek odziedziczyła ich córka Krystyna Potocka, która wyszła za mąż za Franciszka Piotra Potockiego, starostę szczyrzyckiego. Za panowania tego małżeństwa w Boćkach rezydencja była dalej odbudowywana w latach 80. XVIII w. i nabrała cech bardziej klasycystycznych. Dokonano pewnych modyfikacji w założeniu pałacowo – ogrodowym. Stara brama projektu Klemma wciąż otwierała całe założenie rezydencjonalne. Po niej wjeżdżano na dziedziniec ogrodzony murem. Pod koniec lat 80. tego stulecia dokonano znacznej przebudowy wnętrza pałacowych, pod kierunkiem ppor. korpusu inżynierów wojsk litewskich Michała Aignera³⁹⁸. Dodatkowo rozpoczęto budowę nowego pałacu, który wchodził w skład całego założenia dworskiego. Przy pracach budowlanych zatrudnieni byli: sztukator Józef Propst z Warszawy³⁹⁹, ślusarz Michał Sieńkiewicz, murarz Franciszek Serafinowicz z Warszawy. Trwające prace do końca XVIII w. objęły zasięgiem również ogrody. Najprawdopodobniej budowa nowego pałacu nie została dokończona. Na przełomie XVIII/XIX w. majątek boćkowski przejął ich syn Jan Alojzy Potocki.

Ks. Jan Warpechowski – proboszcz boćkowski, w latach 20. XX w. w swoich „Wspomnieniach” ukazał dawną rezydencję: „Dziś opowiadają starzy ludzie, że na drodze do Brańska stał piękny most, a dalej przez wspaniałą bramę wjazd do dworu

---

³⁹⁶ APB, *Teki Glinki*, nr 315, s. 261.

³⁹⁷ Joanna Potocka (ur. 1755) – żona Jana Alojzego Potockiego h. Srebrna Pilawa.

³⁹⁸ APB, *Teki Glinki*, nr 250, s. 1 – 7.

³⁹⁹ Z. Prószyńska, zob. *Propst (Brobst) Józef Antoni*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, 2007, t. VIII.

boćkowskiego. Pałac stary stał frontem do bramy, odległy od niej 60 kroków. W południowym szczycie tegoż niedaleko stał pałac nowy, frontem do stawu, do którego w dół prowadziły schody. Na północ od pałaców, bliżej rzeki, domki oficjalistów, a jeszcze dalej gumna. Od nowego pałacu przez staw był most, a dalej ogród owocowy. Równoległe z drogą brańską, na odległości od niej 30 kroków, obok sadu był budynek duży murowany, to stajnia, mieszkanie furmana i ogrodnika, a przy tym budynku oranżeria. Od miasta i od gumien dwór był odgradzony głębokim rowem. Przeciw dworu, we wschodniej stronie, o ¼ km od brańskiej drogi, była dworska kaplica św. Rocha”.⁴⁰⁰

---

⁴⁰⁰ Z. Romaniuk, *Boćki ...*, s. 76.

2. Założenie dworsko – ogrodowe w Orli.

Pierwsze założenie dworskie w Orli powstało już w I ćwierci XVI w. Usytuowane było przy trakcie prowadzącym w kierunku północno – zachodnim do Bielska i w kierunku południowo – wschodnim do miasta Orli. Teren zespołu dworskiego ulokowany był po obu stronach traktu, który z czasem przekształcił się w ulicę zwaną Dworską. W pobliżu założenia, nieopodal jego południowo – wschodniej części, znajdowała się rzeka Orłanka.

Dwór został zbudowany za czasów włodarza ziem orlańskich – Bohusza Bohowitynowicza. W skład zespołu zapewne wszedł główny budynek mieszkalny oraz zaplecze gospodarcze. W tym okresie obok założenia powstała także cerkiew dworska pod wezwaniem Świętego Jana Bohosłowa (Teologa)⁴⁰¹. Niewykluczone też, że za rządów Bohowitynowiczów w Orli, elementem zespołu dworskiego były wytyczone w pewnej odległości od dworu ogrody, które miały charakter użytkowy. Założenia ogrodowe były wzorowane na siedzibach i rezydencjach książęcych⁴⁰². Najczęściej w tym okresie kształt przestrzenny ogrodów powstawał równoległe z rozbudową zespołu dworskiego.

Wraz z rozwojem osadnictwa w okresie średniowiecza i początkach epoki nowożytnej na terenie Podlasia, założenia dworskie oraz przynależne do nich: ogrody, sady, sadzawki, stawy, umiejscawiano w pobliżu dolin, rzek oraz na terenach zalesionych (puszczańskich). Ukształtowanie terenu i jego naturalne walory, były podstawowymi czynnikami w wyborze siedziby szlacheckiej. Podczas rozplanowania układu budynków dworskich, zwracano uwagę nie tylko na odpowiednie usytuowanie zabudowań pod względem obronnym, geograficznym (strony świata, poziom terenu)⁴⁰³ i funkcjonalnym, ale również na spójną relację dworu z kompozycją ogrodową, która powinna w łagodny sposób wpisywać się w dany krajobraz. Gaje położone w bliskim sąsiedztwie rezydencji, zazwyczaj nie były karczowane. Planiści chcieli zachować ich naturalny charakter i wkomponować je do kompleksu dworskiego. Na siłę nie zadrzewiano obszaru dworskiego oraz nie udoskonalano wokół niego przyrody. Poszanowanie otaczającego środowiska pochodziło także z dość powszechnego i mocnego kultu pogaństwa w tej części państwa Jagiellonów. Nie wycinano wiekowego drzewostanu,

---

⁴⁰¹ Przy świątyniach dworskich, na terenie założeń rezydencjonalnych albo w ich pobliżu, lokowano również cmentarze.

⁴⁰² J. Maroszek, *Dzieje województwa ...*, s. 79.

⁴⁰³ Zob. *Krótką nauka budownicza dworów, pałaców, zamków podług nieba i zwyczaju polskiego*, oprac. A. Miłobędzki, Wrocław 1957.

nie usuwano wielkich głazów, ponieważ uważano je za element kulturowo – religijny. Ponadto porastające lasy wokół zespołów dworskich, służyły jako zwierzyńce, w których odbywały się polowania.

Pierwsze ogrody dworskie, folwarczne, a nawet miejskie porastały grzędy jarzyn, kwiatów, ziół itp. Występowały tam aleje drzew, ściany szpalerów oraz mała architektura: altany, ławy. Z czasem łączono i przekształcano te zielne arealy w przemyślane kompozycje ogrodowe, podnosząc rangę danego miejsca. Powstawały pierwsze założenia ogrodowe w stylu renesansowym. Następnie w kolejnych stuleciach dochodziło do przekształceń osiowych na przykład w: nurcie barokowym w XVII w., stylu klasycystycznym w XVIII w.

Przy zespole dworskim, który usytuowany był w sąsiedztwie rzeki, zazwyczaj budowano pojedyncze młyny, a niekiedy nawet całą osadę młyńską. Poza tym w niedalekim sąsiedztwie zakładano folwarki, funkcjonujące pod względem gospodarczym na poczet rezydencji. Obok siedziby możnowładcy wznoszono obiekt sakralny. Taka świątynia stanowiła prywatną kaplicę szlacheckiego rodu. Równoległe z rozwojem siedziby pana formułowało się jego własne miasto.

Książęce rody z Wielkiego Księstwa Litewskiego, zakładając swoje prywatne miasta oraz projektując zespoły rezydencjonalne, wzorowały się na miejscowościach, zamkach królewskich oraz dworach myśliwskich należących do monarchy. Na Podlasiu sztandarowym kanonem architektury królewskiej w owym czasie były dwory na przykład w: Białowieży, Knyszynie, Krynkach. Rodzina Bohowitynowiczów w I połowie XVI w., była ściśle związana z Jagiellonami, zatem jest wielce prawdopodobne, że mogła powielać różne wzorce obowiązujące na dworze królewskim. Częstym typem budowli dworskiej w owym czasie była tzw. kamienica.

Po przejęciu dóbr orlańskich przez Radziwiłłów rozpoczęła się budowa lub rozbudowa⁴⁰⁴ rezydencji dworskiej. Ok. 1598 roku Krzysztof Radziwiłł „Piorun” polecił Krzysztofowi Mikołajowi Dorohostajskiemu⁴⁰⁵ znalezienie murarza do pracy przy zespole dworskim. Nadzór nad pracami budowlanymi pełnił włoski murarz Kasper, który został sprowadzony ze Śląska⁴⁰⁶.

Na początku XVII w. przeprowadzono szereg prac remontowych w założeniu rezydencjonalnym Radziwiłłów. W pierwszej kolejności zajęto się kamienicą dworską

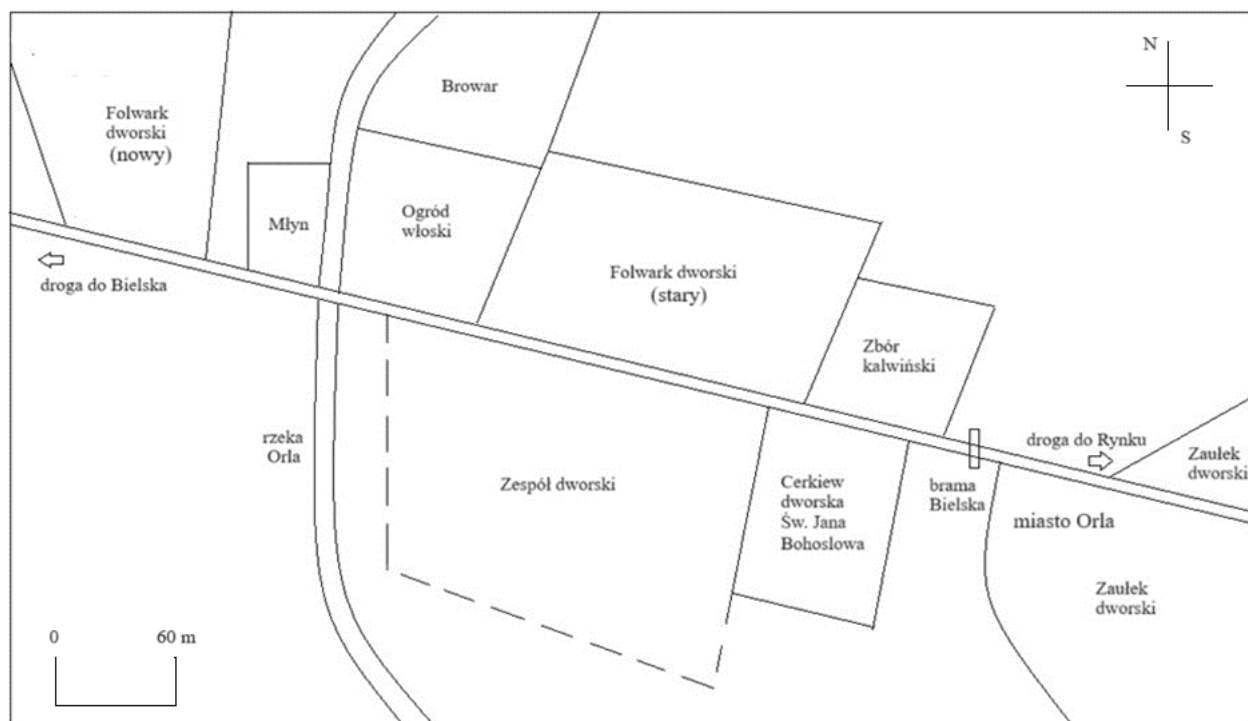
⁴⁰⁴ Brak informacji w źródłach w jakim stanie Radziwiłłowie przejęli zespół dworski po poprzednich właścicielach Orli.

⁴⁰⁵ Krzysztof Mikołaj Dorohostajski, herby Leliwa (ur. 2 marca 1562 – zm. 3 sierpnia 1615) – poeta, starosta wołkowyski (1582), marszałek dworski litewski (1596), marszałek wielki litewski (1597).

⁴⁰⁶ AGAD, AR, dz. V, sygn. 3213/I, s. 121.

oraz budynkami gospodarczymi. Zwrócono również uwagę na okalające zespół ogrody. Ogólnie prace naprawcze w zespole prowadzone były w ciągu całego XVII w. na przykład ze względu na liczne najazdy wojskowe.

Rysunek nr 15. Plan rozplanowania założenia dworsko – ogrodowego w Orli w XVII w. Opracował Karol Straczyński. Skala 1:2 000.

Budynek dworski wraz z wyposażeniem przesiąknięty był wilgocią. Przez nieszczęsne okna wchodził do pomieszczeń wiatr. Stopniowo doprowadzano go do porządku. Pomalowano wnętrza kamienicy. Najprawdopodobniej częściowo naprawiono również dach budowli. Poszycie dachowe, tj.: gonty, tarcice, dranice, sprowadzono z Zabłudowa⁴⁰⁷ i Karakul, które również należały w owym czasie do włości Radziwiłłów. Krzysztof II Radziwiłł w sierpniu 1615 roku zalecił, aby jedynie wykonywane były niezbędne remonty budynków w swoich dobrach, bez konieczności wznoszenia kolejnych zabudowań. Dodatkowo nakazał ogrodzić wszystkie swoje dwory⁴⁰⁸.

⁴⁰⁷ W Zabłudowie wykonywano m.in. dachówki, cegły, klepki i przygotowywano wapno.

⁴⁰⁸ AGAD, AR, dz. XI, sygn. 37, s. 28.

Układ przestrzenny zespołu dworskiego według inwentarza z lat 1616 – 1617 roku, dzielił się na: plac z budynkiem dworskim (kamienicą), sady, ogrody („sad wielki”), sadzawki, budynki gospodarcze (na przykład chlewy), browar, młyn, cerkiew z domem (plebana), zbór z cmentarzem oparkanionym itp. Plac dworski zajmował 3 morgi, a sady przy dworze łącznie 12 mórg. W zespole zabudowań dworskich istniała także łaźnia⁴⁰⁹. Nieopodal dworu powstał ozdobny las brzozowy.

W XVII w. układ miejscowości Orli stanowiły parcele, na których występowały zabudowania mieszczańskie. Znaczną część parceli posiadała społeczność żydowska. W Orli znajdowały się różne budynki sakralne na przykład: zbór kalwiński, cerkiew unicka oraz bożnica. Wokół miejscowości funkcjonowały również młyny oraz folwark.

W latach 1616 – 1617 powstał folwark w Orli. Zbiegło się to z przeprowadzeniem pomiaru włócznej w tych dobrach radziwiłłowskich. Założenie zostało ulokowane wśród pól ornych i łąk po przeciwległej stronie rzeki Orłanki, obok drogi wychodzącej od rezydencji oraz miasta w kierunku Bielska. Nie było one integralnie powiązane z rezydencją. Folwark w I połowie XVII w. składał się z: domu gospodarskiego, stajni, obory, spichlerza, stodoły, sernika, wozowni oraz ogrodu (użytkowego na przykład jarzynowego, najprawdopodobniej podzielonego na kwatery w stylu renesansowym). Do folwarku prowadziły wielkie wrota. Zabudowania ogrodzone były dyłowaniem, z licznymi furtkami. Nieopodal zespołu folwarcznego usytuowany był nad rzeką browar. Oprócz niego występowały przed 1655 roku budynki młyńskie⁴¹⁰.

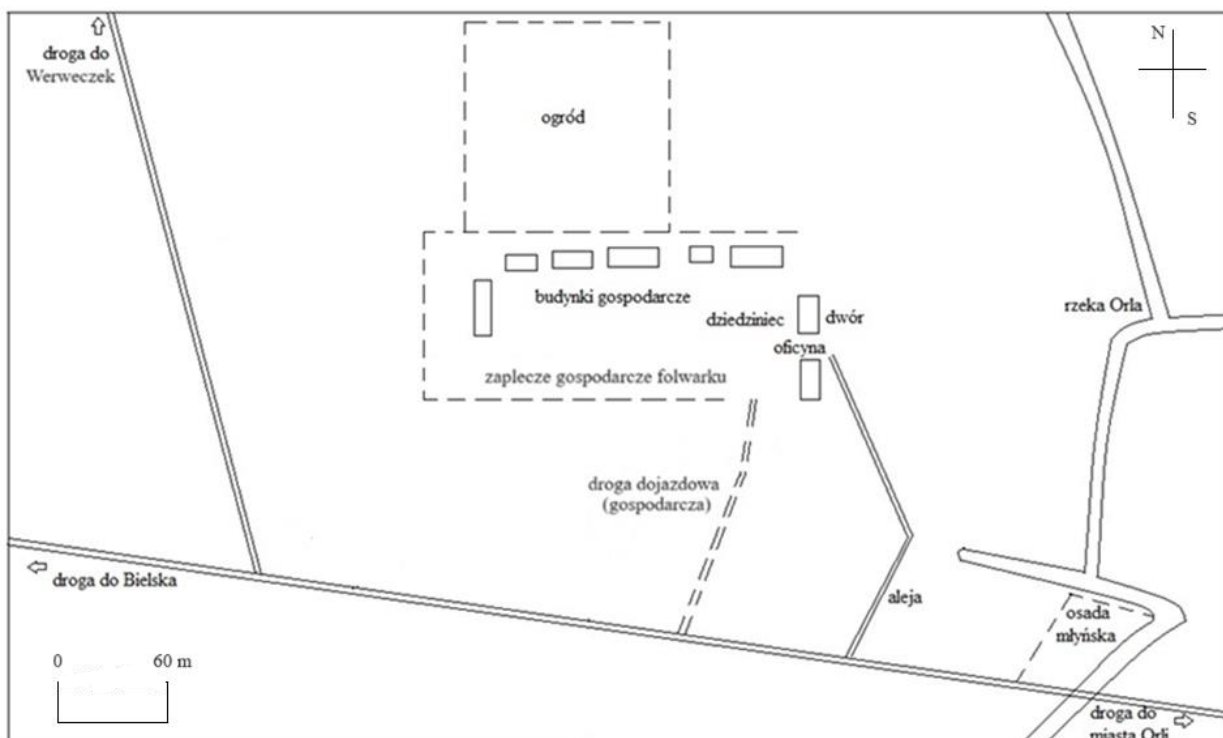
W XVII w. Radziwiłłowie nadzorowali pracę folwarku oraz dbali w różnym stopniu o jego stan zachowania. Odkąd włości orlańskie przeszły w ręce rodziny Branickich (przez cały XVIII w.), to założenie folwarcznie zaczęło popadać w ruinę⁴¹¹.

---

⁴⁰⁹ AGAD, AR, dz. V, sygn. 4266, s. 10 – 11.

⁴¹⁰ AGAD, AR, dz. XXV, sygn. 2906.

⁴¹¹ W XIX w. folwark został odbudowany przez Dominika Radziwiłła oraz stał się centrum dóbr radziwiłłowskich, ponieważ rezydencja dworska była zdewastowana.

Rysunek nr 16. Plan rozplanowania założenia folwarcznego w Orli w XVII w.

Opracował Karol Straczyński. Skala 1:2 000.

W pierwszych trzech dekadach XVII w. stan założenia dworsko – ogrodowego oraz folwarku był wciąż niezadawalający (m.in. przeciekające dachy, panująca wilgoć w budynkach). Starosta orlański – Maciej Berzeński oraz budowniczy królewski – Hanus Mosses⁴¹², zajęli się kolejnymi naprawami rezydencji. Hanus Mosses planował przekształcić bryłę dworu dodając na przykład: kopuły, wieżę.

Właściciel dóbr zatwierdzał wszelkie projekty budowlane oraz finansowe w zespole rezydencjonalnym. Ogólnie starostowie orlańscy pełnili pełny nadzór nad pracami budowlanymi na terenie założenia dworskiego. Zajmowali się także sprawami finansowymi dotyczącymi remontów. Przy pracach zaangażowani byli cieśle, murarze oraz chłopci. Głównym materiałem budowlanym było drewno z Puszczy Zabłudowskiej⁴¹³. Z dóbr zabłudowskich należących do Radziwiłłów transportowano także cegły i wapno.

Inwentarz z 1635 roku szerzej przybliżył wygląd zespołu radziwiłłowskiego. Założenie dworskie otwierała okazała i wertykalna brama wjazdowa, która prowadziła na czteroboczny

⁴¹² AGAD, AR, dz. V, sygn. 10065, s. 1.

⁴¹³ AGAD, AR, dz. V, sygn. 637/I, s. 54, 57.

dziedziniec⁴¹⁴ otoczony lipami. Wokół placu znajdowały się na przykład: dwór (kamienica), stajnie, wozownia, dom urzędniczy, dom myśliwski, piwnica, studnia, różne budynki gospodarcze (najprawdopodobniej: spichlerz, spiżarnia oraz kuchnia – piekarnia)⁴¹⁵, drewniany browar nad stawem i łaźnia.

Budynek dworski posiadał w swoich narożach wieżyczki (łącznie cztery) zwieńczone kopułą. Portal główny dworu oraz wejście boczne przez ganek, zabezpieczone były żelaznymi kratami. We wnętrzach były renesansowe meble⁴¹⁶, gobeliny i piece kaflowe. Budynek dzielił się na liczne pomieszczenia, komory na parterze i piętrze. Ściany zdobiły sarmackie obrazy rodziny Radziwiłłów. Do piano nobile prowadziły schody z parteru. Na piętrze znajdowała się m.in. reprezentacyjna sala stołowa, sypialnie właścicieli. Na parterze przebywała służba.

Architektura założenia miała zazwyczaj od jednej do dwóch kondygnacji z podpiwniczeniem. Kryta była gontem, blachą. Tereny zielone w zespole dworskim podzielone były na sady (na przykład owocowe), ogród (kwaterowy, najprawdopodobniej renesansowy typu włoskiego)⁴¹⁷ i zagajnik. Ogród obfitował w owoce, ozdobne rośliny i zioła. Na obszarze ogrodu znajdował się: dom ogrodniczy, wirydarz, ciek wodny, sadzawki. W późniejszych latach do ogrodu dołożono cztery baszty⁴¹⁸. Małą architekturę stanowiła: altana na wodzie, pomost, zegar słoneczny w jednym z zagajników. Całe założenie rezydencjonalne, jak i poszczególne kwartały zespołu, ogrodzone były dyłowaniem.

Po burzliwych latach 1655 – 1660 zespół dworski został częściowo zniszczony. Stacjonujące tu wojska moskiewskie, siedmiogrodzkie itd., jak i lokalni chłopcy uszkodzili dwór wraz zabudowaniami⁴¹⁹. W gruncie rzeczy założenie nie zostało zrównane z ziemią. Powybijane były okna w budynkach oraz zrujnowane izby. Ogrodzenie wokół założenia było niepełne. W stawach brakowało ryb, a w lasach wybito dużą ilość zwierzyny. Podjęto działania w celu odbudowy zespołu dworskiego wraz z ogrodem włoskim. Starosta orlański Mikołaj Porębski⁴²⁰, a później Jan Misiewicz zalecali remontowanie budynku w zespole

---

⁴¹⁴ G. Sosna, D. Fionik, *Orla na Podlasiu ...*, s. 24.

⁴¹⁵ W trzeciej ćwierci XVII w. doszło do wielu przekształceń w zespole dworskim m.in. pojawił się budynek lodowni, AGAD, AR, dz. XXV, sygn. 2908, s. 2 – 14.

⁴¹⁶ AGAD, AR, dz. XXV, sygn. 2904, k. 7v.

⁴¹⁷ Tamże, k. 2v – 7v.

⁴¹⁸ AGAD, AR, dz. XXV, sygn. 2906, k. 12 – 13.

⁴¹⁹ AGAD, AR, dz. V, sygn. 12916, s. 5 – 6.

⁴²⁰ Tamże, s. 9 – 10.

rezydencjonalnym, folwarku oraz w mieście. Sukcesywnie remontowano zabudowania, lecz wciąż nie osiągnano wystarczających i zadawalających rezultatów.

Za czasów Radziwiłłów panujących w Orli w XVII w., założenie dworsko – ogrodowe wraz z pobliskimi folwarkami były symbolem potęgi magnackiego rodu. Do dóbr ściągali znakomici goście: posłowie, książęta, dygnitarze królewscy itd. Odkąd ziemie orlańskie przeszły w dzierżawę, to rozpoczął się powolny rozkład kompleksu rezydencjonalnego. Dzierżawcy przestali dbać o dwór, ponieważ nie byli jego właścicielami. Budynki zaczęły popadać ruinę, a zieleń bez braku pielęgnacji w zgliszcza. Dodatkowo wybuchały pożary⁴²¹ w dobrach, które czyniły ogromne szkody. Wespazjan Sienicki oraz rodzina Branickich, którzy mieli w zastawie Orle od końca XVII w. do XVIII w., nie ulokowani tutaj swoich siedzib, lecz głównie nastawieni byli na osiągnięcie jak największego zysku z potencjału dóbr orlańskich. Z tego powodu Branicy nie byli zainteresowani rozbudową orlańskiej rezydencji dworskiej.

---

⁴²¹ AGAD, AR, dz. XXV, sygn. 2903.

3. Założenie dworsko – ogrodowe w Siemiatyczach.

Pierwsze założenie dworsko – ogrodowe w Siemiatyczach najprawdopodobniej istniało już w I połowie XV w., kiedy to osada stała się centrum administracyjno – gospodarczym dóbr. Na wzgórzu pomiędzy rzekami Muchawiec, a Kamianką ulokowano zespół zabudowań dworskich. Nie wiadomo jak wyglądał plan całego założenia. Jedynym elementem z pierwotnego układu dworskiego przypuszczalnie mogło być miejsce po dawnej, średniowiecznej świątyni prawosławnej. W II połowie XIX w. tam – na zboczu wzgórza, wzniesiono murowaną cerkiew.

Stanisław Gabriel Tęczyński ożenił się z Anną Bohuszówną, która wniosła do małżeństwa, jako posag włości siemiatyckie. Moźnowładca wystarał się w 1542 roku Siemiatyczom u króla Polski przywilej lokacyjny na prawie magdeburskim. W związku z tym Tęczyński na nowo nakazał wytyczyć granice miasta wraz z określeniem lokalizacji nowego założenia dworskiego. Rezydencja została przeniesiona ze wzgórza pomiędzy dwoma rzekami do południowo – wschodniej części Siemiatycz. Jej wschodnia część leżała obok rzeki Kamianki, zaś zachodnia przy gościńcu wychodzącym z rynku, a biegnącym w kierunku Turnej i dalej w stronę mostu na Bugu. Kompozycja zabudowań dworskich z czasu Stanisława Gabriela Tęczyńskiego, nie została dotąd w pełni określona z powodu braku przekazów źródłowych.

W 1599 roku Lew Sapieha ożenił się z Halszką (Elżbietą) Radziwiłł. Od tego momentu dobra Siemiatyckie były pod władaniem rodziny Sapiehów, aż do XVIII w. Od I połowy XVII w. powstawały kolejne zabudowania dworskie lub przebudowywano i remontowano jeszcze te stare z XVI w. Założenie dworsko – ogrodowe składało się m.in. z: budynku dworu, stajni, wozowni, zaplecza gospodarczego oraz ogrodów, które położone były bliżej brzegu rzeki Kamianki. Wygląd całej kompozycji nie został dotąd określony. Stałą rezydencją Lwa Sapiehy i jego rodziny był pałac w Różanej. Dobra siemiatyckie za rządów Sapiehów były częstokroć dzierżawione, z czego najemcy tylko pobierali opłaty, nie inwestując zbytnio we włości. Pewne przekształcenia w założeniu dworskim w Siemiatyczach, mogły także wystąpić podczas licznych inwestycji prowadzących w mieście w I połowie XVIII w. przez Mikołaja Józefa Sapiechę.

W Siemiatyczach wybuchł wielki pożar w 1758 roku. Strawił on część miasta – fragment kościoła, pierzeję rynku od strony kościoła oraz wozownie i stajnie z założenia dworskiego⁴²². W II połowie XVIII w. właścicielką tych ziem została Anna Paulina z Sapiehów Jabłonowska,

---

⁴²² J. Maroszek, J. Szydłowski, K. Kucharczyk, *Ekspertyza Nr 79/2. Dokumentacja ewidencyjna parku ...*, s. 3, NID: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/park-anny-jablonowskiej-862899> (dnia 3 marca 2024 roku).

która dokonała modyfikacji układu przestrzennego miasta. Architekt Szymon Bogumił Zug na polecenie księżnej stworzył nowe oblicze Siemiatycz, w którym z południowej pierzei rynku miejskiego, wychodziła aleja w kierunku nowego założenia pałacowo – ogrodowego. Specyficzne połączenie miasta z siedzibą jego właściciela, wzorowane było na stylu francuskiej miejscowości – Nancy. Droga z miasta do pałacu, przechodziła przez kirkut założony w XVIII w. Nowo zaplanowana rezydencja Jabłonowskiej, najprawdopodobniej włączyła w swój układ dawną część dworską Sapiehów, która położona była przy rzece Kamiance (tam znajdowały się słynne stajnie z XVI w. oraz wozownia).

Budowa zespołu pałacowo – ogrodowego rozpoczęła się w 1777 roku w stylu klasycystycznym⁴²³. Rezydencja została umiejscowiona na wzgórzu oraz na osi alei biegnącej z miasta. Drogowy łącznik został z dwóch stron wysadzony 4 rzędami drzew (zapewne kasztanowcami lub grabami). Ulica była „szeroka na 100 łokci warszawskich”⁴²⁴. Elewacja frontowa pałacu skierowana była w stronę centrum miasta. Przed głównym budynkiem ulokowano dziedziniec paradny, a przed nim bramę, składającą się z dwóch sfinksów na postumentach. Rzeźby wykonano z piaskowca. Po bokach pałacu wzniesiono oficyny⁴²⁵. W środku dziedzińca paradnego postawiono marmurowy, biały pomnik Pawła Sapiehy⁴²⁶. Za budynkiem pałacu rozciągały się ogrody, które przecinała aleja idącą w stronę założonego na cześć Anny Pauliny z Sapiehów Jabłonowskiej nowego folwarku o nazwie „Annopol”. Ze wzniesienia dworskiego w kierunku północnym rozciągał się cały widok na miasto, czyli na: świątynie oraz dolinę rzeki Kamianki, Muchawca.

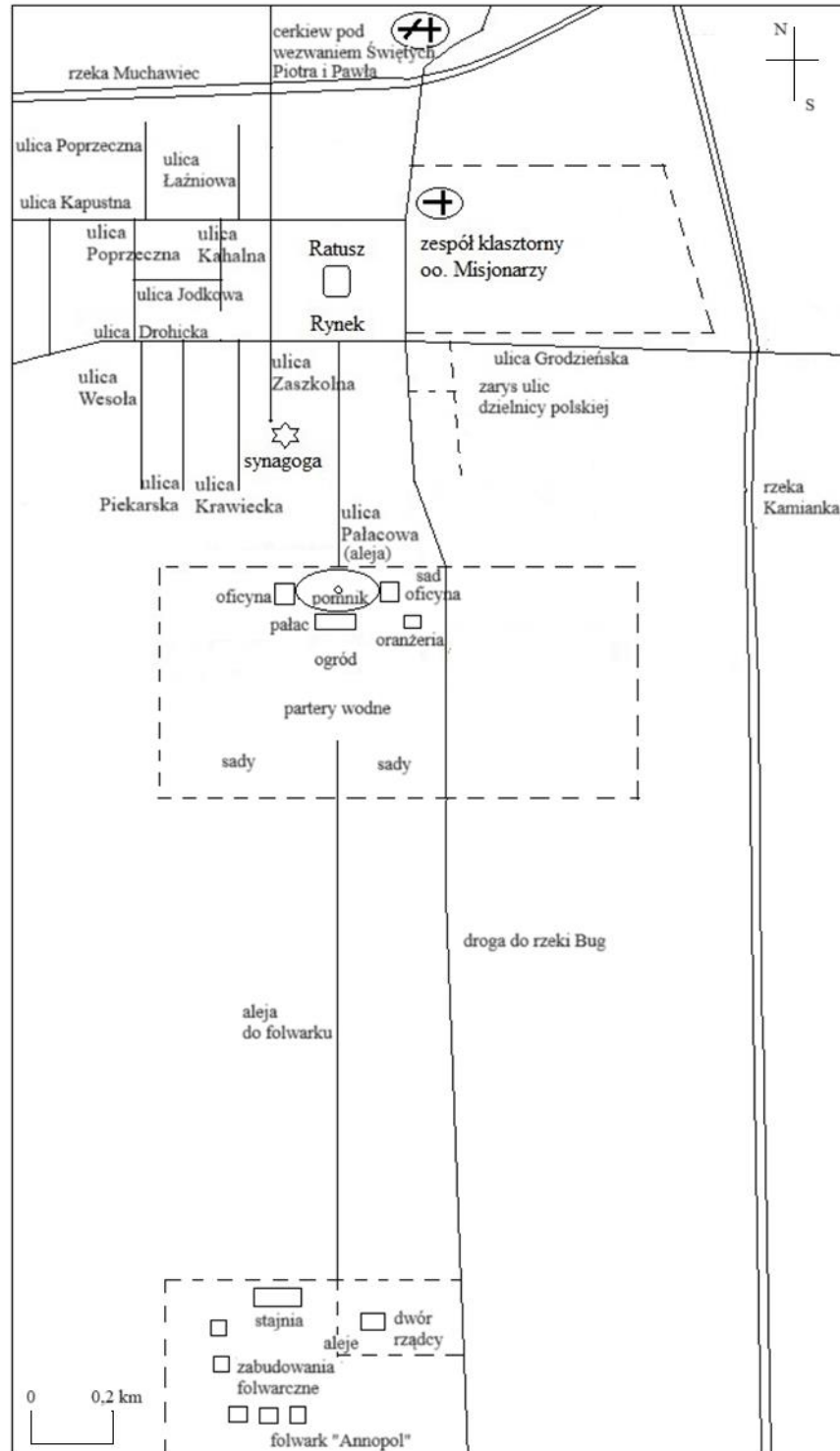
---

⁴²³ Cechy klasycystycznych polskich budynków dworskich, zob. L. Kajzer, *Dwory w Polsce. Od średniowiecza do współczesności*, Warszawa 2010, s. 167 – 175.

⁴²⁴ E. Bończak – Kucharczyk, J. Maroszek, *Katalog parków i ogrodów województwa białostockiego, Siemiatycze, gm. Siemiatycze, Ogród pałacowy*, cz. II, t. X, Białystok 1988, s. 658.

⁴²⁵ Zachodnia oficyna nazywana była „kredensem”. Zapewne w niej mieściła się kuchnia.

⁴²⁶ Dawny właściciel Siemiatycz Paweł Sapieha był bohaterem wojen ze Szwedami w XVII w.

Rysunek nr 17. Plan Siemiatycz z rozplanowaniem założenia dworsko – ogrodowego w Siemiatyczach w IV ćwierci XVIII w.⁴²⁷ Opracował Karol Straczyński. Skala 1:10 000.

⁴²⁷ Plan opracowany na podstawie: *Planu pomiarowego miasta Siemiatycz. 1771 r. / z informacjami naniesionymi w 1797 r. odnoszącymi się do zniszczeń spowodowanych przez pożar 25 czerwca 1797 r. /* WAP Białystok,

Od elewacji ogrodowej dworu widoczny był folwark „Annopol”, świadczący o słuszności ideologii reformatorskiej księżnej. Pałac w Siemiatyczach służył jako zimowa rezydencja księżnej. W ciągu ciepłych miesięcy w roku, Jabłonowska mieszkała w swojej siedzibie dworskiej w Kocku.

Murowany pałac wzniesiono na planie prostokąta. Budowla była parterowa, 7 – osiowa, z użytym poddaszem oraz portykiem wspierającym 3 – osiową facjatę, zwieńczoną trójkątnym szczytem i nakrytą dachem. Pomiędzy osiami w parterze Szymon Bogumił Zug ozdobił pałac (jak w ratuszu siemiatyckim narożniki) pasami boniowania⁴²⁸. Otwory okienne w parterze zamknięte były pod kątem prostym, zaś w wystawce półkuliście.

W pałacu mieścił się słynny w kraju i zagranicą „gabinet historii naturalnej”⁴²⁹. Znajdowały się w nim zbiory: zoologiczne, mineralogiczne, botaniczne, numizmatyczne, graficzne oraz narzędzia fizyczne i przedmioty orientalne. Obiekty eksponowano w inkrustowanych meblach o wysokim kunszcie stolarskim. Pieczę nad zbiorami sprawował kapitan Henryk Greybner⁴³⁰ – szambelan dworu siemiatyckiego. Obok „gabinetu” w salach postawiono szafy z biżuterią, porcelaną, wysokojakościowymi tkaninami, wyroby odzieżowe i z galanterią⁴³¹. W innych pomieszczeniach znajdowały się zbiory biblioteczne⁴³². Od 1788 roku księżna Jabłonowska próbowała przekazać „gabinet” pod kuratelę Rzeczypospolitej, lecz Sejm Wielki, obradujący w latach 1788 – 1792, odrzucił jej prośbę. „Kolekcja została sprzedana carowi Aleksandrowi I przez stryjecznych wnuków męża Anny – Stanisława i Maksymiliana Jabłonowskich, którzy tonąc w długach, spieniężyli możliwy jeszcze do sprzedania majątek. Zakupione zbiory car podarował Akademii w Moskwie. Większość

Kamera Wojenno – Ekonomiczna Białostocka, sygn. 2938a, w: J. Maroszek, J. Szydłowski, K. Kucharczyk, *Ekspertyza Nr 79/2. Dokumentacja ewidencyjna parku ...*, NID: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/park-anny-jablonowskiej-862899> (dnia 3 marca 2024 roku) oraz *Planu terenu założenia pałacowo – ogrodowego w Siemiatyczach – stan z 1988 r. Planu sporządzonego dla potrzeb Katalogu parków i ogrodów zabytkowych województwa białostockiego z 1988 r.*, E. Bończak – Kucharczyk, J. Maroszek, <http://www.ogrodowy.minigo.pl/index.php/page/siemiatytcze-ogr-d-pa-acowy> (dnia 3 marca 2024 roku).

⁴²⁸ Zob. *Szkice z Siemiatycz* autorstwa Zygmunta Vogla (ur. 15 czerwca 1764 – zm. 20 kwietnia 1826) – polski malarz, rysownik, pedagog, w M. Kwiatkowski, *Szymon Bogumił ...*, s. 177, zob. K. Sroczyńska, *Zygmunt Vogel rysownik gabinetowy Stanisława Augusta*, Wrocław 1969, s. 99 – 100.

⁴²⁹ T. Mikocki, *Najstarsze kolekcje starożytności w Polsce (lata 1750 – 1830)*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1990, s. 107 – 108.

⁴³⁰ I. K. Gilewski, *Siemiatycze. Zarys monografii od pradziejów do 1939*, Siemiatycze 1958, s. 36.

⁴³¹ Zob. B. Popiołek, *Z poczucia piękna, z potrzeby posiadania. Kobięcy świat rzeczy w osiemnastowiecznej Rzeczypospolitej*, Wilanów 2024.

⁴³² Zob. L. Kozakiewicz, J. Kubiak, *Siemiatycze*, Kraków 1971.

z nich miała spłonąć podczas okupacji napoleońskiej. Część jednak zapewne ocalała – odnaleziona w Petersburgu, została w dużym stopniu zidentyfikowana.”⁴³³

Ozdobny ogród pałacowy⁴³⁴ został rozplanowany według koncepcji również Szymona Bogumiła Zuga i zajmował ok. 26 hektarów. Kompozycję miał regularną. Szpalery drzew na przykład: kasztanowców, grabów, lip itp., otaczały: w centralnym miejscu założenia ogrodowego 3 kanały wodne (tworzące kształt litery „U”) oraz partery wodne położone przy południowym skraju zespołu pałacowego. Sady dworskie znajdowały się między rezydencją, a folwarkiem „Annopol” oraz w starszej części założenia⁴³⁵ należącego niegdyś do Sapiechów – po drugiej stronie gościńca do Turny (drogi prowadzącej w kierunku mostu na rzece Bug). Były ukształtowane w formie tarasowej. Podzielone je szpalerami albo alejami na kwatery, w których sadzono różne warzywa i owoce. W swoich dobrach księżna Jabłonowska posiadała też ogród botaniczny.

Oranżeria⁴³⁶ znajdowała się ok. 150 metrów na wschód od pałacu. Została ulokowana w układzie rezydencjonalnym podobnie jak budynek pałacu, czyli elewacją frontową w kierunku miasta, a prostopadle do osi kompozycyjnej. Pałac z rezydencją połączone były aleją dworską obramioną szpalerami lipowymi⁴³⁷. Projektantem najprawdopodobniej budynku z lat siedemdziesiątych XVIII w. był Szymon Bogumił Zug⁴³⁸. Jednokondygnacyjna budowla została wzniesiona z cegły, na kamiennych fundamentach i na planie prostokąta. Posiadała podpiwniczenie i była nakryta dachem czterospadowym. W połaci dachowej możliwe, że występowały lukarny (lub wołe oczka). Elewacje: północna i południowa, były zapewne wieloosiowe. Elewacja frontowa – północna na osiach posiadała dużych gabarytów stolarkę okienną. Otwory okienne w tej części budynku zakończone były pod kątem prostym (jak parter

---

⁴³³ J. Bąk, *Anna Paulina z Sapiechów Jabłonowska – kolekcjonerka ...*, s. 159.

⁴³⁴ G. Ciołek, *Ogrody polskie*, Warszawa 1978, s. 115 – 146.

⁴³⁵ Zapewne rozebrano większość budynków mieszkalnych i gospodarczych wchodzących w skład starego założenia dworskiego.

⁴³⁶ Budynek został na nowo zbudowany w latach 1983 – 1993 na starych fundamentach. Podczas odbudowy nie bazowano na oryginalnej koncepcji architektonicznej budynku, lecz tylko wprowadzono nieliczne pierwotne założenia. Pałac, oranżeria oraz najprawdopodobniej inne zabudowania zespołu rezydencjonalnego zostały zniszczone podczas powstania styczniowego w latach 1863 – 1864. Karta ewidencyjna *oranżerii, ob. szkoła muzyczna* w Siemiatyczach, II połowa XVIII w., Nr 4421, z dnia 19 listopada 1966 roku, NID: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/g-226995> (dnia 3 marca 2024 roku).

⁴³⁷ J. Bielecki, *Siemiatycze. Woj. Białostockie. Budynek dawnej oranżerii. Badania architektoniczne*, Białystok 1982, s. 4.

⁴³⁸ Dotąd nie wiadomo, czy projekt Szymona Bogumiła Zuga dotyczący budynku oranżerii został całkowicie zrealizowany za życia właścicielki Siemiatycz w II połowie XVIII w.

pałacu). We wnętrzu oranżerii przechowywano, hodowano i poddawano pielęgnacji różnorodną roślinność, w zależności od gatunku, podczas różnych pór roku.

Folwark „Annopol” zasilał gospodarczo dwór siemiatycki. Dwór rządcy nazywanym „Pałacykiem Letnim” wzniesiono przy głównej osi kompozycyjnej⁴³⁹, na północ od krzyżującej się z nią alei. Droga ta biegła do gościńca wychodzącego z miasta w stronę Turny. W skład folwarku wchodziła: 70 – metrowa nowa stajnia (położona na północ od dworu), słodownia i spichlerz (umiejscowione na zachód od dworu) oraz m.in. stodoła, świnia, parnik (położone w południowej części folwarku). Gumna, spichlerze, młocarnie należące do folwarku były nadzorowane przez administratora – dwornika. Księżna ustalała zasiewy zbóż, ich zbiory oraz plewy. Do gospodarki rolnej folwarku zaliczano też uprawę łąk oraz produkcję siana. Do zakresu folwarku wchodziły jeszcze: ogrodnictwo, sadownictwo, chmielarstwo i leśnictwo.

Księżna Jabłonowska zwracała szczególną uwagę na rolę zarządcy dworu i majątków, czyli gubernatora. Doglądał on prac rolnych i hodowlanych. Był odpowiedzialny za funkcjonowanie również rezydencji. Funkcja zarządcy – gubernatora była prawie równa samemu właścicielowi. „Urząd gubernatora jest to zastąpienie władzy i powagi Pańskiej, jest to reprezentacja własnej Jego w niebytności Osoby, a w przytomności, jest to pierwsza władza egzekwująca rozkazy wszystkie, przez którą oraz wszyscy informowani zostają o woli i rozkazach dworskich, na ostatek jest to funkcja, która dojrzeć wszystko, wszędzie i wszystkich powinna i za nich oraz zdać rachunek skarbowi.”⁴⁴⁰ Pomocnikiem księżnej w sprawach rachunkowych był ekonom, który dokonywał objazdów dóbr. Prowadził specjalną księgę uwag z oględzin majątku. W zespole dworskim pracowali również: komisarze, plenipotenci do spraw prawnych, administratorzy (zarządzali folwarkiem), pisarze prowentowi, dwornicy, pasterze, czeladź dworska, chmielarze, pasiecznicy, pracownicy leśni, tzw. pańszczyźniani (kmiecie dworscy), pisarz propinacji (kierownik działu gorzelnianego i browarniczego), rzemieślnicy dworscy, dozorczy poszczególnych budynków dworskich

---

⁴³⁹ Oś kompozycyjna miasto – pałac i ogród – folwark, zob. RYDZYNA, POW. LESZCZYŃSKI, 1951 r., Plan sytuacyjny parku zabytkowego, i RYDZYNA, POW. LESZCZYŃSKI, 1951 r., Plan warstwicowy parku zabytkowego, G. Ciołek, Rejestr ogrodów polskich, Z dziejów kartografii ogrodów, z. 3, Warszawa 1965, s. 115 – 116.

⁴⁴⁰ Cytat z „Ustawy powszechne dla dóbr moich Rządców”, B. Popiołek, *Dobrodziejki i klienci. Specyfika patronatu kobiecego i relacji klientalnych w czasach saskich*, Wilanów 2020, s. 431.

i folwarcznych itd.⁴⁴¹ Każdy z pracowników⁴⁴² i poddanych we włościach posiadał pewien zakres obowiązków określony w instrukcjach⁴⁴³, które musiał przestrzegać.

W dobrach dbano o właściwą uprawę różnorodnych roślin. „Księżna miała nie tylko pomarańczarnie, ciepłe szklarnie pełne żywych osobliwości, ale mnóstwo kwiatów i kochała się w tem i nie szczędziła na to grosza. W swych rezydencjach utrzymywała księżna drogo opłacanych ogrodników, niejednokrotnie cudzoziemców, którzy urządzali wspaniałe ogrody, oranżerie i „trebhauzy”. W folwarkach zasiewanie ogrodów należało do kompetencji dworki, która „ma z wiosny wysadki różne iarzyiny w osobliwym posadzić ogródka y one za dojrzeniem zbierać, a wybrane wysuszać na słońcu dobrze, by należycie wysuszone ziarna w schowaniu się niepsuły.”⁴⁴⁴ Arystokratka zalecała następujący podział ogrodów: „2 zagony na bób zasadzany bydź ma po ośm calów jeden od drugiego, pomiędzy który sieje się szpinak, trybula, sałata, kapusta, kalarepa, szczaw, 1 zagon grochu rannego, 1 zagon kapusty, 1 zagon fasoli między którą cykorya i sałata mieści się, 1 zagon kapusty, 1 zagon marchwi zimowej, 1 zagon marchwi letniej, 1 zagon kalafiorów letnich, 2 zagony pietruszki, ½ zagona cebuli jesiennej, ½ zagona cukrowego nasienia, ½ zagona scorsonarii, 1 zagon selerów letnich, 1 zagon pasternaku, pomiędzy którym rzodkiew się mieści albo szpinak, ½ zagona pietruszki zimowej, 3 mniejsze zagonki szparagów po dwie linje w każdym, gdy się zetną cykoryę zimową na tym się sieje mieyscu, 2 zagony na inne ogrodniny.”⁴⁴⁵ Wprowadzone zostały w dobrach inspekty, które dostarczały przez cały rok świeże jarzyny. Szklarnie ogrzewano podczas okresu zimowego. Aby dopomóc zrozumieć istotę odpowiedniej uprawy roślin, księżna Jabłonowska napisała poradnik ogrodniczy „Porządek robót miesięcznych ogrodnika na cały rok wypisany”.

We włościach księżnej oprócz upraw roślinnych hodowano: bydło, owce, trzodę chlewną, drób. Zajmowano się także pszczelarstwem. Kontynuowano tradycję hodowlaną dotyczącą koni.

Dwór w Siemiatyczach i Kocku był centrum administracyjnym tych majątków. Rezydencje stanowiły ośrodki życia towarzyskiego oraz kulturalno – edukacyjnego. Były miejscem kariery szlachetnie urodzonych dzieci, pochodzących z rodzin arystokratycznych

---

⁴⁴¹ W dobrach istniała huta żelaza, którą kierował pisarz hamerniany – kierownik administracyjny.

⁴⁴² B. Popiołek, *Rytuały codzienności. Świat szlacheckiego dworu w osiemnastowiecznej Rzeczypospolitej*, Wilanów 2022, s. 25 – 381.

⁴⁴³ Zob. B. Baranowski, J. Bartyś, T. Sobczak, *Instrukcje gospodarcze dla dóbr magnackich i szlacheckich z XVII – XIX wieku*, t. II, Wrocław – Warszawa – Kraków 1963.

⁴⁴⁴ J. Bergerówna, *Księżna Pani na Kocku i Siemiatyczach*, Lwów 1936, s. 81.

⁴⁴⁵ Tamże, s. 81 – 82.

z Rzeczypospolitej. Tutaj przybywali w odwiedzin⁴⁴⁶ i żeby również podziwiać dobra, najznakomitsi dygnitarze⁴⁴⁷ z kraju i za granicy na przykład: król Stanisław August Poniatowski, księżę rosyjski Paweł, cesarz Józef II, księżę Michał Hieronim Radziwiłł.

---

⁴⁴⁶ I. K. Gilewski, *Siemiatycze. Zarys ...*, s. 36 – 37.

⁴⁴⁷ Życie dworskie zob. S. Wasylewski, *Na dworze króla Stasia*, Lwów – Poznań 1921.

4. Założenie dworsko – ogrodowe w Zabłudowie.

Pierwsza lokalizacja dworu przy Puszczy Błudowskiej w XV w. oraz w I połowie XVI w., nie została dotąd określona. Pierwotny zespół dworski mógł znajdować się: przy rzece Rudnia, albo w uroczysku „Drożyszczce Stare”⁴⁴⁸ (późniejsza nazwa „Zamczysko”), nieopodal gościńca z Gródka do Suraza, lub na wschód uformowanego w II połowie XVI w. układu urbanistycznego Zabłudowa. Z powodu braku przekazów źródłowych wystąpiła trudność w określeniu pierwotnego umiejscowienia założenia dworskiego.

Tereny puszczy Błudów od 1525 roku były we władaniu przez Aleksandra Chodkiewicza. Jego następcą został Grzegorz Chodkiewicz, który w 1553 roku uzyskał przywilej od króla na lokację miasta na prawie magdeburskim. Miejscowość Zabłudów powstała po drugiej stronie rzeki Rudni, niż zespół dworski Chodkiewiczów z I połowy XVI w. Układ miasta uformowany był na wzór miejscowości renesansowych nawiązujących do antyku.

Grzegorz Chodkiewicz zaplanował nie tylko umiejscowienie swojego prywatnego miasta, ale rozbudował zespół rezydencjonalny, aby dwór znajdował się bezpośrednio przy miejscowości. Można władca ufundował w 1567 roku w południowo – wschodniej części Zabłudowa, cerkiew pod wezwaniem Zaśnięcia Najświętszej Marii Panny. Świątynia najprawdopodobniej stanowiła łącznik między zespołem dworsko – ogrodowym, a układem miejskim. Stała obok osi – drogi pomiędzy dworem, a miastem. Wybudowanie cerkwi w tym miejscu świadczyło, że właściciel Zabudowa był wyznania prawosławnego.

Obszary rezydencjonalne rodziny Chodkiewiczów otrzymały tak samo jak miasto, kompozycję w stylu renesansowym, w której skład zaliczano: budynek dworu, zaplecze gospodarcze, ogród o funkcjach użytkowo – ozdobnych oraz groblę. Ślady renesansowego zespołu dworsko – ogrodowego zostały zatarte w kolejnych wiekach nowożytnych, z powodu przeprowadzonej modyfikacji kompleksu.

Ok. 1600 roku właścicielem dóbr zabłudowskich stał się hetman polny Wielkiego Księstwa Litewskiego – Krzysztof Mikołaj Radziwiłł. Nowy właściciel wznosił zbór kalwiński, na osi widokowej łączącej miasto z rezydencją (po przeciwnej stronie ulicy niż cerkiew). Radziwiłłowie byli zwolennikami ruchu reformatorskiego. Ulokowanie

---

⁴⁴⁸ „Inwentarz dworu i miasta Zabłudów oraz sumariusz majątności zabłudowskiej”, J. Maroszek, *Prawa i przywileje miasta ...*, s. 141.

w tym miejscu świątyni protestanckiej znaczyło o zmianie wyznania właściciela dóbr zabłudowskich oraz o dużym wyróżnieniu tego kościoła na tle innych religii w miejscowości.

Przebudowa zespołu dworsko – ogrodowego nastąpiła najprawdopodobniej za kadencji Krzysztofa II Radziwiłła w Zabłudowie, który od 1622 roku wznosił nową kamienicę⁴⁴⁹. Kiedy budowano nowy dwór na obszarze siedziby Radziwiłłów istniał poprzedni pałac zwany „Domem Wielkim”, gdzie znajdowały się pokoje księcia.

Na teren zespołu dworskiego wjeżdżało się przez „Bramę starą” na dziedziniec. Brama prowadziła w kierunku zachodnim z drogi biegnącej z miejscowości. Powstała z drewna i pokryta była gontem. Brama posiadała piętro, gdzie umiejscowiono salę wychodzącą na trzy strony świata. Przy dziedzińcu występowały różne zabudowania. Obok głównego placu istniał „Dom Wielki z gankiem drewnianym”. Za nim następny „Dom Wielki”. Po zachodniej części dziedzińca, usytuowany był ówczesny budynek reprezentacyjny Radziwiłła, zwany również „Domem Wielkim z pokojem księcia JM i izbą stołową, przy którym obok wzdłuż ganek z balasami, tokarskiej roboty, ze dwiema wschodami.”⁴⁵⁰ Po lewej stronie od wejścia przez bramę (po południowej stronie), znajdował się drewniany budynek zwany „budowaniem”, który pełnił rolę spichlerza. Przy tym obiekcie od jego strony południowej występował „Dom Stary”. Po prawej stronie od bramy głównej przy dziedzińcu była „Kuchnia Wielka”. Umiejscowiona była na wprost budynku nazwanego „Domem Wielkim z gankiem drewnianym”. Do budynku kuchni dobudowany był spichlerz. Kolejny spichlerz z piekarnią i magazynkiem funkcjonował nieopodal kuchni. Przy spichlerzach ulokowano „Dom dla przejezdnych”.

W 1622 roku rozpoczęto budowę kolejnego budynku – „Domu z wierzchnią salą”, określonego w inwentarzu⁴⁵¹ z 1696 roku⁴⁵² „Domem Wielkim”. Ulokowano go po stronie zachodniej dziedzińca dworskiego. Budynek znajdował się obok „Domu dla przejezdnych” i od strony południowej „Domu Wielkiego z pokojem księcia JM”. Został wzniesiony „po prusku w drzewo wiązane, na którym nie masz nakrycia wierzchniego, ani najmniej tarcicami

---

⁴⁴⁹ Tamże, s. 13.

⁴⁵⁰ Tamże, s. 103.

⁴⁵¹ Inwentarze m.in. z 1622 roku oraz z 1696 roku wspominają o budynkach, wydzielonych miejscach (ogrodach, sadach, sadzawkach), niegdyś położonych w zespole dworsko – ogrodowym Radziwiłłów w Zabłudowie. Dotąd tylko nieliczne z nich zostały przypuszczalnie określone w granicach historycznego założenia rezydencjonalnego z XVII – XVIII w., na przykład poprzez fragmentarycznie badania archeologiczne wykonane w 2021 roku przez archeologa Lecha Pawlatę. Z tego powodu wystąpiła trudność w naniesieniu wzmiankowanych obiektów na mapie.

⁴⁵² Tamże, s. 13; „Dom Wielki” pełnił rolę głównej siedziby Radziwiłłów w zespole rezydencjonalnym. Istniał do lat 40. XVIII w.

położona [ss], które zaczęto budować na palach. To budowanie stoi bokiem jednym ku miastu Zabłudowiu⁴⁵³. Była to przyszła siedziba rodu Radziwiłłów.

Bryła budynku posiadała dwa alkierze. Wejście do budynku znajdowało się od strony wschodniej. Poprzedzone było schodami z murowanym gankiem⁴⁵⁴ (podcieniem⁴⁵⁵) z sześcioma filarami. Na parterze na prawo i na lewo od ganku ulokowano sklepiki⁴⁵⁶. Z lewego sklepiku można było przejść do „pokoju większego”. W centralnej części dworu i na wprost ganku, umiejscowiono „salę wielką” – reprezentacyjną. W pomieszczeniu widniał herb Radziwiłłów – orzeł żelazny w całej swojej krasie i atrybutami. Za „salą wielką” biegła tylna galeria⁴⁵⁷ – korytarz. Prowadził on do pokoju sypialnego księcia. Z sieni (obręb ganku) najprawdopodobniej prowadziły schody na piętro, na którym usytuowano „Wielką Salę” z 9 wielkimi oknami. Wokół sali mogły występować inne pomieszczenia. W szczytach zastosowano wietrzniki (łącznie było ich 4).

Po północnej stronie dziedzica wybudowano „Dom dla przejezdnych”. Parterowy budynek wzniesiono na „kamiennym fundamencie złożonym z pojedynczego rzędu kamieni”⁴⁵⁸. Obiekt zbudowano z cegły, albo w konstrukcji muru pruskiego.

Kolejno wzdłuż podwórka rozpoczęto budowę nowej stajni także „po prusku” oraz wozowni, która była „cegłą w drzewo murowana”. Nad wozownią wybudowano 5 wieżyczek. Większość budynków z zespołu dworskiego wznoszono na palach, wzmocnionych podmurówką ceglana. Za stajnią był następny „Dom stary”. Obok niego spichlerz. Na terenie założenia nieopodal sadzawki dworskiej, zbudowano z drewna nowy budynek – browar, który usytuowano w małej odległości od niewielkiej starej łązni.

Wnętrza „Domów Wielkich” posiadały różne zastosowania, w zależności od nadanych im funkcji. W tych budynkach mieszkalnych pomieszczenia miały charakter reprezentacyjny, gdzie przyjmowano gości oraz izby prywatne – alkowy. Znajdowały się w nich różnokolorowe oraz o różnym kształcie i wielkości „kachle” piecowe. Oprócz nich były ceglane kominy

---

⁴⁵³ Tamże, s. 107.

⁴⁵⁴ Tamże, s. 96.

⁴⁵⁵ Parterowe dwory z gankiem lub podcieniem z kolumnadą od fasady budynku, alkierzami oraz pomieszczeniami pod wysokim dachem (użytkowanym poddaszem), często występowały w XVII – XVIII w. na obszarze Podlasia.

⁴⁵⁶ Zob. „10. Zabłudów. Rekonstrukcja rozplanowania budynku dworskiego z 1622 r. Rys. L. Pawlata”, [w:] L. Pawlata, *Badania archeologiczne dworu Radziwiłłów w Zabłudowie*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego”, 2022, z. 28, s. 101.

⁴⁵⁷ Tego typu galerie służyły we dworach jako pomieszczenia, trakty, gdzie eksponowano dzieła sztuki oraz pamiątki rodzinne na przykład: obrazy, rzeźby, ceramikę itp.

⁴⁵⁸ L. Pawlata, *Badania archeologiczne ...*, z. 28, s. 112.

i kominki, które oprócz funkcji grzewczej dostarczały dodatkowe oświetlenie. Podłogi w izbach również wykonywano z cegły lub z płytek ceramicznych. Kwatery w oknach miały przeszklenia.

Używano do wznoszenia budynków dworskich zazwyczaj drewna z pobliskiej puszczy. Tworzono też ściany w konstrukcji muru pruskiego, do którego wykorzystywano cegłę palcówkę (wyrabianą w lokalnej cegielni w folwarku⁴⁵⁹). Stawiano budowle na fundamentach kamiennych albo ceglano – kamiennych. Niektóre z nich podpiwniczano.

W pierwszej połowie XVII w. dachy budowli kryto gontem, tarcicami oraz objano dranicami. „Dom Wielki z pokojami księcia JM” posiadał dwa alkierze zwieńczone kopułami obitymi blachą. Większość obiektów architektonicznych zapewne nakryto dachem dwuspadowym. Najprawdopodobniej w cegielni zabłudowskiej wytwarzano dachówkę karpiówkę, tak powszechną w owym czasie w kraju.

Ogród znajdował się po zachodniej stronie „Domu z wierzchnią salą po prusku”⁴⁶⁰. Zagospodarowany był w stylu włoskim. Posiadał sad z różnorodną roślinnością. Graniczył ze zwierzyńcem. „Za tem pomienionem gumnem, chlewami, domem gdzie rykunia⁴⁶¹ mieszka, stajniami nowo zaczętymi wielki ogród dla jarzyn różnych, który to ogród około część otyniony, część dylami w słupy odylowany. Po koniec tego ogrodu mały ogródek otyniony dla jarzyn.”⁴⁶² Poszczególne wytyczone miejsce na terenie założenia oddzielały liczne furtki i wrota. W zespole dworskim i folwarcznym wykonano dylowanie.

Naprzeciwko zespołu dworskiego, po drugiej stronie gościńca w kierunku Gródka i Krynek, umiejscowiony był folwark, który składał się m.in. z: domu folwarcznego, kilku nowo wybudowanych spichlerzy i kilku starych „świren”, starej piwniczki, lodowni w ziemi, stajni, kilku małych stajenek, „Domu starego”, „pieca wielkiego do palenia cegły”, zapewne kilku odryn. Wokół zabudowań występował „wielki ogród dla jarzyn różnych” oraz pastwisko dla koni.

Nad brzegiem rzeki Rudni, położonym po części miejskiej, działała osada młyńska. Stał tam młyn na palach, nakryty dranicami. W podwórku osady usytuowano

---

⁴⁵⁹ Cegielnia najprawdopodobniej funkcjonowała od początku XVII w. (za czasów Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”). Pod koniec XVII w. wznowiono produkcję cegieł i dachówek na polecenie Karoliny Ludwiki z Radziwiłłów Wittelsbach.

⁴⁶⁰ Ogród występował m. in. na terenie obecnego boiska piłkarskiego w Zabłudowie.

⁴⁶¹ W ten sposób określano na Podlasiu starszą panią – decydentkę na dworze szlacheckim.

⁴⁶² J. Maroszek, *Prawa i przywileje miasta ...*, s. 113.

dom dla „gospodyni”. Za nim było zaplecze gospodarcze z: chlewami, stodołą, odrynami, ogródkiem dla jarzyn.

„Rezydencja Radziwiłłów w Zabłudowie dotychczas z „schedami na górze i gankami z balustradami rzeźbionymi” była restaurowana w latach 1663 – 1664. Swiniarski „... pałac tutejszy restaurował, okna, piece, drzwi, stoły, zydle, et id genus – dawszy przerobić i rządnicy dworek, stajnie, stodoły e.c. pobudował studnię w dziedzińcu, ocębrował pięknie, zwierzyniec, sad i ogród oparkował.”⁴⁶³

„Dom Wielki” (wzmiankowany w inwentarzu w 1696 roku) stojący na wzniesieniu dalej górował nad doliną rzeki w II połowie XVII w. Przed głównym budynkiem funkcjonował dziedziniec, obok którego korzystano ze stodoły, stajni oraz innych budynków gospodarczych. W tym okresie założenie rezydencjonalne obwiedzione zostało nowym parkanem. W obrębie zespołu pojawił się dworek urzędniczy.

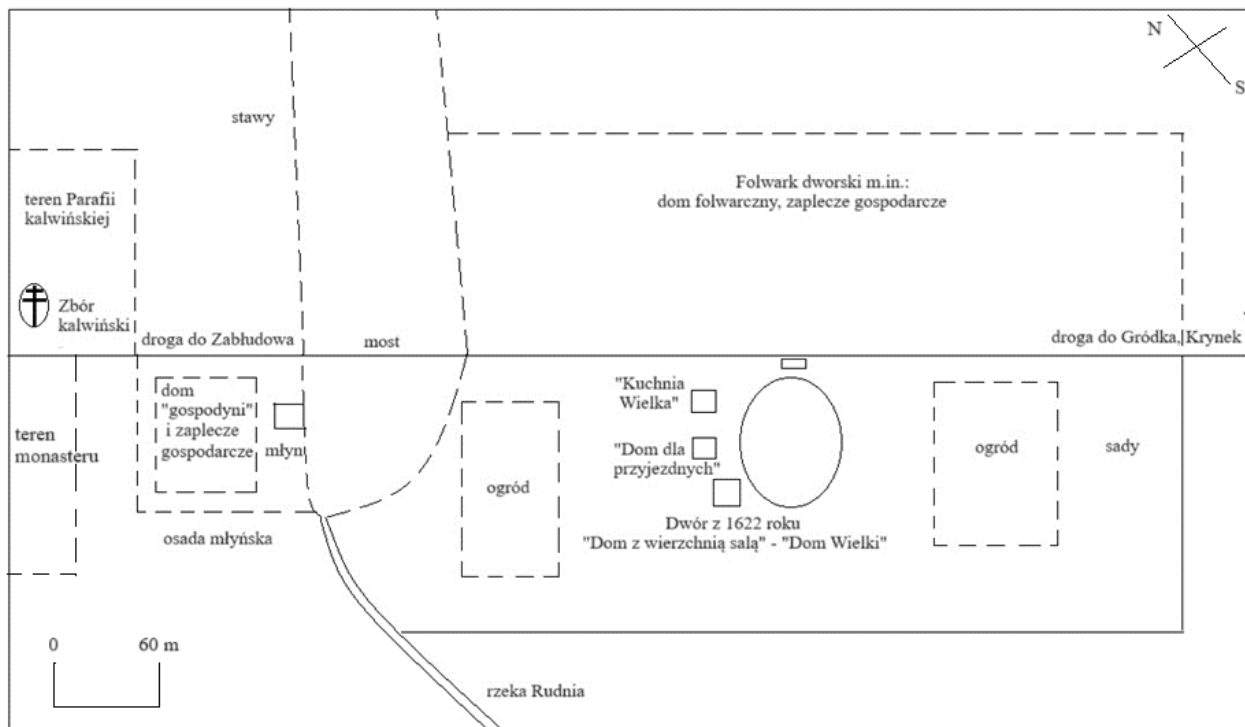
Zaniedbane przed 1663 roku ogrody ponownie zagospodarowano. Sad leżał na zachód od pałacu. Ogród i sad zapewne tworzyły tereny, które opadały w kierunku rzeki i stawu. Dworskie obszary zielone były oparkanie.

Radziwiłłowie posiadali także swój zwierzyniec, który nadzorował Daniel Camel⁴⁶⁴ w II połowie XVII w. Znajdował się w nadrzecznym lesie olsowym, położonym na północ od zespołu dworskiego. Rezydencję od miasta oddzielał powiększony staw. Ogrodnik specjalnie sprowadzony z Prus, nadzorował zieleń dworską oraz stawy.

---

⁴⁶³ Zabłudów. Woj. Białostockie. Studium historyczno – urbanistyczne ..., s. 11.

⁴⁶⁴ E. Bończak – Kucharczyk, J. Maroszek, *Zabłudów. Park dworski. Katalog parków i ogrodów zabytkowych województwa Białostockiego z 1988*, <http://www.ogrodowy.minigo.pl/index.php/page/zab-ud-w> (dnia 4 marca 2024 roku).

Rysunek nr 18. Plan rozplanowania założenia dworsko – ogrodowego w Zabłudowie w XVII w.

Opracował Karol Straczyński⁴⁶⁵. Skala 1:2 000.

W czasie wojny z Moskwą Zabłudów oraz założenie dworsko – ogrodowe Radziwiłłów poniosło straty. Ok. 1748 roku za rządów Michała Kazimierza Radziwiłła w Zabłudowie, rezydencja została ponownie przebudowana. Powstał murowany pałac z krążgankami. W XVIII w. zmieniono pokrycie dachowe na falistą dachówkę ceramiczną „holenderkę”⁴⁶⁶. Wzniesiono oficynę oraz szereg kolejnych budynków gospodarczych. Przebudowa kompleksu zapewne była utrzymana w stylu barokowym. Zmodyfikowano wygląd ogrodów ozdobnych w duchu barokowym⁴⁶⁷. Wkomponowano w sadach dworskich

⁴⁶⁵ Mapa opracowana na podstawie „Zabłudów. Usytuowanie obiektów dworskich i stref ochrony konserwatorskiej w rejonie dawnego dworu. 1) dwór z 1622 r., 2) „Dom dla przejezdnych 3) Kuchnia Wielka?, 4) budynek dworski z badaną piwnicą, 5) budynek z niezbędną piwnicą murowaną, 6) dwór z drugiej połowy XVIII wieku, 7) kompleks zabudowań gospodarczych (?) dworu z XIX wieku. Mapa NID z portalu zabytek.gov.pl”, [w:] L. Pawlata, *Badania archeologiczne ...*, s. 100.

⁴⁶⁶ Tamże, s. 125.

⁴⁶⁷ Niestety z braku przekazów źródłowych i ich nieściśności, oraz z powodu nie przeprowadzenia kompleksowych badań archeologicznych na dawnym terenie zespołu dworsko – ogrodowego w Zabłudowie, nie było możliwości przybliżenia rozplanowania i szczegółowego opisu tego założenie rezydencjonalnego w XVIII w.; zob. „1 Rozplanowanie siedziby dworskiej w Zabłudowie w drugiej połowie XVIII w. Plan de Zablandoff. Skala 1:1300. Zakład Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej U.J. 73 Neg, nr D2659”, [w:] L. Pawlata, *Badania ...*, s. 93.

dwie sadzawki. Przebudowano również staw przy kompleksie. Obok niego wykopano kolejny. Rezydencję z miejscowością łączyły drewniane mosty. Na początku XIX w. ogród przy dworze liczył 2,5 hektara powierzchni, sad z sadzawkami miał po 6 hektarów powierzchni, zaś stawy rozpościerały się na ok. 4 hektary⁴⁶⁸.

---

⁴⁶⁸ E. Bończak – Kucharczyk, J. Maroszek, *Zabłudów. Park dworski. Katalog parków i ogrodów ...*, <http://www.ogrodowy.minigo.pl/index.php/page/zab-ud-w> (dnia 4 marca 2024 roku).

V. Obiekty sakralne w układzie urbanistycznym.

Budynki sakralne przez wieki były jednymi z głównych punktów na mapie miast prywatnych. To wokół nich skupiała się ludność danych wyznań i narodowości. Niektóre świątynie z Bociek, Orli, Siemiatycz i Zabłudowa przetrwały do naszych czasów. Ostały się w szczególności kościoły rzymskokatolickie i cerkwie prawosławne. Do czasów współczesnych po części zachowały się budowle żydowskie – synagogi na przykład w: Orli, Siemiatyczach. Budynki zborów ewangelickich, powstałe w epoce nowożytnej, w tych miastach prywatnych, nie dotrwały do naszych czasów. Podobnie było z założeniami dworskimi, które popadły w całkowitą ruinę. Z układów urbanistycznych zniknęły również budynki ratuszy, jatki i karczmy.

1. Boćki.

Fundację cerkwi prawosławnej⁴⁶⁹ w Boćkach należy lokować z początkiem XVI w., gdyż w 1520 roku został pogrzebany Iwan Semenowicz Sapieha wojewoda podlaski, którego zwłoki syn jego Paweł przeniósł do Kodnia. Tablica upamiętniająca to wydarzenie zachowała się do dzisiaj w dawnej cerkwi (dziś kościół) na zamku. Według „Księgi poborowej” z 1577 roku, uposażenie „cerkwi ruskiej 2 wolne włóki i dom w mieście”. Odnotowano, że w 1627 roku w cerkwi znajdowała się księga do nabożeństwa „Triod” krakowskiego wydania z 1491 roku. „Wizyta” z 1719 roku podała o boćkowskiej świątyni, że była to „Cerkiew drzewniana stara w prasy opatrzona z Babincem do teyże Cerkwi przybudowanym”. Kolejna „Wizyta” z 1727 roku potwierdza wygląd cerkwi⁴⁷⁰, dodała, że „Carskie Drzwi Snickerskiej sztuki”. Same Boćki na początku XVIII w. przeszły we władanie rodu magnackiego Branickich. Uposażenie ziemskie cerkwi zostało uszczuplone. Zachował się dokument, który w istotny sposób uzupełnił krzywdy wyrządzone cerkwi, datowany na dnia 4 marca 1760 roku i wydany

---

⁴⁶⁹ D. Stankiewicz, *Cerkiew prawosławna Zaśnięcia NMP w Boćkach laureatem konkursu Generalnego Konserwatora zabytków*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego”, 2003, z. 8 – 9, s. 245, s. 247 – 249. A. Dzienisiuk, *Historia parafii Zaśnięcia Matki Bożej w Boćkach*, „Kalendarz Prawosławny”, 2009, s. 209 – 211; G. Sosna, *Historyczny zarys ...*, s. 64; A. Mironowicz, *Podlaskie ośrodki ...*, s. 246.

⁴⁷⁰ Innym obiektem sakralnym w obrębie Bociek, była cerkiew dworska położona w niedalekim sąsiedztwie założenia dworsko – ogrodowego. Usytuowano ją przy drodze wychodzącej od miasta w kierunku północno – wschodnim.

był przez żonę Józefa Sapiehy, Krystynę z Branickich. Porządkował grunta cerkiewne i ustanawiał nowe ich granice⁴⁷¹.

W 1513 roku Iwan Sapieha ufundował kościół parafialny pod wezwaniem Świętego Ducha. Józef Sapieha w 1703 roku wybudował drewniany kościół parafialny na placu rynkowym, w miejscu starej świątyni. Nowy kościół rozebrano w 1834 roku.

Franciszek Józef Sapieha i Krystyna z Branickich Sapieha w 1725 roku w Boćkach, ufundowali klasztor Ojców Reformatów. W 1726 roku rozpoczęto budowę barokowego kościoła i czworobocznego klasztoru, który przylegał do świątyni. Projektantem i pełniącym nadzór nad budową zespołu klasztorowego⁴⁷² był architekt – brat Mateusz Osiecki⁴⁷³ z zakonu Ojców Reformatów. Budowę zakończyła się w 1739 roku. Dokonano konsekracji kościoła pod wezwaniem Świętego Józefa Oblubieńca, Najświętszej Marii Panny i Świętego Antoniego Padewskiego w 1744 roku. Kolejny architekt Johann Klemm zaprojektował dzwonnice – wieżę zegarową, która została wzniesiona w latach 1744 – 1746. Dodatkowo zaprojektował też wokół zespołu klasztorowego⁴⁷⁴ ogrodzenie z czternastoma kaplicami. Przy kościele funkcjonował cmentarz. Naprzeciwko kościoła, po drugiej stronie traktu, ulokowano kamienną rzeźbą Świętego Jana Nepomucena, autorstwa Tomasza Huttera⁴⁷⁵.

Zespół klasztorny Ojców Reformatów usytuowano w południowo – wschodniej części Bociek, przy gościńcu prowadzącym z miasta do Bielska Podlaskiego. Kościół orientowany był na wschód. Otoczony został murem z kilkunastoma kapliczkami. Wzniesiony został na planie krzyża z cegły i otynkowany. Korpus jednonawowy, trzyprzęsłowy z wyodrębnionym dwuprzęsłowym prezbiterium⁴⁷⁶. Po stronie wschodniej prezbiterium istniała kaplica i zakrystia. Po stronie zachodniej korpusu położone było skrzydło klasztoru. Budowlę przykryto dachem

---

⁴⁷¹ Następny właściciel Bociek, a był nim hrabia Jan Potocki, zbudował w 1820 roku murowaną cerkiew.

⁴⁷² Karta ewidencyjna zespołu kościoła klasztorowego, ob. parafialny pw. Św. Józefa N.M.P. i Św. Antoniego Padewskiego w Boćkach, lata 1726 – 40, Nr 988, z dnia 3 listopada 1966 roku, NID: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/zespole-klasztorny-reform-791190> (dnia 1 marca 2024 roku).

⁴⁷³ A. J. Błachut, *Brat Mateusz Osiecki i jego dzieło*, Warszawa 2003, s. 24 – 32.

⁴⁷⁴ Po rodzinie Branickich późniejszymi opiekunami klasztoru byli Potoccy. Klasztor zlikwidowano w 1832 roku. Kościół zakonny stał się siedzibą parafii rzymskokatolickiej w Boćkach. W 1902 roku klasztor został przejęty przez prawosławnych, którzy część zabudowań tego zespołu przekazali w 1906 roku katolikom. W 1912 roku rozebrano trzy skrzydła klasztoru. Pozostało tylko jedno skrzydło, które bezpośrednio przylegało do kościoła.

⁴⁷⁵ Tomasz Hutter (ur. 28 grudnia 1696 – zm. ok. 1745) – bawarski rzeźbiarz i malarz.

⁴⁷⁶ Karta ewidencyjna kościoła klasztorowego, ob. parafialny pw. Św. Józefa Oblubieńca N.M.P. i Św. Antoniego Padewskiego w Boćkach, lata 1730 – 39, Nr 989, z dnia 3 listopada 1966 roku, NID: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/bocki-zespole-kościoła-reformatow-pw-sw-jozefa-oblubienca-nmp-i> (dnia 1 marca 2024 roku).

dwu i trzyspadowym. Na kalenicy nawy głównej umiejscowiono czworoboczną sygnaturkę. Posiadała ścięte naroża, które ujęte były wolutami. Zwieńczoną ją hełmem i krzyżem.

Elewacje kościoła były dwukondygnacyjne z wieloma osiami. Fasada kościoła miała ryzality. Naroża frontowej elewacji posiadały pilastry w stylu toskańskim. W tympanonie był otwór okienny zamknięty łukiem odcinkowym. W ryzalitach pomiędzy pilastrami w dwóch niszach postawiono rzeźby figuralne: Świętego Józefa Oblubieńca w lewej wnęce, zaś Świętego Antoniego Padewskiego w prawej wnęce. Drzwi główne i wielokwaterkowa stolarka okienna kościoła, wykonane zostały z drewna.

We wnętrzu świątyni – w jej korpusie, wyodrębniono masywne filary. Zbudowano sklepienie krzyżowe na gurtach. Korpus zamykało prezbiterium z barokowym, drewnianym ołtarzem. Po dwóch stronach nawy umiejscowiono wzdłuż ścian otwarte kaplice, w których ulokowano barokowe, drewniane ołtarze boczne z obrazami świętych. Na środku nawy tuż przed prezbiterium (w pseudotransepcie), stworzono płaską, epileptyczną kopułę na żaglach. W kopule w 1740 roku powstała polichromia wykonana przez Georga Wilhelma Neunhertza⁴⁷⁷, przedstawiająca apoteozę świętych franciszkańskich. Na podłodze świątyni położono posadzkę kamienną. W podziemiach kościoła usytuowano kryptę rodu Sapiechów.

W kaplicy kościelnej i w skrzydłach klasztoru występowały sklepienia krzyżowe. Kościół i klasztor stanowiły integralną całość⁴⁷⁸, zatem były podobne pod względem koncepcji architektonicznej i użycia materiału budowlanego. Od strony wschodniej kościoła oraz za nim występowała zabudowa gospodarcza⁴⁷⁹ na przykład „koniusznie” – stajnie. Przy klasztorze od jego strony zachodniej, rozpościerał się w kierunku miasta kwaterowy ogród.

W północnym – zachodnim narożniku terenu przykościelnego wzniesiono wolnostojącą, murowaną, tynkowaną, na planie ośmioboku, trzykondygnacyjną dzwonicę⁴⁸⁰. Obiekt służył także jako wieża zegarowa. Zbudowano ją w latach 1744 – 1746. Posiadała niski dach wielospadowy, z ośmioboczną wieżą, którą nakryto hełmem i krzyżem.

---

⁴⁷⁷ Georg Wilhelm Neunhertz (ur. 11 maja 1689 – zm. 27 maja 1749) – niemiecki malarz polichromii.

⁴⁷⁸ Zob. J. Żabicki, *Leksykon zabytków architektury Mazowsza i Podlasia*, Warszawa 2010.

⁴⁷⁹ Zob. M. Kałamajska – Saeed, *Rosyjskie pomiary klasztorów skasowanych w roku 1832*, t. I, Warszawa 2021, s. 107 – 110.

⁴⁸⁰ Karta ewidencyjna *dzwonnicy przy kościele par. p.w. Św. Józefa Oblubieńca NMP i Św. Antoniego Padewskiego* w Boćkach, lata 1744 – 1746, Nr 990, z dnia 3 listopada 1966 roku, NID: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/g-255244> (dnia 1 marca 2024 roku).

2. Orła.

Cerkiew⁴⁸¹ parafialna w Orli pod wezwaniem Świętego Michała Archanioła została zbudowana w miejscu poprzedniej świątyni pod wezwaniem Świętego Symeona z XVI w. (spłonęła podczas pożaru miasta w 1794 roku). Cerkiew⁴⁸² była orientowana i położona w południowo – wschodnim narożniku rynku. Przy obiekcie znajdował się cmentarz przycerkiewny⁴⁸³. Cerkiew była drewniana z dyli, o konstrukcji zrębowej i oszalowana. Postawiona ją na kamiennym fundamencie. Zbudowano budowlę na planie wydłużonego prostokąta, o ściętych narożach. Od zachodu przylegała do niej kruchta, zaś od północnego – wschodu i północnego – zachodu zakrystie. Cerkiew pokryta była dachem: jedno, dwu i wielospadowym⁴⁸⁴. Elewacja zachodnia posiadała wejście główne. Elewacje boczne: północna i południowa były wieloosiowe. Stolarkę drzwiową i okienną wykonano z drewna.

Wnętrze cerkwi wraz z kruchtą zostało oszalowane. Nawy boczne oddzielono filarami. Położono drewniane podłogi. W części wewnętrznej najprawdopodobniej był drewniany ikonostas. Cerkiew w późniejszych wiekach została dość mocno rozbudowana architektonicznie oraz pod względem wystroju wewnętrznego (na przykład program ikonograficzny).

W części północno – wschodniej rynku w Orli, na terenie dzielnicy żydowskiej, wzniesiono w II połowie XVIII w. murowaną synagogę⁴⁸⁵. Zbudowano ją na osi wychodzącej z narożnika rynku (północno – wschodniego). Fasada świątyni skierowana była w kierunku zachodnim. Budynek łączył w sobie cechy stylu barokowego i stylu klasycystycznego, zapewne dlatego, że był budowany na styku występowania tych dwóch nurtów w XVIII w. oraz wznoszono go w dość długim czasie. Autor projektu obiektu, nie został dotąd określony.

---

⁴⁸¹ Karta ewidencyjna *cerkiew gr. – kat., ob. cerkiew prawosławna parafialna pw. św. Michała Archanioła* w Orli, 1795 rok, Nr 3596, z dnia 26 października 1966 roku, NID: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/orla-cerkiew-parafilana-pw-sw-michala-archaniola> (dnia 2 marca 2024 roku).

⁴⁸² Bryłę cerkwi częściowo zmodyfikowano w 1878 roku, dobudowując do niej nową kruchtę. Rok później wyposażono jej wnętrze o nowy ikonostas. W 1872 roku wybudowano obecną dzwonnice przy cerkwi. Wzniesioną ją na miejscu poprzedniej, drewnianej dzwonnicy, zob. karta ewidencyjna *dzwonnicy przy cerkwi* w Orli, XIX w., Nr 3597, z dnia 14 września 1959 roku, NID: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/orla-dzwonnica-przy-prawoslawnej-cerkwi-par-pw-sw-michala-arc> (dnia 2 marca 2024 roku).

⁴⁸³ Karta ewidencyjna *cmentarza przycerkiewnego przy cerkwi pw. św. Michała* w Orli, XVI w., Nr 13402, NID: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/cmentarz-unicki-ob.-pra-692795> (dnia 2 marca 2024 roku).

⁴⁸⁴ Obecnie na dachu świątyni usytuowano dwie sygnaturki, które zwieńczone zostały cebulastą kopułą i krzyżem.

⁴⁸⁵ Karta ewidencyjna *synagogi* w Orli, II połowa XVIII w., Nr 3599, z dnia 24 lutego 1953 roku, NID: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/orla-synagoga> (dnia 2 marca 2024 roku).

Synagogę pobudowano z cegły i otynkowano. Posadowiono ją na fundamencie kamiennym. Zaprojektowano budowlę dwukondygnacyjną, na rzucie prostokąta prostopadłościennego. Świątynię nakrytą dachem dwuspadowym. Elewacje budynku były wieloosiowe. Zryzalitowaną fasadę skierowano w stronę zachodu. Fronton otrzymał pozorny portyk z dwiema półkolumnami w stylu toskańskim. Podtrzymywały one belkowanie, nad którym występował fryz tryglifowy z rozetami w metopach. Portyk zwieńczony był tympanonem. Spływowo szczyt fasady zamknięto półkoliście, poprzez wygięty gzyms. Elewację wschodnią ozdobiono pilastrami. Do bocznych elewacji przylegały przybudówki – babińce⁴⁸⁶, które nakryte były dachem pulpitem. Otwory okienne w synagodze zamknięte były łukiem pełnym i odcinkowym. W nich zamontowano drewnianą stolarkę okienną. Stolarka drzewiowa w budynku także była drewniana.

Wewnątrz synagogi stworzono dziewięciopółowe sklepienie krzyżowe na gurtach, które było wsparte na czterech kolumnach, ustawionych w części środkowej świątyni. Wnętrze świątyni uzyskało program ikonograficzny o charakterze roślinno – zwierzęcym. We wschodniej ścianie sali głównej znajdowała się prostokątna wnęka Aron ha – kodesz⁴⁸⁷.

Pomiędzy zespołem dworsko – ogrodowym, a układem urbanistycznym w Orli, położone były naprzeciw siebie przy bramie Bielskiej miejscowości – cerkiew dworska pod wezwaniem Świętego Jana Bohosłowa (Teologa) z I połowy XVI w. oraz zbór kalwiński z I połowy XVII w. Cerkiew dworska była w bardzo złym stanie technicznym już w XVIII w., co przyczyniło się do jej ruiny⁴⁸⁸. Zbór został najprawdopodobniej w XVIII w. zamieniony na synagogę. Obecnie na jego miejscu pobudowano kościół pod wezwaniem Matki Boskiej Częstochowskiej w Orli.

---

⁴⁸⁶ Babińce synagogi w Orli, zostały rozebrane po II wojnie światowej.

⁴⁸⁷ Aron ha – kodesz – szafa ołtarzowa w synagodze, w formie ozdobnej drewnianej skrzyni, w celu przechowywania zwojów Tory.

⁴⁸⁸ Ze względu na brak kompleksowych badań archeologicznych na obszarze dawnego zespołu dworsko – ogrodowego w Orli, nie było możliwości przybliżenia dokładnej lokalizacji i wyglądu cerkwi dworskiej oraz zboru kalwińskiego.

3. Siemiatycze.

Pierwsza drewniana cerkiew prawosławna na wzgórzu siemiatyckim (na północ od osady) powstała w 1431 roku⁴⁸⁹. Była pod wezwaniem Świętej Trójcy, Świętych Apostołów Piotra i Pawła, i Świętej Paraskewii. W 1456 roku Michał Kmita Sudymontowicz wyremontował świątynię oraz ofiarował jej grunty orne i łąki. Przy świątyni znajdował się cmentarz przycerkiewny. Kolejni właściciele Siemiatycz potwierdzali prawa cerkwi parafialnej. Po Unii Brzeskiej w XVII w., wprowadzono do wnętrza cerkwi wystrój i wyposażenie typowe obrządkowi łacińskiemu. Ikonostas pozostał z carskimi wrotami.

Kanonik Antoni Karczewski podczas wizytacji w 1774 roku zapisał, że świątynia potrzebuje generalnego remontu. „Wewnątrz cerkwi, za ikonostasem jest główny ołtarz, przy ścianie pod obrazem św. Trójcy. Przynależności do ołtarza wg obrządku rzymskiego, jak również cyborium stolarskiej roboty: puszka na przechowywanie św. Sakramentu wewnątrz i z zewnątrz połączana. Przy obrazach Zbawiciela, Matki Boskiej, Ap. Piotra i Pawła, św. Paraskewy urządzono małe ołtarzyki, na których odprawiano ciche msze. Przy bocznej ścianie pod obrazem św. Mikołaja był drugi ołtarz ze wschodnimi przynależnościami, w ikonostasie nad rajskimi wrotami obraz Zbawiciela o wyglądzie biskupa siedzącego na tronie, a po bokach dwunastu apostołów. Większość obrazów malowanych stylem Kijowskiej szkoły na złocistym tle.”⁴⁹⁰

W latach 60. XIX w. obok dotychczasowej, starej świątyni prawosławnej, stanęła na wzgórzu cerkiewnym nowa, murowana świątynia. Stara cerkiew ze względu na zły stan techniczny została rozebrana. Część wyposażenia ze starej cerkwi trafiła do nowej świątyni.

Parafia rzymskokatolicka wraz z pierwszym, drewnianym kościołem pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny i Wszystkich Świętych, powstały w 1456 roku za Michała Kmitę Sudymontowicza. Świątynia znajdowała się po północno – wschodniej stronie placu głównego w Siemiatyczach. Przy niej umiejscowiono cmentarz przykościelny. Z fundacji

---

⁴⁸⁹ Karta ewidencyjna *cerkwi parafialnej p.w. Św. Św. Ap. Piotra i Pawła* w Siemiatyczach, lata 1865 – 1866, Nr 4415, październik 1995 roku, NID: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/siemiatycze-cerkiew-prawoslawnna-par-pw-narodzenia-nmp-i-ss-ap> (dnia 3 marca 2024 roku).

⁴⁹⁰ Załącznik nr 1, wkładka do karty ewidencyjnej zabytków architektury i budownictwa, [w:] karta ewidencyjna *zespołu cerkwi parafialnej p.w. Św. Św. Ap. Piotra i Pawła* w Siemiatyczach, lata 1865 – 1900, Nr 4414, listopad 1997 roku, NID: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/zespol-cerkwi-prawoslawn-792169> (dnia 3 marca 2024 roku).

Lwa Sapiehy w latach 1626 – 1637⁴⁹¹, wzniesiono murowany kościół, który konsekrowano w 1638 roku. Kościół przedstawiał styl późnorenesansowy (renesans lubelski)⁴⁹². Parafia została przekazana w 1719 roku zgromadzeniu Ojców Misjonarzy⁴⁹³ z Lublina. Po przejęciu obiektu przez zakonników rozpoczęto rozbudowę terenu kościelnego, która była w latach 1719 – 1727. Powstał budynek klasztoru według projektu architekta Karola Antoniego Baya⁴⁹⁴. Prace budowlane realizowano pod kierunkiem Vincenta Rachettiego. Wokół zespołu klasztorowego zbudowano w 1725 roku ogrodzenie z dzwoniczami. Przebudowano fronton kościoła w 1737 roku. Następnie dostawiono dwa przedsionki po obu stronach wieży. W kościele wzniesiono nowy chór muzyczny w 1780 roku.

Zespół klasztorny został wybudowany w stylu barokowym. Późnorenesansowy kościół został także przebudowany w stylu barokowym. Zespół klasztorny⁴⁹⁵ składał się z: kościoła połączonego korytarzem z budynkiem klasztoru, murowanego ogrodzenia z dzwoniczami, ogrodu klasztorowego⁴⁹⁶ (do niego zaliczano: ogród włoski, ogród użytkowy, stawy, kanały itp.).

W środku założenia górował bazylikowy kościół⁴⁹⁷, orientowany na wschód, z wieżą nad fasadą. Wzniesiony na planie krzyża z cegły, otynkowany. Korpus świątyni był trójnawowy oraz trójprzęsłowy. Nawa główna równa była szerokości prezbiterium. Od północy korpusu tuż przy prezbiterium ulokowano skarbiec. Od strony południowej znajdowała się zakrystia, z której wychodziło się do łącznika prowadzącego do budynku klasztoru.

Od strony zachodniej kościoła w przyziemiu była kruchta, która prowadziła ku górze do czworobocznej wieży z zegarem i hełmem. Świątynię przykryto w nawie głównej i prezbiterium dachem dwuspadowym. Nawy boczne nakryto dachem pulpitowym. Stolarkę okienną i drzwiową wykonano z drewna.

---

⁴⁹¹ Budowa kościoła została dokończona przez syna Lwa Sapiehy – Kazimierza Leona Sapiehę.

⁴⁹² W prezbiterium kościoła przetrwało do dnia dzisiejszego renesansowe sklepienie z tarczami herbowymi Sapiehów (herb Lis).

⁴⁹³ Zgromadzenie Ojców Misjonarzy w Siemiatyczach zostało skasowane w 1832 roku, zob. Ks. E. Borowski, *Działalność Zgromadzenia misji w Siemiatyczach (1719 – 1832)*, „Studia teologiczne”, 1985, nr 3, s. 171 – 216.

⁴⁹⁴ Karol Antoni Bay (ur. 1678 – zm. ok. 1742) – włosko – polski architekt epoki baroku.

⁴⁹⁵ M. Kałamajska – Saeed, *Rosyjskie pomiary ...*, t. II, s. 833 – 834.

⁴⁹⁶ E. Bończak – Kucharczyk, *Katalog parków województwa białostockiego, Siemiatycze, gm. Siemiatycze, Park poklasztorny*, Białystok 1975, s. 1 – 6.

⁴⁹⁷ Karta ewidencyjna kościoła par. p.w. *Wniebowzięcia NMP w zespole pomisjonarskim w Siemiatyczach*, lata 1626 – 1637, 1727 rok, Nr 4408, sierpień 1998 roku, NID: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/siemiatycze-zespol-koosciola-misjonarzy-pw-wniebowziecia-nmp> (dnia 3 marca 2024 roku).

Zryzalitowana elewacja frontowa była w kierunku zachodnim, ku rynkowi miejskiemu. Była rozcłonkowana parzystymi kolumnami w stylu tokańskim oraz ujęta w szereg pilastrów. Nad wejściem głównym, w pierwszej i drugiej kondygnacji występowały otwory okienne. W narożach pierwszej kondygnacji postawiono obeliski. Fasada zwieńczona była tympanonem. Pilastry dzieliły osie w elewacjach bocznych. Nad portalem zamontowano balkon.

Wnętrze kościoła otwierała nawa główna, z której przez pary trzech arkad można było przejść do naw bocznych. Prezbiterium wydzielone zostało wydatnym gurtem tęczowym od nawy głównej. Ściany nawy głównej i prezbiterium zostały wyodrębnione tokańskimi pilastrami. Nad wejściem głównym zaaranżowano chór muzyczny. Posadzkę położono z kamienia. Wystrój i wyposażenie świątyni – ołtarze, stalle, chrzcielnica, rzeźby, obrazy itp., stworzono w stylu barokowym. Do ich wykonania wzięto do współpracy Bartłomieja Michała Bernatowicza⁴⁹⁸ oraz Szymona Czechowicza⁴⁹⁹.

Na południe od kościoła pobudowano murowany, otynkowany klasztor, który poprzedzono dziedzińcem. Tak samo jak kościół, posiadał elewację frontową skierowaną na zachód. Budowla była dwukondygnacyjna, częściowo podpiwniczona, z korpusem głównym. Korpus posiadał w centralnej swojej części ryzalit zwieńczony tympanonem, a po bokach cztery przyległe do niego skrzydła (pawilony). Elewacje budynku były wieloosiowe, przedzielone pilastrami. Dach był w korpusie głównym dwuspadowy, zaś w skrzydłach trzyspadowy. We wnętrzu były m.in. reprezentacyjne klatki schodowe, długie trakty komunikacyjne, sklepienia kolebkowe (też z lunetami) oraz ściany ozdobione zdwojonymi pilastrami. „Ma izb małych mieszkalnych na dolnym korytarzu jedenaście, przy tym Refektarz Kuchnią Spiżarnią y oratorium – Górnych ma Izb Szesnaście, w to wchodzi Biblioteka Prokura, y Oratorium małe, wposzrod Domu Salka, tak zaś dolny iako y gorny kurytarz, z wszystkimi Izdebkami iest sklepiony, od Domu jest wymurowany korytarz dla przeyscia z Domu do Kościoła.”⁵⁰⁰ Przy klasztorze funkcjonowały budynki gospodarcze na przykład: stodoła, obora, spichlerz, stajnia, wozownia oraz browar.

---

⁴⁹⁸ Bartłomiej Michał Bernatowicz (zm. 12 lutego 1730) – polski rzeźbiarz.

⁴⁹⁹ Szymon Czechowicz (ur. 22 lipca 1689 – zm. 21 lipca 1775) – polski malarz.

⁵⁰⁰ Karta ewidencyjna *klasztoru misjonarzy, ob. plebani i domu opieki społecznej* w Siemiatyczach, lata 1720 – 1727, Nr 4410, lipiec 1998 roku, NID: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/g-273815> (dnia 3 marca 2024 roku).

W latach 1725 – 1727⁵⁰¹ obwiedziono kościół oraz klasztor murowanym ogrodzeniem. Parkan wraz dzwonicami postawiono z fundacji księdza Krassowskiego. Mur otynkowany i pokryto najprawdopodobniej dachówką. Posiadał odcinki proste, wklęsłe, wypukłe oraz wnęki, kaplice w formie aediculi, w których były barokowe rzeźby świętych. Ogrodzenie ujęto pilastrami.

W ogrodzeniu między kościołem, a klasztorem była jednokondygnacyjna, murowana, otynkowana dzwonnica⁵⁰². Obiekt był na rzucie kwadratu, na wysokim cokole. Ośmiodzielny dach namiotowy, o faliście wygiętych połaciach, wsparty był na czterech filarach połączonych ze sobą arkadami. Dach przykryto dachówką. Wewnątrz dzwonnicy Sapiehowe ufundowali dzwony barokowe.

W Siemiatyczach w II połowie XVIII w.⁵⁰³ wzniesiono synagogę⁵⁰⁴ w dzielnicy żydowskiej. Usytuowano ją w południowo – zachodniej części miejscowości, nieopodal rynku. Żydzi pojawili się w Siemiatyczach w II połowie XVI w. W kolejnym stuleciu społeczność żydowska stanowiła liczną grupę w mieście. Zależna była od gminy żydowskiej w Tykocinie, gdzie już w XVII w. istniała murowana bożnica⁵⁰⁵. Klasycystyczną synagogę z II połowy XVIII w. zbudowano na miejscu starej drewnianej świątyni oraz na terenie cmentarza żydowskiego, zlikwidowanego przy wytyczeniu osi (ulica Pałacowa) pomiędzy rynkiem miejskim, a założeniem dworsko – ogrodowym księżnej Anny Pauliny z Sapiehów Jabłonowskiej. Właścicielka ze względu na wkroczenie swoją koncepcją przebudowy Siemiatycz na obszar cmentarza żydowskiego, postanowiła przekazać ziemię poza miastem, na lewym brzegu rzeki Kamionki, pod nowy cmentarz żydowski oraz wspomóc finansowo budowę nowej synagogi. Szymon Bogumił Zug najprawdopodobniej pomógł w zaprojektowaniu budowli.

Dwukondygnacyjna synagoga⁵⁰⁶ została orientowana, zbudowana z cegły i kamienia na planie prostokąta. Nakryto ją dachem czterospadowym. Elewacje budowli były wieloosiowe.

---

⁵⁰¹ Karta ewidencyjna *ogrodzenia – zespołu pomisjonarskiego* w Siemiatyczach, lata 1725 – 1727, Nr 4412, sierpień 1998 roku, NID: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/g-264606> (dnia 3 marca 2024 roku).

⁵⁰² Karta ewidencyjna *dzwonnicy w zespole pomisjonarskim* w Siemiatyczach, lata 1725 – 1727, Nr 4409, lipiec 1998 roku, NID: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/g-227193> (dnia 3 marca 2024 roku).

⁵⁰³ Dotąd jednoznacznie nie została określona data powstania tej synagogi. Przyjęto dwa okresy powstania świątyni: lata 70. XVIII w., kiedy doszło do rozbudowy urbanistycznej Siemiatycz oraz koniec XVIII w. – po pożarze miasta w 1797 roku.

⁵⁰⁴ Karta ewidencyjna *synagogi* w Siemiatyczach, ok. 1777 roku, Nr 4418, lipiec 1998 roku, NID: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/siemiatyczne-synagoga> (dnia 3 marca 2024 roku).

⁵⁰⁵ Zob. E. Wroczyńska, A. Lechowski, *Między niebem, a ziemią. Wielka Synagoga w Tykocinie*, Białystok 2004.

⁵⁰⁶ M. Leszczak, *Synagoga w Siemiatyczach*, „Białostoczczyzna”, 1987, nr 3, s. 23 – 25.

Zapewne w większości podzielono je pilastrami. Wejście do budynku poprzedzone było wysokim, murowanym podcieniem, po którego bokach biegły drewniane schody na drugą kondygnację. Stolarka okienna i drzwiowa była drewniana.

Wewnątrz synagogi występowały trzy nawy. Nawa główna była w formie hali. Od strony wejścia głównego posiadała wspartą na filarach galerię. Nawy boczne zostały podzielone rzędami filarów, które podtrzymywały galerie dla kobiet. W przedsionku synagogi ulokowano klatkę schodową, prowadzącą na pierwsze piętro budynku. Podłoga była z kamienia. Program ikonograficzny świątyni przedstawiał bogate motywy roślinno – zwierzęce.

Na terenie dóbr siemiatyckich powstał zbór kalwiński w II połowie XVI w. lub został on ulokowany w kościele parafialnym w Siemiatyczach (za rządów Olelkowiczów?). Świątynia najprawdopodobniej przestała istnieć w końcu XVI w. Pod koniec XVIII w. lub na początku XIX w., pobudowano na cmentarzu ewangelickim kaplicę cmentarną⁵⁰⁷ w typie rotundy. Autorem projektu był zapewne Szymon Bogumił Zug, gdyż to on wprowadził tego rodzaju budowlę w obszar architektoniczny Rzeczypospolitej. Ze względu na brak ścisłych przekazów źródłowych, data wzniesienia budynku nie została dotąd możliwa do ustalenia.

---

⁵⁰⁷ Karta ewidencyjna *kaplicy cmentarnej ewangelickiej* w Siemiatyczach, ok. II ćwierć XIX w., Nr 4420, lipiec 1995 roku, NID: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/siemiatycze-ewangelicka-kaplica-cmentarna> (dnia 3 marca 2024 roku).

4. Zabłudów.

Dokument erekcyjny cerkwi prawosławnej⁵⁰⁸ w Zabłudowie pochodzi z dnia 6 czerwca 1567 roku. Wystawiony został przez Grzegorza Chodkiewicza w Bielawiczach. Dotyczył wzniesienia w mieście cerkwi prawosławnej pod wezwaniem Zaśnięcia Najświętszej Marii Panny i Świętego Mikołaja. Świątynię umiejscowiono w południowo – wschodniej stronie rynku miejskiego. Najprawdopodobniej cerkiew była drewniana, orientowana na wschód. Istniał przy niej szpital oraz cmentarz prawosławny.

W 1655 roku właściciele Zabłudowa – Janusz oraz Maria Radziwiłłowie, ufundowali przy cerkwi drewniany monaster pod wezwaniem Zaśnięcia Najświętszej Marii Panny. Na początku w klasztorze było 12 zakonników. Później ich liczba wahała się od kilku do kilkunastu zakonników. Obowiązywała w nim reguła Świętego Bazylego. Mnisi mieli obowiązek prowadzić szpital i szkołę. Z braku małych funduszy nie powstało „Collegium”, lecz prowadzono szkołę duchowną, która kształciła tylko kandydatów do kapłaństwa. Klasztor do 1686 roku podporządkowany był jurysdykcji klasztoru pod wezwaniem Świętego Ducha w Wilnie, zaś od 1686 roku przynależał do monasteru Świętej Trójcy w Słucku. Mnisi z monasteru w Zabłudowie pomimo nacisku biskupów rzymskokatolickich nie przystąpili do Kościoła unickiego. Monaster w Zabłudowie był w XVII w. silnym ośrodkiem religii prawosławnej.

Klasztor umiejscowiono pomiędzy placem cerkiewnym, a rzeką Rudnią. W XVIII w. monaster posiadał swoje zaplecze gospodarcze oraz ogrody. Mnisi początkowo odprawiali nabożeństwa w drewnianej, cerkwi parafialnej, która była o trzech kopułach. W latach 70. XVII w., przy zabudowaniach klasztornych wzniesiono cerkiew refektarzową (w kształcie trapezu)⁵⁰⁹. Świątynia stanowiła integralną część z klasztorem. W monasterze trzymano spory księgozbiór⁵¹⁰.

---

⁵⁰⁸ Karta ewidencyjna *cerkwi parafialnej pw. Zaśnięcia NMP i Św. Mikołaja Cudotwórcy w Zabłudowie*, lata 1847 – 1855, 1884 rok, Nr 5816, NID: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/zabludow-cerkiew-prawoslawnna-par-pw-mikolaja> (dnia 4 marca 2024 roku).

⁵⁰⁹ A. Mironowicz, *Cerkiew prawosławna w dobrach zabłudowskich w XVII i XVIII wieku*, „Latomisy Akademii Supraskiej”, 2021, z. 11, s. 290.

⁵¹⁰ W bibliotece klasztornej w Zabłudowie była dzieła m.in.: „Apostoł” (z 1564 roku), „Ewangelia pouczająca” (drukowana w 1569 roku w Zabłudowie), „Triod kwietny” (z 1609 roku), „Triod postny”, „Ewangelie” (wydania lwowskiego i wileńskiego), „Psałterze”, „Trefologiony”, zob. „Regestr zinwentowania rzeczy cerkwi zabłudowskiej dnia 16 miesiąca kwietnia roku 1677”, AGAD AR, dz. VIII, nr 653, k. 3 – 7.

W XVII w. i XVIII w. dochodziło na terenie Zabłudowa do licznych pożarów na przykład w: 1658 roku, 1746 roku. Pewnym zniszczeniom ulegały wtedy: cerkiew parafialna oraz monaster. W krypcie cerkwi parafialnej (ok. 1720 roku) złożono relikwie Świętego Gabriela Zabłudowskiego. Po pożarze świątyni przeniesiono je do prezbiterium cerkwi klasztornej. W 1783 roku ihumenem wspólnoty został Sofroniusz Michalski. W tym czasie przeprowadzono remont cerkwi pod wezwaniem Zaśnięcia Najświętszej Marii Panny oraz budynków należących do monasteru. W cerkwi parafialnej wykonano nowy ikonostas. Sprowadzono również liczne utensylia oraz księgi liturgiczne.

Na początku XIX w. wchodziły w skład drewnianego zespołu monasterskiego⁵¹¹ w Zabłudowie następujące obiekty: cerkiew pod wezwaniem Najświętszej Marii Panny, dzwonnica z pięcioma dzwonami, cerkiew refektarzowa (zaadaptowana ze względu na zły stan techniczny na pomieszczenia mieszkalne i gospodarcze). Zabudowania gospodarcze pokryte były słomą. Monaster otaczał parkan.

W 1824 roku Konsystorz Duchowny w Mińsku rozwiązał monaster w Zabłudowie, a jego cerkiew przekształcono w parafię. W latach 1847 – 1855 na miejscu drewnianej cerkwi parafialnej pod wezwaniem Zaśnięcia Najświętszej Marii Panny, wybudowano murowaną świątynię w stylu klasycystycznym z elementami bizantyjskimi.

Pierwszy kościół rzymskokatolicki na obszarze Zabłudowa, najprawdopodobniej był już w I połowie XVI w., kiedy króla Zygmunt Stary w 1525 roku potwierdził nadanie Puszczy Błudów Aleksandrowi Chodkiewiczowi. Gdy Zygmunt August w 1553 roku wydał przywilej lokacyjny miastu, to świątynia łacińska już istniała.

Drewniany kościół pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny usytuowano w północno – wschodnim narożniku rynku miejskiego. Świątynia była orientowana. Przy kościele funkcjonował cmentarz. Parafia była uposażona przez właścicieli miasta w: plebanię⁵¹², grunta oraz łąki. Budynek przechodził wielokrotnie remonty na przykład:

---

⁵¹¹ H. Surynowicz, *Życie monastyczne na Grodzieńszczyźnie w XIX wieku*, [w:] Chomik: *Życie monastyczne w Rzeczypospolitej*, pod. red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, P. Chomik, Białystok, 2001, s. 197–199.

⁵¹² Zob. „Chwiedora księżna Sanguszkówna Radziwińska wojewodzina podlaska daje księdzu kaznodziei Maciejowi Wareckiemu w dowód jego zasług plebanię zabłudowską, wraz z funduszem kościelnym, a dla lepszego opatrzenia kościoła zabłudowskiego dodaje dożywotnio 1 włókę gruntu z folwarkiem w Dobrzyniówce”, J. Maroszek, *Prawa i przywileje miasta ...*, Białystok 1994, s. 81 – 83.

w 1688 roku (przez wybuch w mieście pożaru w 1685 roku⁵¹³) za czasów księżnej Ludwiki Karoliny z Radziwiłłów Wittelsbach, w 1761 roku przy pomocy księcia Michała Radziwiłła. Ze względu na zły stan techniczny władze pruskie nakazały rozebrać kościół parafialny i pobudować nowy. Kościół klasycystyczny pod wezwaniem Świętych Apostołów Piotra i Pawła powstał w latach 1805 – 1840⁵¹⁴, dzięki wsparciu finansowemu parafian i właścicieli dóbr na przykład Dominika Radziwiłła.

W I połowie XVII w. gmina żydowska w Zabłudowie osiągnęła dużą liczebność. W II ćwierci XVII w. wzniesiono drewnianą synagogę⁵¹⁵ w części północno – zachodniej miejscowości. Świątynia powstała po uzyskanej aprobachie właściciela dóbr zabłudowskich – Krzysztofa II Radziwiłła.

Synagoga⁵¹⁶ została wzniesiona na planie prostokąta, z drewna modrzewiowego. Była dwukondygnacyjna. Miała elewacje wieloosiowe. Nakryta ją dachem dwuspadowym lub czterospadowym⁵¹⁷. W 1646 roku dobudowano babiniec dla kobiet. Na początku XVIII w. budowla przeszła remonty. W tym stuleciu zapewne postawiono z dwóch stron elewacji frontowej, dwie dobudówki (dwukondygnacyjne, w formie alkierzy) na planie kwadratu. W przybudówkach mieścił się sąd rabinacki. Między dobudówkami powstał przedsionek z wejściem głównym. Świątynia była wysoka i szeroka na kilkanaście metrów. Bryłą przypominała dwór magnacki. Korpus główny budowli obiegał ozdobny fryz.

Wewnątrz synagogi znajdowała się galeria wsparta na drewnianych słupach⁵¹⁸. Na środku sali stała bima, w formie: ośmiobocznej wieży, z otworami i łukami, nakryta piramidальnym daszkiem wspartym na słupkach. Wnętrze świątyni było ozdobione bogatą snycerką. Mocno opracowany fryz oddzielał ściany wewnętrzne od sklepienia. Stolarka okienna była drewniana i wielokwaterkowa. Stolarka drzwiowa w budynku wykonana została także z drewna.

---

⁵¹³ Zob. „Ks. Kasper Klemens Labicki pleban zabłudowski i jałowski przedstawia komisarzom właścicielki dóbr zabłudowskich Ludwiki Karoliny Radziwiłłówny margrabiny brandenburskiej potrzeby kościoła i plebanii zabłudowskiej zruinowanych przez pożar”, J. Maroszek, *Prawa i przywileje miasta ...*, Białystok 1994, s. 249 – 251.

⁵¹⁴ Karta ewidencyjna kościoła p.w. Św. Piotra i Pawła w Zabłudowie, lata 1805 – 1840, Nr 1, NID: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/zabudow-kosciol-rzym-kat-par-pw-piotra-i-pawla> (dnia 4 marca 2024 roku).

⁵¹⁵ Przez to, że obiekt nie przetrwał do naszych, nie było możliwości zbadania pod względem architektonicznym ścian synagogi. Wtedy byłoby można stwierdzić, czy świątynia w XVII w. była tylko przebudowana (pochodziła z XVI w.?).

⁵¹⁶ M. Bersohn, *Kilka słów o dawniejszych bożnicach drewnianych w Polsce*, Kraków 1895, s. 7 – 16.

⁵¹⁷ W II połowie XVIII w. albo już w XIX w. w synagodze zastosowano dachy łamane w stylu tatrzańskim.

⁵¹⁸ M., K. Piechotkowie, *Bramy Nieba. Bożnice murowane na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*, t. I, Warszawa 2015, s. 549 – 558.

Wyposażenie synagogi stanowiły także unikatowe księgi liturgiczne oraz drogocenne przedmioty m.in. menora, parochety.

W 1608 roku Krzysztof Radziwiłł ufundował zbór kalwiński⁵¹⁹. Budynek świątyni został wzniesiony pomiędzy rynkiem, a stawem przy założeniu dworsko – ogrodowym w Zabłudowie. Budynek powstał z drewna. Posiadał wieżę i dzwony. Nieopodal świątyni ulokowano: plebanię, cmentarz, szpital⁵²⁰ oraz szkołę. Teren parafii był ogrodzony dyłowaniem z furtkami. Na poczet parafii protestanckiej funkcjonował folwark w pobliskiej wsi Rafałówka. Zbór istniał w okresie od XVI w. do XIX w. Z powodu braku wiernych zbór został rozebrany w II połowie XIX w.

---

⁵¹⁹ Zob. *Kształtowanie się układu przestrzennego miast prywatnych. Zabłudów*, niniejszej pracy.

⁵²⁰ J. Maroszek, *Prawa i przywileje miasta ...*, s. 195.

VI. Zakończenie. Dziedzictwo przeszłości. Uwagi końcowe.

Powstanie osad na terenie Bociek, Siemiatycz i Zabłudowa miało miejsce już w XV w., Orli na początku XVI w. Pierwszymi wspomnianymi budynkami we źródłach na terenie tych miejscowości, były zazwyczaj cerkwie prawosławne lub kościoły, w zależności od wyznawanej przez właściciela religii. W niedalekiej odległości od wyżej wymienionych osad, usytuowane były siedziby dworskie. Możliwe, że władca wprawdzie starał się o uzyskanie od króla pełnych praw do danych ziem, aby później otrzymać przywilej na lokację miasta na prawie magdeburskim. Bocki, Siemiatycze i Zabłudów, otrzymały przywilej lokacyjny na prawie magdeburskim w XVI w. Orla uzyskała prawa miejskie w XVII w.

W XVI w. zakładano miasta w kraju w stylu renesansowym, nawiązującym do antycznych miast we Włoszech⁵²¹. Trend ten pozbawiał miejscowość funkcji obronnej. Umożliwiał rozplanowanie układu przestrzennego poprzez zastosowanie szerokich głównych placów – rynków oraz odchodzących od nich ulic. Przez to zurbanizowana przestrzeń miejska posiadała sporą powierzchnię, która nie była adekwatna do ilości ludności zamieszkującej miasto. Dodatkowo ulice w mieście planowano tak, żeby zintegrowane były z siedliskami ogrodów, sadów i pól rolnych. „Na rozluźnienie ich zabudowy i zakładanie stref ogrodowych o działkach projektowanych podobnie do parceli budowlanych wywarł zapewne wpływ także humanistyczny zwrot ku naturze, potrzeba przebywania wśród zieleni, posiadanie chłodnika, wirydarza czy altany.”⁵²²

Wraz z lokacją miasta w XVI w. i XVII w., rozbudowywała się przestrzeń urbanistyczna miejscowości – Bociek, Orli, Siemiatycz i Zabłudowa. W różnych miejscach na planie tych miast powstawały nowe świątynie lub rozbudowywały się stare. Wokół nich skupiała się dana grupa narodowościowa, tj.: Polacy, Rusini, Żydzi, przez co pojawiały się oddzielne dzielnice na obszarze miejscowości (część: „ruska”, „lacka”). Te społeczności rozrastały się wraz z sukcesywnie napływającą ludnością z różnych stron państwa – z Korony Polskiej i z Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Lokacja miasta na prawie magdeburskim powodowała, że na terenie miejscowości wznoszono budynki do obsługi administracyjno – prawnej jej mieszkańców takie jak: ratusze,

---

⁵²¹ Zob. T. Zarębska, *Teoria urbanistyki włoskiej XV i XVI wieku*, Warszawa 1971.

⁵²² T. Zarębska, *Przemiany przestrzenne miast polskich w dobie renesansu i baroku, Miasta doby feudalnej w Europie Środkowo – Wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne*, Warszawa 1976, s. 217 – 252.

sądy itp. Przez to powoływano także różne funkcje miejskie – burmistrzów, skarbników, straż miejską itp. Prywatny właściciel miasta nadzorował rozwój i przemiany w nowo wytaczanym układzie urbanistycznym. Wspierał prawnie i finansowo prowadzone inwestycje. Członkowie rodów możnowładczych np. Chodkiewiczowie, Radziwiłłowie, Sapiehowie, po śmierci pomysłodawcy danego przedsięwzięcia, kontynuowali rozpoczęte zamierzenia w dobrach.

Układy urbanistyczne stanowiły pewną łączność z założeniami dworsko – ogrodowymi, w szczególności pod względem prawnym i administracyjnym. Tak samo jak daną miejscowość, także i rezydencje magnackie lokowano w dolinach rzek i przy gościńcach. Miasto prywatne i zespoły rezydencjonalne sąsiadowały ze sobą w bliskiej odległości, przez co prywatny właściciel miał pełną opiekę oraz kontrolę nad swoją majątnością. W zależności od wieku i danego stylu urbanistycznego panującego w epoce nowożytnej, układ miejski⁵²³ i rezydencja możnowładcy, albo były silnie ze sobą powiązane np. Siemiatycze z założeniem dworsko – ogrodowym ks. Anny Pauliny z Radziwiłłów Jabłonowskiej (klasycyzm), albo miały zaznaczoną niewielką granicę poprzez rzekę np. Zabłudów z założeniem dworsko – ogrodowym Radziwiłłów.

Układ budynków w założeniu dworsko – ogrodowym oddzielał część reprezentatywną, od części gospodarczej. Wyznaczał też granicę między dworem właściciela, a zabudowaniami, gdzie przebywała służba. Zespoły dworskie rozplanowano tak, aby obiekty stanowiły zwartą zabudowę i ułatwiały szybką komunikację między budynkami oraz osobami, które pełniły daną funkcję na dworze. Ponadto zwarta zabudowa zespołu dworskiego, umożliwiała lepszą obronę przed wrogiem. Wokół założenia robiono obwarowania w formie okopu⁵²⁴. W ten sposób przygotowywano się do najazdów obcych wojsk, bądź innych możnowładców.

Główny budynek (kamienica, dwór, pałac), lokowany był w centrum założenia. Stajnie, stróżówki sytuowano przy wjeździe do założenia i dziedzińcu. Oficyny oraz kuchnie, a także spiżarnie, piekarnie nie umiejscawiano bezpośrednio przy dworze, ze względów bezpieczeństwa i ich specyficznej funkcji. Częścią reprezentatywną założenia dworskiego były także ogrody, utrzymane według panującego w danej epoce stylu: włoskiego, barokowego,

---

⁵²³ W Zabłudowie widoczny był zarys renesansowego, kwadratowego rynku, z którego pierzei wychodziły ulice pod kątem prostym.

⁵²⁴ AGAD, AR, dz. XXV, sygn. 2904, k. 2v. – 7v.

klasycystycznego. Budynek łaźni budowano (podobnie jak w układzie miasta) przy akwenach wodnych, czy rzekach.

Przy niektórych dworach wznoszono kaplice dworskie. Były one świadectwem głównej i obowiązującej na dworze religii. Czasem występowały obok siebie dwie kaplice przy zespole dworskim np. w Orli. Świątynia dworska powiązana była z rezydencją osią widokową (Boćki). Kiedy nie występowała przy założeniu dworsko – ogrodowym kaplica, to siedzibę możnowładcy łączono osią widokową z miejską świątynią (Zabłudów).

Do miast, siedzib dworskich oraz parafii religijnych, posiadacz dóbr przyporządkowywał folwarki. Zasiłały one pod względem gospodarczym swoich właścicieli. Były różnie usytuowane. Przy założeniach dworsko – ogrodowych lokowano je w bliskiej odległości (na przykład Orla, Siemiatycze, Zabłudów). W innych przypadkach mogły leżeć poza miastem.

Architektura miast prywatnych (drewniana, murowana), zależna była od majątności właściciela oraz jego zaangażowania w sprawy miejscowości. Jeśli magnat obierał miasto na główną siedzibę rodu, wtedy z wielką starannościąłożył środki finansowe na jego rozwój i utrzymanie np. Sapiehowie w Boćkach w XVII w. i XVIII w. W przypadku Zabłudowa bliskie sąsiedztwo puszczy Błudów wywarło wpływ na to, że podstawowym budulcem w mieście było drewno (pomimo tego, że na terenie folwarku funkcjonowała ceglarnia).

Mieszkańcy w prywatnych miejscowościach mieli prawa i obowiązki wedle miasta, dworu oraz parafii. Płacili daniny dla dworu, dziesięcinę parafiom. Niekiedy mieszczenie musieli otrzymać pozwolenie od właściciela miejscowości na ożenek, czy wyjazd z miasta. Potrzebowali pomocy od dworu, kiedy doszło do pożaru ich zabudowań. Gdy dochodziło do klęsk żywiołowych prosili o zboże ze dworu. W podobnej sytuacji były parafie i gminy wyznaniowe. Proboszczowie stosowali prośby pisemne do wielmożnych panów o wsparcie remontów kościołów, cerkwi, zborów oraz towarzyszącym im zabudowań.

W XVI w. ukształtował się pierwotny układ Bociek, Orli, Siemiatycz i Zabłudowa, który rozrastał się w XVII w. od rynku miejskiego w różne kierunki świata. Dzielnice miasta powiększały się poprzez wytyczanie nowych ulic i placów. Z pierwszego układu prostego tych miast, charakteryzującego się tym, że regularne rozplanowanie było ograniczone do obrysu rynku oraz ulic wylotowych (styl renesansowy), Boćki, Orla, Siemiatycze oraz Zabłudów przekształciły się w miasta o układzie pełnym. Te regularne rozplanowanie miejskie posiadało w centralnym miejscu układu nadal rynek, z którego wychodziły ulice przechodzące

przez wyraziste i czytelne pola układu, tworząc kwatery boczne i tylne miejscowości. Na początku XVIII w. rozpoczęła się modyfikacja układu urbanistycznego Bociek, Siemiatycz i Zabłudowa w stylu barokowym. Trwało to w tych miastach, oprócz Siemiatycz, przez cały wiek XVIII. Od połowy lat 70. XVIII w., Siemiatycze zostały przebudowane w stylu klasycystycznym. Trudno było jednoznacznie stwierdzić, czy wyżej wymienione miasta dałoby się zakwalifikować do typu układu rozwiniętego urbanistycznie, gdzie układ taki zawierałby wszystkie elementy układu pełnego z dodatkową siecią ulic, nie przylegających bezpośrednio do rynku.

W XIX w. i XX w. miasta powoli traciły ducha epoki nowożytnej. Nadrzędnym czynnikiem utraty rangi tych miast był brak mecenatu rodu magnackiego. Ponadto miejscowości były uprzemysławiane. W XIX w. założenie dworsko – ogrodowe popadały w ruinę. Zamieniane były na przestrzeń miejską np. parki, lub dzielono ich ziemię i sprzedawano prywatnym właścicielom z miasta, okolic lub obcokrajowcom. W XX w. podczas II wojny światowej zniszczono większość zabudowy z układów urbanistycznych tych miast prywatnych. Zdewastowano również dawne założenia rezydencjonalne.

Większość miast prywatnych założonych w epoce nowożytnej, straciło do naszych czasów swój oryginalny wygląd architektoniczny. Z powodu licznych np. wojen, jakie nawiedziły Podlasie, powstań narodowościowych, pożarów, konfiskat majątków, przemian społeczno – gospodarczych, nie dotrwały powstałe w poprzednich stuleciach znakomite budynki miejskie tj.: ratusz, okazałe świątynie i kompleksy klasztorne oraz założenia pałacowo – ogrodowe najznakomitszych rodzin magnackich.

Po dawnej świetności miast prywatnych pozostał tylko pierwotny układ urbanistyczny – rynek i odchodzące od niego główne ulice oraz umiejscowione prawie od XV w. w tym samym miejscu świątynie (np. cerkiew parafialna i kościół rzymskokatolicki w: Siemiatyczach, Zabłudowie, cerkiew parafialna w Orli). Pozostały nieliczne relikty miejskie, czyli: pojedyncze, zabytkowe budynki położone na historycznych ulicach, wytyczone niegdyś place miejskie i pierzeje, mała architektura wraz ze starodrzewem i rozległymi stawami, zaprojektowane we dworskich założeniach ogrodowych, parkowych.

Niniejsza koncepcja pracy doktorskiej miała przybliżyć historię układu urbanistycznego miast prywatnych na Podlasiu⁵²⁵ na przykładzie: Bociek, Orli, Siemiatycz i Zabłudowa, w XVI – XVIII w., z perspektywy: czasu powstania miasta, jego lokalizacji i fundacji, sytuowania poszczególnych ośrodków na terenie miasta, różnorodności etnicznej, społecznej oraz wyznaniowej osadników (dzielnica: polska, ruska, żydowska), rozwoju tkanki miejskiej (także jej modyfikacji) w poszczególnych wiekach oraz ogromnego wpływu oddziaływania właściciela na oblicze jego miasta, zwłaszcza na układ przestrzenno – urbanistyczny.

W treści pracy podkreślono dawny obraz historyczny tych miast prywatnych oraz nierozzerwalnie połączonych z nimi rezydencji możnowładczych. Z przedmiotowej koncepcji wynika, że do naszych czasów w niewielkim procencie przetrwały dawne zabudowania, wkomponowane w strukturę przestrzenną miast prywatnych, ukształtowaną w epoce nowożytnej. Pozostał tylko pierwotny zarys układu urbanistycznego z głównymi świątyniami na terenie miasta.

---

⁵²⁵ Miasta prywatne powstawały i rozwijały się na terenie całego państwa np. Lubomirscy jako prywatni właściciele władali Nowym Wiśniczem, Kolbuszową, zob. M. Książek, *Miasta prywatne Wiśnicz Nowy i Kolbuszowa (na tle działalności urbanistyczno – architektonicznej Lubomirskich w XVII wieku)*, Kraków 1990, i na przykład Bojanowscy – prywatni właściciele Bojanowa, zob. G. Wróblewska, *Rozplanowanie nowożytnych miast w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII wieku*, Poznań 1977, s. 133 – 141; Kolejnym przykładem będącym analogią do wyżej omawianych miast prywatnych w niniejszej pracy był Słuck należący do książąt Olelkowiczów vel Słuckich, a kolejno do Radziwiłłów z linii birżańskiej, zob. R. Degiel, *Protestanci i prawosławni: patronat wyznaniowy Radziwiłłów birżańskich nad Cerkwią prawosławną w księstwie słuckim w XVII w.*, Warszawa 2000.

VII. Streszczenie w języku angielskim.

The Spatial Layout of Private Towns in Podlasie: The Examples of Boćki, Orla, Siemiatycze, and Zabłudów in the 16th-18th Centuries

For centuries, Podlasie has been a meeting place for various settlement groups of different nationalities and cultures. During the Middle Ages, the areas of Podlasie were sparsely inhabited. In the fifteenth century, the colonization of the forest areas along the border of the Polish-Lithuanian-Ruthenian lands intensified. In the modern era, Podlasie served as a link between the lands belonging to the Polish Crown and the Grand Duchy of Lithuania. The borders of Podlasie mainly lay between the rivers Biebrza, Narew, and Bug. In 1520, a new voivodeship was created, which included the lands of: Drohice, Mielnickie, Kamieniec, Kobryn, Bielskie, Wiskie (Goniadz district), among others. From the sixteenth century, these areas were officially referred to as Podlasie, extending to include Brest, Parczew, and parts of Mazovia.

The establishment of villages in Podlasie was associated with the activities of the royal administration and Lithuanian hospodars, as well as the granting of lands to noble families by the ruler of the state, such as the Radziwiłł and Sapieha families. Consequently, cities were established through royal initiatives, such as Kleszczele and Narew, and by magnates, such as Boćki, Orla, Siemiatycze, and Zabłudów. The doctoral dissertation presented the influence of landowners in shaping the spatial layout of their private cities.

The doctoral dissertation examined the circumstances surrounding the creation of urban layouts of private towns in the 16th century and the subsequent modifications of urban spaces under the rule of successive owners. It highlighted that the towns were established on specially shaped terrain near a river. The dissertation presented the architectural appearance of these towns, identifying the individual elements laid out in the urban plan, such as the main market square and various religious temples: the Roman Catholic church, the Orthodox and Uniate churches, the Calvinist church, and the synagogue. It also showed the historical placement of the town's streets. Additionally, it provided insights into the administrative and legal functioning of the private town, explaining the operations of the town hall, courts, and municipal guard, among others. It described the occupations of the town's inhabitants,

the types of work they performed, the commercial products they created, and their obligations to both the town and the manor. The dissertation also mentioned the role of the town tavern.

It also emphasized the characteristic arrangement of individual centres in the urban space: nationalites, social and residential. The doctoral dissertation recognized the direct connection between the urban layout of a private town and the residence of the landowner. It described the establishment of the headquarter of the noble estate, along with its accompanying garden, orchards, farm buildings, and pond. The dissertation highlighted the integral functioning of the manor complex with the nearby farm complex, which economically supported the manor.

In this scholarly work, a critical and progressive research methodology was used, based on the analysis of sources such as inventories from the Central Archives of Historical Records in Warsaw, cartographic maps, and more. Additionally, an extensive body of literature on the subject was used to create the dissertation.

VIII. Fotografie.

1. Boćki.

Fotografia nr 1. Widok z dawnego rynku w Boćkach na pierzeję południową.

Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

Fotografia nr 2. Widok na dawny rynek w Boćkach z pierzei południowej w kierunku północno – wschodnim. Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku,

autor Karol Straczyński.

Fotografia nr 3. Widok na dawny rynek w Boćkach z pierzei południowej w kierunku południowo – zachodnim. Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

Fotografia nr 4. Widok na miejsce po dawnym kościele na rynku w Boćkach. Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

Fotografia nr 5. Widok na dawny rynek w Boćkach z pierzei południowej w kierunku północnym. Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

Fotografia nr 6. Widok na dawny rynek w Boćkach od strony północno – wschodniej miasta. Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

Fotografia nr 7. Widok z ulicy Świętojańskiej w Boćkach, w kierunku drogi prowadzącej do dawnego zespołu dworsko – ogrodowego w Boćkach. Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

Fotografia nr 8. Widok na ulicę Świętojańską (z widoczną rzeźbą Świętego Jana Nepomucena) w Boćkach. Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

Fotografia nr 9. Widok na ulicę Zarzecką z mostu w Boćkach. Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

Fotografia nr 10. Widok na ruiny łaźni w Boćkach. Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

Fotografia nr 11. Widok na kościół parafialny obecnie pod wezwaniem Świętego Józefa Oblubieńca i Świętego Antoniego Padewskiego w Boćkach. Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

Fotografia nr 12. Widok na fasadę kościoła parafialnego obecnie pod wezwaniem Świętego Józefa Oblubieńca i Świętego Antoniego Padewskiego w Boćkach. Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

Fotografia nr 13. Widok na dzwonnice kościoła parafialnego obecnie pod wezwaniem Świętego Józefa Oblubieńca i Świętego Antoniego Padewskiego w Boćkach. Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

Fotografia nr 14. Widok na miejsce po budynku klasztoru Ojców Reformatorów przy kościele parafialnym, obecnie pod wezwaniem Świętego Józefa Oblubieńca i Świętego Antoniego Padewskiego w Boćkach. Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

Fotografia nr 15. Ołtarz główny w kościele parafialnym obecnie pod wezwaniem Świętego Józefa Oblubieńca i Świętego Antoniego Padewskiego w Boćkach. Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

Fotografia nr 16. Plafon w transepcie kościoła obecnie pod wezwaniem Świętego Józefa Oblubieńca i Świętego Antoniego Padewskiego w Boćkach. Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

Fotografia nr 17. Widok na cerkiew parafialną obecnie pod wezwaniem Zaśnięcie Najświętszej Marii Panny w Boćkach. Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

Fotografia nr 18. Widok na dawny zespół dworsko – ogrodowy w Boćkach. Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

Fotografia nr 19. Widok na dawny zespół dworsko – ogrodowy w Boćkach.

Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

Fotografia nr 20. Widok na dawny zespół dworsko – ogrodowy w Boćkach.

Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

2. Orla.

Fotografia nr 21. Widok z rynku w Orli w kierunku północno – zachodnim.

Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

Fotografia nr 22. Widok z pierzei wschodniej w Orli w kierunku północno – zachodnim.

Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

Fotografia nr 23. Widok z rynku w Orli w kierunku północno – wschodnim.

Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

Fotografia nr 24. Widok z pierzei wschodniej w Orli w kierunku północnym.

Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

Fotografia nr 25. Widok z rynku w Orli w kierunku południowym.

Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

Fotografia nr 26. Widok z pierzei wschodniej w Orli w kierunku południowo – zachodnim.

Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

Fotografia nr 27. Widok z rynku w Orli w kierunku południowym.

Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

Fotografia nr 28. Widok z pierzei zachodniej rynku w Orli w kierunku południowym.

Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

Fotografia nr 29. Widok z rynku w Orli w kierunku południowo – wschodnim.

Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

Fotografia nr 30. Widok z rynku w Orli w kierunku południowo – wschodnim.

Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

Fotografia nr 31. Widok na cerkiew parafialną pod wezwaniem Świętego Michała Archanioła wraz z dzwonnica w Orli. Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

Fotografia nr 32. Widok na cerkiew parafialną pod wezwaniem Świętego Michała Archanioła w Orli. Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

Fotografia nr 33. Widok na oś widokową prowadzącą z rynku do synagogi w Orli.

Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

Fotografia nr 34. Widok na dawne miejsce po nieistniejącym zborze kalwińskim, obecnie kościół pod wezwaniem Matki Boskiej Częstochowskiej w Orli.

Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

Fotografia nr 35. Tablica informacyjna dotycząca dawnego zespołu dworsko – ogrodowego w Orli. Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

Fotografia nr 36. Widok na miejsce po dawnym zespole dworsko – ogrodowym w Orli. Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

3. Siemiatycze.

Fotografia nr 37. Widok na rynek w Siemiatyczach od strony pierzei południowej.

Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

Fotografia nr 38. Widok z rynku w Siemiatyczach na pierzeję północną.

Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

Fotografia nr 39. Widok z rynku w Siemiatyczach w kierunku narożnika północno – wschodniego rynku. Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

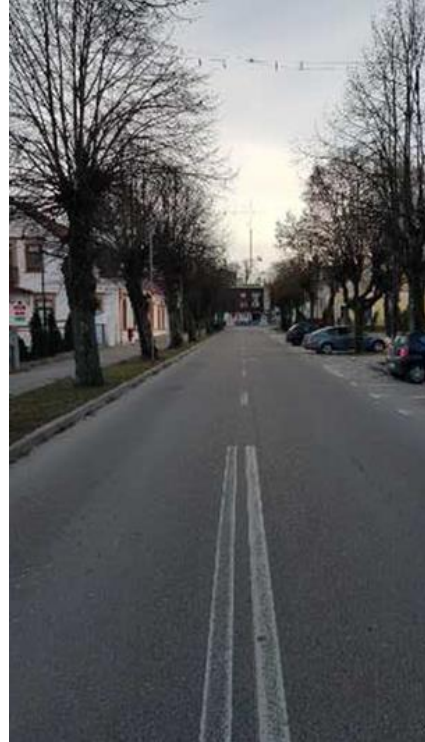
Fotografia nr 40. Widok na rynek w Siemiatyczach od strony pierzei północnej. Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

Fotografia nr 41. Widok z rynku w Siemiatyczach na fragment pierzei południowej.
Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

Fotografia nr 42. Widok na rynek w Siemiatyczach od strony pierzei zachodniej.
Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

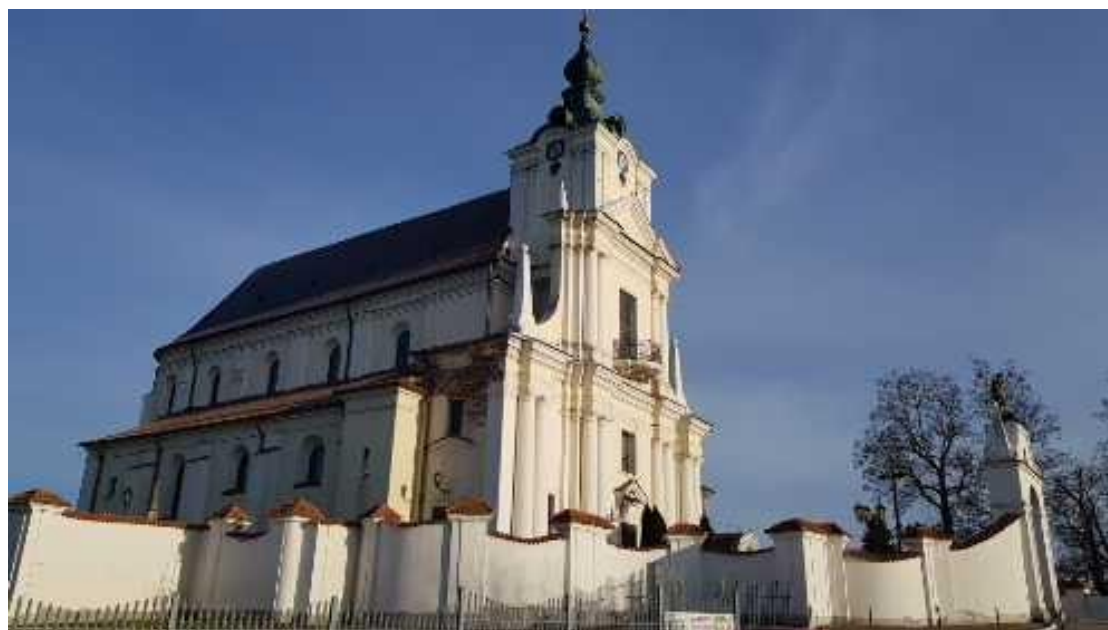
Fotografia nr 43 i nr 44. Widok na oś widokową między rynkiem, a dawnym zespołem pałacowo – ogrodowym w Siemiatyczach. Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

Fotografia nr 45. Widok na ulicę Drohicką / Drohiczyńską w Siemiatyczach. Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

Fotografia nr 46. Pomnik księżnej Anny Pauliny z Sapiehów Jabłonowskiej na rynku w Siemiatyczach. Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

Fotografia nr 47. Widok na kościół parafialny pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Siemiatyczach. Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

Fotografia nr 48. Widok na bramę (wraz z figurą Świętego Michała Archanioła) kościoła parafialnego pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Siemiatyczach.

Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

Fotografia nr 49. Nawa główna kościoła parafialnego pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Siemiatyczach. Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku,

autor Karol Straczyński.

Fotografia nr 50 i nr 51. Nawy boczne – lewa i prawa kościoła parafialnego pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Siemiatyczach. Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

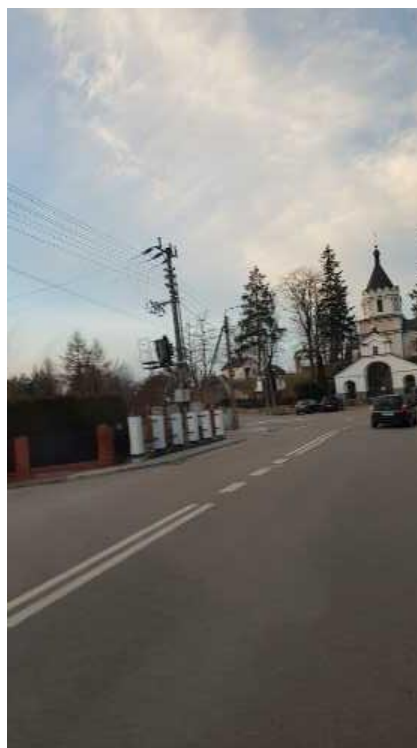

Fotografia nr 52. Widok na kościół parafialny pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny oraz na dawny budynek klasztoru Ojców Misjonarzy w Siemiatyczach. Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

Fotografia nr 53. Widok na dawny budynek klasztoru Ojców Misjonarzyw Siemiatyczach.

Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

Fotografia nr 54 i nr 55. Widok na wzgórze z cerkwią pod wezwaniem Świętych Apostołów

Piotra i Pawła w Siemiatyczach. Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku,

autor Karol Straczyński.

Fotografia nr 56. Widok na budynek dawnej synagogi w Siemiatyczach. Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

Fotografia nr 57. Widok na rzeźby Sfinksów z dawnego zespołu dworsko – ogrodowego w Siemiatyczach. Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

Fotografia nr 58. Widok na rzeźbę Sfinksa (lewą) z dawnego zespołu dworsko – ogrodowego w Siemiatyczach. Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

Fotografia nr 59. Widok na rzeźbę Sfinksa (lewą) z dawnego zespołu dworsko – ogrodowego w Siemiatyczach. Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

Fotografia nr 60. Widok na dawny zespół dworsko – ogrodowy w Siemiatyczach. Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

Fotografia nr 61. Widok na oranżerię (odbudowaną) w dawnym zespole dworsko – ogrodowym w Siemiatyczach. Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

4. Zabłudów.

Fotografia nr 62. Widok na rynek w Zabłudowie od strony ulicy Suraskiej / Surażskiej.

Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

Fotografia nr 63. Widok na rynek w Zabłudowie w kierunku południowym.

Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

Fotografia nr 64. Widok z rynku w Zabłudowie w kierunku południowo – wschodnim.

Wykonane dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

Fotografia nr 65. Widok na rynek w Zabłudowie w kierunku zachodnim.

Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

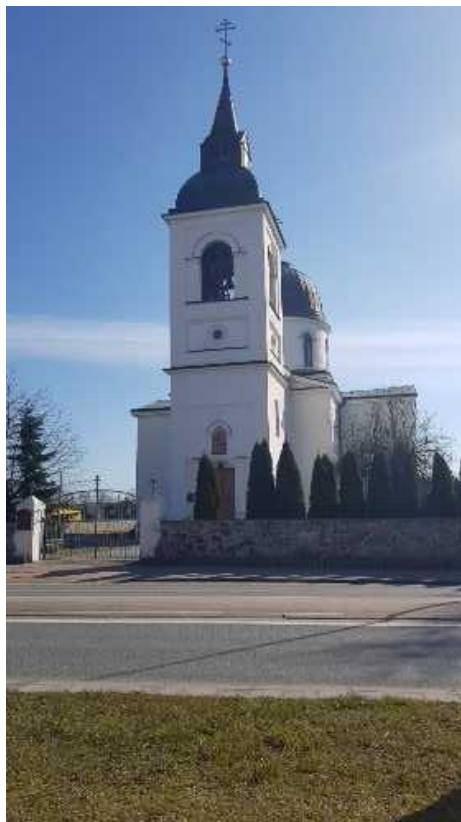

Fotografia nr 66. Widok na kościół parafialny pod wezwaniem Świętych Apostołów Piotra i Pawła od strony rynku w Zabłudowie. Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

Fotografia nr 67. Widok na kościół parafialny pod wezwaniem Świętych Apostołów Piotra i Pawła od strony pierzei zachodniej rynku w Zabłudowie. Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

Fotografia nr 68. Widok na fasadę cerkwi parafialnej pod wezwaniem Zaśnięcia Najświętszej Marii Panny w Zabłudowie. Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

Fotografia nr 69. Widok na cerkiew parafialną pod wezwaniem Zaśnięcia Najświętszej Marii Panny od strony pierzei północnej rynku w Zabłudowie. Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

Fotografia nr 70. Widok na zdjęcie dawnej synagogi w Zabłudowie.
Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

Fotografia nr 71. Widok na cmentarz parafialny pod wezwaniem Świętego Rocha w Zabłudowie. Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

Fotografia nr 72. Widok na dawną ulicę Szewcowską, obecnie ulica I Dywizji w Zabłudowie od strony cmentarza parafialnego pod wezwaniem Świętego Rocha.

Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

Fotografia nr 73. Widok na dawny zespół dworsko – ogrodowy w Zabłudowie od strony miasta. Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

Fotografia nr 74. Widok na dawny zespół dworsko – ogrodowy w Zabłudowie.

Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

Fotografia nr 75. Widok na fragmenty zabudowań z dawnego zespołu dworsko – ogrodowego w Zabłudowie. Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

Fotografia nr 76. Widok na dawny zespół dworsko – ogrodowy w Zabłudowie.

Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

Fotografia nr 77. Widok na dawny zespół dworsko – ogrodowy w Zabłudowie.

Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

Fotografia nr 78. Widok na dawny zespół dworsko – ogrodowy w Zabłudowie.
Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

Fotografia nr 79. Widok na dawny zespół dworsko – ogrodowy w Zabłudowie.
Wykonano dnia 3 kwietnia 2024 roku, autor Karol Straczyński.

IX. Spis map i rysunków:

1. Rysunek nr 1. Plan Bociek w XVI w. Opracował Karol Straczyński. Skala 1:5 000.
2. Rysunek nr 2. Plan Bociek w XVIII w. Opracował Karol Straczyński. Skala 1:10 000.
3. Rysunek nr 3. Plan rynku w Boćkach w XVIII w. Opracował Karol Straczyński. Skala 1:1 000.
4. Rysunek nr 4. Plan Orli w XVI w. Opracował Karol Straczyński. Skala 1:10 000.
5. Rysunek nr 5. Plan Orli w XVII w. Opracował Karol Straczyński. Skala 1:10 000.
6. Rysunek nr 6. Plan Siemiatycz w XV w. Opracował Karol Straczyński. Skala 1:2 000.
7. Rysunek nr 7. Plan Siemiatycz od lat 40. XVI w. Opracował Karol Straczyński. Skala 1:5 000.
8. Rysunek nr 8. Plan Siemiatycz w XVII w. Opracował Karol Straczyński. Skala 1:5 000.
9. Rysunek nr 9. Plan Siemiatycz w II połowie XVIII w. (przed pożarem w 1797 roku). Opracował Karol Straczyński. Skala 1:5 000.
10. Rysunek nr 10. Plan Siemiatycz po pożarze w 1797 roku. Opracował Karol Straczyński. Skala 1:5 000.
11. Rysunek nr 11. Plan Zabłudowa w II połowie XVI w. Opracował Karol Straczyński. Skala 1:25 000.
12. Rysunek nr 12. Plan Zabłudowa w II połowie XVII w. Opracował Karol Straczyński. Skala 1:25 000.
13. Rysunek nr 13. Plan Zabłudowa w II połowie XVIII w. Opracował Karol Straczyński. Skala 1:25 000.
14. Rysunek nr 14. Plan rozplanowania założenia pałacowo – ogrodowego w Boćkach w XVIII w. Opracował Karol Straczyński. Skala 1:2 000.
15. Rysunek nr 15. Plan rozplanowania założenia dworsko – ogrodowego w Orli w XVII w. Opracował Karol Straczyński. Skala 1:2 000.
16. Rysunek nr 16. Plan rozplanowania założenia folwarcznego w Orli w XVII w. Opracował Karol Straczyński. Skala 1:2 000.
17. Rysunek nr 17. Plan Siemiatycz z rozplanowaniem założenia dworsko – ogrodowego w Siemiatyczach w IV ćwierci XVIII w. Opracował Karol Straczyński. Skala 1:10 000.
18. Rysunek nr 18. Plan rozplanowania założenia dworsko – ogrodowego w Zabłudowie w XVII w. Opracował Karol Straczyński. Skala 1:2 000.

X. Bibliografia.

I. źródła:

1. źródła archiwalne:

1) AGAD:

a) AR:

- dz. IVa kopie, sygn. 745.
- dz. IVa kopie, sygn. 768.
- dz. V, sygn. 637/I.
- dz. V, sygn. 3213/I.
- dz. V, sygn. 4266.
- dz. V, sygn. 8080.
- dz. V, sygn. 9780.
- dz. V, sygn. 10065.
- dz. V, sygn. 11557/II.
- dz. V, sygn. 12526.
- dz. V, sygn. 12916.
- dz. VIII, sygn. 655.
- dz. VIII, sygn. 653, k. 3 – 7.
- dz. XI, sygn. 37.
- dz. XXIII, teka 105, plik 1.
- dz. XXIII, teka 103, plik 9.
- dz. XXIII, teka 103, plik 11.
- dz. XXIII, teka 104, plik 1.
- dz. XXIII, teka 105, plik 1.
- dz. XXV, sygn. 2903.
- dz. XXV, sygn. 2904, k. 2v – 7v.
- dz. XXV, sygn. 2906, k. 12 – 13.
- dz. XXV, sygn. 2908.

- dz. XXV, sygn. 2912.

b) *Archiwum Skarbu Koronnego:*

- dz. I, sygn. 47, k. 112.

- dz. XLVI, sygn. 149, k. 100 – 101.

c) *Kapicjana:*

- sygn. 3.

- sygn. 29.

- sygn. 40, k. 488 – 498.

d) *Księgi grodzkie mielnickie:*

- sygn. 3, k. 268.

e) *Metryka Koronna:*

- sygn. 119, k. 394v. – 400.

- sygn. 410.

f) *Metryka Litewska:*

- sygn. 193, k. 667 – 668.

- sygn. 195, k. 225 – 228.

- sygn. 209, k. 1009 – 1011.

- sygn. 211, k. 435 – 441.

g) *Sigillata:*

- nr 20, k. 19 v.

- nr 37, k. 57v.

h) *Zbiór dokumentów pergaminowych:*

- sygn. 7644.

2) APB:

a) *Kamera Wojen i Domen:*

- sygn. 2345.

- sygn. 2943.

b) *Teki Glinki:*

- nr 89.
- nr 250.
- nr 315, k. 242.
- nr 342.
- nr 419 a.

2. źródła drukowane:

- *Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею*, t. XIV, *Инвентари имений XVI столетия*, Вильна 1887.
- *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа*, t. IX, Вильно 1870.
- Baliński M., Lipiński T., *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana*, t. II, cz. 2, Warszawa 1845.
- Baranowski B., Bartyś J., Sobczak T., *Instrukcje gospodarcze dla dóbr magnackich i szlacheckich z XVII – XIX wieku*, t. II, Wrocław – Warszawa – Kraków 1963.
- Бобровский П. О., *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Гродненская губерния, cz. II. Приложения*, Санкт-Петербург 1863.
- Boniecki A., *Herbarz polski*, t. I, Warszawa 1899.
- Boniecki A., *Herbarz polski*, t. III, Warszawa 1900.
- Boniecki A., *Poczet rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI wieku*, Warszawa 1887.
- Borowski E. ks., *Działalność Zgromadzenia misji w Siemiatyczach (1719 – 1832)*, „Studia teologiczne”, 1985, nr 3.
- Gloger Z., *Dolinami rzek, opisy podróży wzdłuż Niemna, Wisły, Bugu i Biebrzy*, Warszawa 1903.
- Jaroszewicz M., *Testament Bohusza Bohowitynowicza*, „Atheneum”, 1847, t. III.
- *Lietuvos Metrika*, Knyga nr 8 (1499 – 1514): *Užrašymų knyga 8*, P. A. Baliulis, R. Firkovičius, P. D. Antanavičius, Vilnius 1995.
- *Lietuvos Metrika*, Knyga nr 12 (1522 – 1529): *Užrašymų knyga 12*, P. D. Antanavičius, P. A. Baliulis, Vilnius 2001.

- *Лит. Метрика* (Зап. кн. XIX, л. 90 – 92 об); *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России*, т. I, СПб 1863.
- *Opisanie dokumentov i bumag chranjascichsja v Moskowskomarchive ministerstwa justicii*, книга 21, [w:] *Русская историческая библиотека*, т. XXXIII, Москва 1915, nr 428.
- „Полное собрание русских летописей”, т. II, Санкт – Петербург 1843.
- Maroszek J., *Prawa i przywileje miasta i dóbr ziemskich Zabłudów XV – XVIII w.*, Białystok 1994.
- *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, т. II, Warszawa 1881.
- *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, т. IV, Warszawa 1883.
- *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, т. VIII, Warszawa 1887.
- *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, т. XI, Warszawa 1890.
- Теодорович Н. И., *Города Радин и Межиречье Седлецкой губернии: исторический очерк*, Седлецк 1905.

II. opracowania:

- Adamczyk – Bomersbach T., *Historia architektury średniowiecznej w Polsce. Architektura romańska. Wybrane zagadnienia*, Gliwice 2013.
- Aleksandrowicz P., *Stosunki religijne w Międzyrzeczu i okolicy*, „Rocznik Międzyrzeczki”, 1969, т. I.
- Alexandrowicz S., *Geneza i rozwój sieci miasteczek Białorusi i Litwy do połowy XVII wieku*, „Acta Baltico – Slavica”, 1970, т. VII.
- Alexandrowicz S., *Mapy majątkowe północnego Podlasia*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. 14, z. 2.
- Alexandrowicz S., *Powstanie i rozwój miast województwa podlaskiego (XV – I poł. XVIII w.)*, „Acta Baltico – Slavica”, 1964, т. I.
- Alexandrowicz S., *Powstanie sieci miejskiej Podlasia na tle wczesnych procesów urbanizacyjnych w Wielkim Księstwie Litewskim*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 1980, т. XXVIII, nr 3.

- Alexandrowicz S., *Zarys dziejów Łosic (XIII – XVIII w.)*, [w:] *Łosice 1264 – 1966*, Warszawa 1969.
- Andrzejewski A., Karwowska H., *Kamienica wielka rezydencji Sapiehów w Dubnie, gm. Boćki, woj. podlaskie*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego”, 2008, z. 14.
- Antoniewicz M., *Protoplaści książąt Radziwiłłów. Dzieje mitu i meandry historiografii*, Warszawa 2011.
- Anusik Z., *Podział dawnego latyfundium kasztelana krakowskiego Spytka Wawrzyńca Jordana (1518 – 1568) w 1597 roku. Studium z dziejów młodszej gałęzi rodziny Jordanów herbu Trąby*, „Przegląd Nauk Historycznych”, 2022, t. XXI, nr 2.
- Augustyniak U., *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585 – 1640). Mechanizmy funkcjonowania patronatu*, Warszawa 2001.
- Bagińska E., *Działalność religijna Radziwiłłów birżańskich w dobrach podlaskich w XVII wieku*, „Studia Podlaskie”, 2002, t. XII.
- Bajko A., Liedke M., *Wykaz publikacji prof. dr hab. Stanisława Alexandrowicza*, „Białostoczczyzna”, 1997, nr 1.
- Baranowski I. T., *Podlasie w przededniu Unii Lubelskiej. Trzy studia z dziejów społeczno-gospodarczych*, „Przegląd Historyczny”, 1909, t. VII.
- Baranowski I. T., *Z dziejów feudalizmu na Podlasiu. Rajgrodzko – Goniądzkie państwo Radziwiłłów w I połowie XVI w.*, „Przegląd Historyczny”, 1907, t. IV.
- Bardzach J., *Miasta na prawie magdeburskim w Wielkim Księstwie Litewskim od schyłku XIV do połowy XVII stulecia*, „Kwartalnik Historyczny”, 1980, R. 87, nr 1.
- Bartyś J., *Rzeczpospolita Pawłowska*, Warszawa 1982.
- Bąk J., *Anna Paulina z Sapiehów Jabłonowska – kolekcjonerka, przyjaciółka nauk, inicjatorka przemian*, [w:] *Słynne kobiety w Rzeczpospolitej XVIII wieku*, pod. red. A. Roćko, M. Górską, Warszawa 2017.
- Bergerówna J., *Księżna Pani na Kocku i Siemiatyczach*, Lwów 1936.
- Bersohn M., *Kilka słów o dawniejszych bożnicach drewnianych w Polsce*, Kraków 1895.
- Bielecki J., *Siemiatycze. Woj. Białostockie. Budynek dawnej oranżerii. Badania Architektoniczne*, Białystok 1982.
- Błachut A. J., *Brat Mateusz Osiecki i jego dzieło*, Warszawa 2003.

- Błaszczak G., *Radziwiłł Mikołaj h. Trąby (1470 – 1520)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, 1987, t. XXX, z. 125.
- Bobiatyński K., *Udział Sapiechów w obronie Wielkiego Księstwa Litewskiego przed agresją moskiewską w latach 1654 – 1655*, [w:] *Wielkie rody dawnej Rzeczypospolitej XVI – XIX wieku, Sapiehowie*, t. I, Opole 2018.
- Bogdanowski J., *Architektura obronna w krajobrazie Polski. Od Biskupina do Westerplatte*, Warszawa – Kraków 1996.
- Bogucka M., Samsonowicz H., *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986.
- Bończak – Kucharczyk E., *Katalog parków województwa białostockiego, Siemiatycze, gm. Siemiatycze, Park poklasztorny*, Białystok 1975.
- Bończak – Kucharczyk E., Maroszek J., *Katalog parków i ogrodów województwa białostockiego, Siemiatycze, gm. Siemiatycze, Ogród pałacowy, część II*, t. X, Białystok 1988.
- Buczyło A., *Kształtowanie się sieci parafialnej Kościoła unickiego na terenie brzeskiej części diecezji włodzimierskiej w latach 1596 – 1795*, Rozprawa doktorska, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Wydział Nauk Historycznych, Instytut Historii i Archiwistyki, Toruń 2014.
- Chorobińska – Misztal A., *Z dziejów Siemiatycz drugiej połowy XVIII wieku*, Białystok 1978.
- Ciołek G., *Ogrody polskie*, Warszawa 1978.
- Ciołek G., *Rejestr ogrodów polskich, Z dziejów kartografii ogrodów*, z. 3, Warszawa 1965.
- Czaplinski W., *Pac Paweł*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, 1979, t. XXIV.
- Czapska A., *Węgrów: monografia historyczno – architektoniczna*, Warszawa 1959.
- Czeppe M., *Potocki Franciszek Piotr h. Pilawa (1745 – 1829)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, 1984, t. XXVIII, z. 116.
- Degiel R., *Protestanci i prawosławni: patronat wyznaniowy Radziwiłłów birzańskich nad Cerkwią prawosławną w księstwie słuckim w XVII w.*, Warszawa 2000.
- Dobesz J. L., *Dom polski*, Wrocław 2008.
- Dobroński A. C., *Siemiatycze po ks. Annie Jabłonowskiej. Z archiwalnych materiałów grodzieńskich*, [w:] *Jabłonowscy. W kraju i poza jego granicami*, pod. red. N. D. Tomaszewski, Ciechanowiec 2015.
- Dworzaczek W., *Genealogia*, Warszawa 1959.

- Dymnicka – Wołoszyńska H., *Radziwiłł Hieronim Florian h. Trąby (1715 – 1760)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, 1987, t. XXX, z. 124.
- *Dzieci w kulturze duchowej Prawosławia*, pod red. A. Nowak, M. Kuczyńskiej, Białystok – Kraków 2020.
- Dzienisiuk A., *Historia parafii Zaśnięcia Matki Bożej w Boćkach*, „Kalendarz Prawosławny”, 2009.
- Geresz J., *Międzyrzec Podlaski, dzieje miasta i okolic*, Biała Podlaska – Międzyrzec Podlaski 1995.
- Gilewski I. K., *Siemiatycze. Zarys monografii od pradziejów do 1939*, Siemiatycze 1958.
- Gloger Z., *Dawna ziemia bielska i jej częstkowa szlachta*, Warszawa 1873.
- Gochna M., *Węgrów, Zbory protestanckie*, [w:] *Atlas historyczny Polski. Województwo podlaskie w drugiej połowie XVI wieku*, cz. II, Warszawa 2021.
- Голубинский Е., *История Русской Церкви*, t. I, cz. 1, Москва 1904.
- Grajnert J., *Wycieczce na Podlasie*, „Biblioteka Warszawska. Nowa Seria”, 1857, t. IV.
- Guzowski P., *Badania demograficzne nad rodziną wiejską w okresie staropolskim*, [w:] *Struktury demograficzne rodziny na ziemiach polskich do połowy XX wieku. Przegląd badań i problemów*, pod. red. P. Guzowski, C. Kukło, Białystok 2014.
- Guzowski P., *Rodzina chłopska*, [w:] *Rodzina i jej gospodarstwo na ziemiach polskich w geografii europejskiej struktur rodzinnych do połowy XX wieku*, pod. red. P. Guzowski, C. Kukło, Białystok 2019.
- Guzowski P., *Wielkość osiedli*, [w:] *Atlas historyczny Polski. Województwo podlaskie w drugiej połowie XVI wieku*, cz. II, Warszawa 2021.
- Guzowski P., Liedke M., *Zbory protestanckie*, [w:] *Atlas historyczny Polski. Województwo podlaskie w drugiej połowie XVI wieku*, cz. II, Warszawa 2021.
- Herbst S., *Bielsk Podlaski*, „Studia z historii budowy miast”, 1957, t. VI, z. 2/17.
- Herbst S., *Miasta i mieszczaństwa w dziejach Polski*, Warszawa 1966.
- Jabłonowski A., *Podlasie*, cz. I – III, [w:] *Źródła dziejowe*, t. XVII, Warszawa 1907 – 1910.
- Janacka D., *Wkład polskich historyków prawa w badania nad prawem magdeburskim w XX w. (1945 – 2010)*, „Studia Iuridica Toruniensia”, 2012, t. XI.
- Jarmolik W., *Powstanie województwa podlaskiego*, „Białostoczczyzna”, 1989, nr 4.

- Jarmolik W., *Rozwój niemieckiego prawa miejskiego na Podlasiu do Unii Lubelskiej 1569 roku*, „Przegląd Historyczny”, 1982, t. LXXIII, z. 1 – 2.
- Jarmolik W., *Sudymontowicze – średniowieczni właściciele Siemiatycz*, „Białostoczczyzna”, 1990, nr 4/20.
- Jaroszewicz J., *Drohiczyn. Opis historyczny*, „Athenaeum”, 1847, z. 4.
- Jaroszuk J., *Radziwiłł Michał Kazimierz*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, 1987, t. XXX.
- Jasnowski J., *Chodkiewicz Aleksander*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, 1937, t. III.
- Jasnowski J., *Grzegorz Chodkiewicz*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, 1937, t. III.
- Jaszczółt T., *Gmina Grodzisk k. Siemiatycz. Dzieje ziemi i mieszkańców*, Grodzisk 2004.
- Jaworski I., *Studia nad ustrojem miast na prawie niemieckim w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie Jagiellońskiej*, Wilno 1931.
- *Jerzy Wiśniewski (1.01.1928 – 30.10.1983)*, pod red. A. Dobroński, Łomża 2000.
- Kaczorowski B., *Sapieha Józef Franciszek h. Lis (zm. 1679 – 1744)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, 1994, t. XXXV, z. 144.
- Kajzer L., *Dwory w Polsce. Od średniowiecza do współczesności*, Warszawa 2010.
- Kalinowski E., *Szlachta ziemi bielskiej wobec bezkrólewia w XVI – XVII wieku*, Warszawa 2020.
- Kałamajska – Saeed M., *Rosyjskie pomiary klasztorów skasowanych w roku 1832*, t. I – II, Warszawa 2021.
- Karczewski M., *Źródła archeologiczne do historii małych miast. Trzy przykłady: Boćki, Suraż, Wąsosz*, [w:] *Małe miasta. Przestrzenie*, pod red. M. Zemło, Supraśl 2003.
- Kazimierski J., *Z dziejów Węgrowa w XV – XVII wieku*, „Rocznik Mazowiecki”, 1970, t. III.
- Kazimierski J., *Zarys dziejów Sokołowa*, [w:] *Dzieje Sokołowa Podlaskiego i jego regionu*, Warszawa 1982.
- Kempa T., *Zabiegi kniaziów Olelkowiczów słuckich o uzyskanie miejsca w senacie po 1569 roku*, [w:] *Odrodzenie i reformacja w Polsce*, t. XLVII, Warszawa 2003.
- Kieniewicz L., *Sekretariat Stefana Batorego. Zbiorowość i kariery sekretarzy królewskich*, „Studia staropolskie”, 1986, t. IV.
- Kloza J., Maroszek J., *Dzieje Goniądza w 450 rocznicę praw miejskich*, Białystok – Goniądz 1997.
- Kochański A. ks., *526 lat dziejów miasta Tykocina na tle historii Polski*, Białystok 2013.

- Kołodziejczyk A., *Kompleksy leśne na pograniczu mazowiecko – krzyżacko – litewskim od XV do połowy XVI w.: lasy włości rajgrodzkiej i goniądzkiej*, „Komunikaty Mazursko – Warmińskie”, 2006, nr 2.
- Kołodziejczyk A., *Przemiany społeczno – gospodarcze na Podlasiu w XV – XVI wieku*, Olsztyn 2012.
- Kossakowski S., *Monografie historyczno – genealogiczne niektórych rodzin polskich*, t. III, Warszawa 1872.
- *Kościół katolicki na Podlaski. Zbiór dokumentów erekcyjnych i funduszowych*, Boćki, oprac. J. Maroszek, t. II, Białystok 1999.
- Kotyńska – Stetkiewicz J., *Barokowy kościół w Narwi*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego”, 2005, z. 11.
- Kozakiewicz L., Kubiak J., *Siemiatycze*, Kraków 1971.
- Krasnowolski B., *Miedzy wschodem a zachodem. Studia nad historią i sztuką pogranicza polsko – lemковского*, Toruń 2010.
- Krasny P., *Architektura cerkiewna na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej 1596 – 1914*, t. XI, Kraków 2003.
- *Krótką nauka budownicza dworów, pałaców, zamków podług nieba i zwyczaju polskiego*, oprac. A. Miłobędzki, Wrocław 1957.
- Krzysztofik R., *Lokacje miejskie na obszarze Polski. Dokumentacja geograficzno – historyczna*, Katowice 2007.
- Książek M., *Miasta prywatne Wiśnicz Nowy i Kolbuszowa (na tle działalności urbanistyczno – architektonicznej Lubomirskich w XVII wieku)*, Kraków 1990.
- Kukło C., *Badania nad demografią rodzin w mieście doby preindustrialnej*, [w:] *Struktury demograficzne rodziny na ziemiach polskich do połowy XX wieku. Przegląd badań i problemów*, pod. red. P. Guzowski, C. Kukło, Białystok 2014.
- Kukło C., *Rodzina w miastach i miasteczkach*, [w:] *Rodzina i jej gospodarstwo na ziemiach polskich w geografii europejskiej struktur rodzinnych do połowy XX wieku*, pod. red. P. Guzowski, C. Kukło, Białystok 2019.
- Kurtyka J., *Latyfundium tęczyńskie. Dobra i właściciele (XIV – XVII w.)*, Kraków 1999.
- Kuźmińska M., *Olbracht Marcinowicz Gasztold*, „Ateneum Wileńskie”, 1927, t. IV.
- Kwiatkowski M., *Stanisław August Król – Architekt*, Wrocław 1983.

- Kwiatkowski M., *Szymon Bogumił Zug. Architekt polskiego oświecenia*, Warszawa 1971.
- Laszuk A., *Straty niektórych miast podlaskich po wojnach połowy XVII w.*, „Białostoczczyzna” 1992, nr 2/26.
- Laszuk A., *Zaścianki i królewsczyzny. Struktura własności ziemskiej w województwie podlaskim w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa 1998.
- Leszczak M., *Synagoga w Siemiatyczach*, „Białostoczczyzna”, 1987, nr 3.
- Lulewicz H., *Sapieha Bohdan na Boćkach h. Lis (zm. 1593)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, 1993, t. XXXIV, z. 143.
- Lulewicz H., *Sapieha (Sopieha) Paweł na Kodniu h. Lis (zm. 1579)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, 1994, t. XXXV, z. 144.
- Łapińska H., *Kilka uwag na temat odnowy przestrzeni miejskich na przykładzie rynku ruskiego i rynku kościelnego w Surażu*, „Architecturae et Artibus”, 2014, vol. 6, nr 4.
- Maleczyński K., *Bolesław IV*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, 1936, t. II.
- Maroszek J., *Chodkiewiczowie i ich Puszcza Błudów w XV – XVI w.*, „Studia Podlaskie”, 2013, t. XXI.
- Maroszek J., *Dwór i rezydencja ziemiańska w krajobrazie kulturowym Podlasia*, Białystok 1994.
- Maroszek J., *Dzieje województwa podlaskiego do 1795 roku*, Białystok 2013.
- Maroszek J., *Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta: z historii dziejów realizacji myśli monarszej między Niemnem a Narwią*, Białystok 2000.
- Maroszek J., *Rzemiosło w miastach podlaskich w XVI – XVIII w.*, [w:] *Studia i materiały z historii kultury materialnej*, t. LI, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1976.
- Maroszek J., *Siemiatycze jako ośrodek dóbr ziemskich w XV – XVIII w. (do 1801 roku)*, [w:] *Studia i materiały do dziejów Siemiatycz*, pod red. H. Majeckiego, Warszawa 1989.
- Maroszek J., *Siemiatycze jako ośrodek dóbr ziemskich w XV – XVIII w. (do 1801 r.)*, [w:] *Studia i materiały do dziejów Siemiatycz*, pod red. H. Majeckiego, t. I, Białystok – Siemiatycze 2022.
- Marszałek – Młyńczyk K., *Księżna Anna z Sapiehów Jabłonowska i jej świat*, [w:] *Księżna Anna Sapiehów Jabłonowska (1728 – 1800). W 200. rocznicę zgonu*, pod red. A. Wołek, Z. J. Wójcik, Siemiatycze 2001.

- *Miasta i mieszczaństwo w Europie Środkowowschodniej do połowy XIX wieku*, pod red. D. Michaluk, K. Mikulski, Toruń 2003.
- *Miasta polskie w średniowieczu i czasach nowożytnych*, pod red. P. Gołdyn, Kraków 2008.
- Michalewiczowa M., *Sapieha (Sapieha, Sopiężyc, Sopiha) Iwan (Iwaszko, Jan) h. Lis (zm. 1517)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, 1993, t. XXXIV, z. 143.
- Michaluk D., *Mielnik. Stolica ziemi mielnickiej na Podlasiu (do końca XVIII wieku)*, Mielnik 1999.
- Michaluk D., *Rozwój przestrzennego układu Mielnika w XIII – XVIII wieku*, „Studia Podlaskie”, 1993, t. IV.
- Michaluk D., *Stan i perspektywy badań nad społecznością miast podlaskich okresu nowożytnego*, [w:] *Miasta i mieszczaństwo w Europie Środkowowschodniej do połowy XIX wieku*, Toruń 2003.
- Michaluk D., *Z dziejów Narwi i okolic. W 480 rocznicę nadania prawa chełmińskiego 1514 – 1994*, Białystok – Narew 1996.
- Michaluk D., *Ziemia mielnicka województwa podlaskiego w XVI – XVII wieku*, Toruń 2002.
- Mienicki R., *Chrapowicki Jan Antoni, h. Gozdawa (zm. prawdopodobnie w r. 1685)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, 1937, t. III.
- Mikocki T., *Najstarsze kolekcje starożytności w Polsce (lata 1750 – 1830)*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1990.
- Mironowicz A., *Biskupstwo turowsko – pińskie w XI – XVI wieku*, Białystok 2011.
- Mironowicz A., *Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej*, Białystok 2003.
- Mironowicz A., *Cerkiew prawosławna w dobrach zabłudowskich w XVII i XVIII wieku*, „Latopisy Akademii Supraskiej”, 2021, z. 11.
- Mironowicz A., *Dzieje parafii prawosławnej świętych apostołów Piotra i Pawła w Siemiatyczach*, „Cerkiewnyj Wiestnik”, 2017, R. LXIV, nr 4.
- Mironowicz A., *Monaster Zaśnięcia NMP w Zabłudowie*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 2007, nr 28.
- Mironowicz A., *Nieznane losy pierwszych ihumenów supraskich*, Białystok 2012.
- Mironowicz A., *Nieznany dokument dotyczący monasteru Zaśnięcia NMP w Zabłudowie*, „Rocznik Teologiczny”, 1994, R. XXXVI, z. 1 – 2.
- Mironowicz A., *O początkach monasteru supraskiego i jego fundatorach*, Supraśl 2013.

- Mironowicz A., *O początkach monasteru św. Onufrego w Jablecznej i jego fundatorach*, Białystok 2024.
- Mironowicz A., *Ours or Others. Orthodox Population in the Multi-faith and Multicultural Polish-Lithuanian Commonwealth from the 16th to the 18th Century*, [w:] *Das Bild Des Feindes. Konstruktion von Antagonismen und Kulturtransfer im Zeitalter der Türkenkriege. Ostmitteleuropa, Italien und Osmanisches Reich, unter redaktioneller Eckhard Leuschner und Thomas Wünsch*, Berlin 2013.
- Mironowicz A., *Rozchody i wydatki księżnej Anny Kiszczanki*, „Białostockie Teki Historyczne”, 2013, nr 11.
- Mironowicz A., *Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne w XVI i XVII wieku*, Białystok 1991.
- Mironowicz A., *Powstanie zabłudowskiej oficyny wydawniczej na tle sytuacji wyznaniowej w Wielkim Księstwie Litewskim*, „Acta Baltico – Slavica”, 1990, t. XIX.
- Mironowicz A., *Protopopa zabłudowski Nestor Kuźmierz*, Białystok 2022.
- Mironowicz A., *Przedstawiciele podlascy świeckiej i duchownej społeczności prawosławnej na synodzie brzeskim 1596 roku*, „Cerkownyj Wiestnik”, 1993, nr 5.
- Mironowicz A., *Sanktuarium prawosławne na Św. Górze Grabarce*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 2007, nr 27.
- Mironowicz A., *Szkolnictwo prawosławne na ziemiach białoruskich w XVI – XVIII wieku*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, nr 2, Białystok 1994.
- Narolewska E., *Ratusze na Podlasiu. Nie istniejący ratusz w Siemiatyczach*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Białostockiego”, 1998, z. 4.
- Niesiecki K., *Herbarz polski*, t. III, Lipsk 1839.
- Ochmański J., *Struktura feudalnej własności ziemskiej na Podlasiu w drugiej połowie XVI wieku*, „Acta Baltico – Slavica”, 1964, t. I.
- Oleksicki A., *Białostockie tradycje browarnictwa*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Białostockiego”, 1998, z. 4.
- Oleksicki A., *Zabytki architektury Siemiatycz, a przemiany w rozplanowaniu przestrzennym miasta w XVIII w.*, [w:] *Studia i materiały do dziejów Siemiatycz*, Warszawa 1989.
- *Orla, pow. Bielsk Podlaski, woj. białostockie, Synagoga, Dokumentacja historyczna – architektoniczna*, oprac. J. Pyzia, Białystok 1983.

- Palkij H., *Jerzy Felicjan Sapieha (†1750), wojewoda mścisławski, kuchmistrz lit.*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, 1994, t. XXXV.
- Pańko E., *Historia Prawosławnej Cerkwi w Siemiatyczach*, „Cerkownyj Wiestnik”, 1962, nr 3.
- Pawlata L., *Badania archeologiczne dworu Radziwiłłów w Zabłudowie*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego”, 2022, z. 28.
- Pawluk W., *Położenie chłopów w dobrach boćkowskich w II połowie XVIII wieku*, „Rocznik Białostocki”, 1962, t. III.
- Pełczyński A., *Opis historyczno – statystyczny parafii międzyrzeckiej*, Warszawa 1911.
- Pianowski Z., *Przedromański zespół sakralno – pałacowy na grodzie przemyskim w świetle badań z lat 2000 – 2006*, [w:] *Architektura romańska w Polsce. Nowe odkrycia i interpretacje*, pod red. T. Janiak, Gniezno 2009.
- Piechotkowie M., K., *Bramy Nieba. Bożnice murowane na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*, t. I, Warszawa 2015.
- Piechotkowie M., K., *Bramy Nieba. Bożnice murowane na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*, t. II, Warszawa 2017.
- Pietkiewicz K., *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka*, Poznań 1995.
- Poniat R., *Czeladź w pracach demografów historycznych*, [w:] *Struktury demograficzne rodziny na ziemiach polskich do połowy XX wieku. Przegląd badań i problemów*, pod. red. P. Guzowski, C. Kukło, Białystok 2014.
- Poniat R., *Rodzina miejska*, [w:] *Rodzina i jej gospodarstwo na ziemiach polskich w geografii europejskiej struktur rodzinnych do połowy XX wieku*, pod. red. P. Guzowski, C. Kukło, Białystok 2019.
- Poniatowicz M., *Procesy urbanizacyjne na obszarze Polski północno – wschodniej*, Białystok 1998.
- Popiołek B., *Dobrodziejki i klienci. Specyfika patronatu kobiecego i relacji klientalnych w czasach saskich*, Wilanów 2020.
- Popiołek B., *Rytuały codzienności. Świat szlacheckiego dworu w osiemnastowiecznej Rzeczypospolitej*, Wilanów 2022.
- Popiołek B., *Z poczucia piękna, z potrzeby posiadania. Kobięcy świat rzeczy w osiemnastowiecznej Rzeczypospolitej*, Wilanów 2024.

- Postołowicz L., *Układ przestrzenny Drohiczyzna do końca XVIII wieku*, [w:] *Drohiczyzn. Dzieje miasta na tle dziejów regionu*, Białystok 1979.
- Prószyńska Z., *Probst (Brobst) Józef Antoni*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, 2007, t. VIII.
- Rachuba A., *Hegemonia Sapiechów na Litwie jako przejaw skrajnej dominacji magnaterii w życiu kraju*, [w:] *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI – XVIII wieku*, pod red. J. Urwanowicza, Białystok 2003.
- Rachuba A., *Sapieha Tomasz na Holszanach h. Lis (zm. 1598 – 1646)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, 1994, t. XXXV, z. 144.
- Radoch M., *Kilka uwag o konfliktach na pograniczu litewsko – mazowieckim i litewsko – krzyżackim w latach 1401–1426 (w świetle źródeł krzyżackich)*, [w:] *Szkice z dziejów społeczno – gospodarczych Podlasia i Grodzieńszczyzny od XV do XVI wieku*, pod red. J. Śliwińskiego, Olsztyn 2005.
- Radziwiński Z. L., *Sprawa odrębnego pochodzenia Chodkiewiczów litewskich i białoruskich*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego”, 1928, t. VIII.
- *Radziwiłł Mikołaj h. Trąby (1470 – 1520)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, 1987, t. XXX, z. 125.
- „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, 2016, t. LXXVII.
- Romaniuk Z., *Boćki na Podlasiu*, Boćki 2013.
- Romaniuk Z., *Podział kahału boćkowskiego w połowie XIX w.*, „Białostoczczyzna”, 1998, nr 1.
- Romaniuk Z., *Unicka cerkiew w Brańsku*, „Ziemia Brańska”, 1993, z. 4.
- Rykała A., *Geograficzno – polityczne i społeczne uwarunkowania aktywności gospodarczej Żydów w I Rzeczypospolitej, ze szczególnym uwzględnieniem karczmarstwa. Rzeczpospolita domów. Karczmy, Zajazdy, gospody ...*, Słupsk 2019.
- *Siemiatycze, woj. białostockie, Zespół cmentarzy, Studium historyczno – przestrzenne*, oprac. M. Jankowska, Białystok 1981.
- Sierba M., *Dobra Orla przed przejęciem ich przez Radziwiłłów birzańskich*, „ACTA UNIVERSITATIS LODZIENSIS, FOLIA HISTORICA”, 2013, nr 90.
- Sierba M., *Potwierdzenie i rozszerzenie aktu nadania prawa magdeburskiego dla Orli (1643)*, „Przegląd Nauk Historycznych”, 2012, R. XI, nr 1.
- Sierba M., *Radziwiłłowskie dobra Orla (1585 – 1695)*, Białystok 2017.
- Słodczyk J., *Historia planowania i budowy miast*, Opole 2012.

- *Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV – XVIII wieku*, pod red. P. Migasiewicz, H. Osiecka – Samsonowicz, J. Sito, Warszawa 2016.
- *Słownik historyczno – geograficzny województwa podlaskiego w średniowieczu*, z. 1, A. Bojanka, oprac. A. Buczyło, T. Jaszczołt, Warszawa 2021.
- *Sokołów Podlaski. Dzieje miasta i okolic*, pod red. G. Ryżewskiego, Białystok – Sokołów Podlaski 2006.
- Sosna G., *Historyczny zarys Kościoła prawosławnego od zarania dziejów do chwili obecnej na terenie województwa białostockiego*, „Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła prawosławnego”, 1978, z. 3 – 4.
- Sosna G., *Prawosławne dzieje miasteczka Zabłudów*, Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego, 1976, z. 1 – 2.
- Sosna G., Fionik D., *Orla na Podlasiu, Dzieje Cerkwi, miasta i okolic*, Bielsk Podlaski – Ryboły – Białystok 1997.
- Sosna G., Troc – Sosna A., *Cerkiewna własność ziemska na Białostocczyźnie w XV – XX w., Wybór dokumentów*, Białystok 2004.
- Sosna G., Troc – Sosna A., *Dzieje miejscowości Reduty i Szernie we włości orlańskiej: rodowody autorów*, Bielsk Podlaski 2007.
- Sroczyńska K., *Zygmunt Vogel rysownik gabinetowy Stanisława Augusta*, Wrocław 1969.
- Stafiński A., *Z przeszłości Suraza*, Białystok 1938.
- Stankiewicz D., *Cerkiew prawosławna Zaśnięcia NMP w Boćkach laureatem konkursu Generalnego Konserwatora zabytków*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego”, 2003, z. 8 – 9.
- Straczyński K., *Rozwój architektury Białegostoku w zarysie (XVII – XX w.)*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego”, 2020, z. 26.
- *Studium historyczno – urbanistyczne do planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego Bociek, opracowane na zlecenie Urzędu Wojewódzkiego w Białymstoku – Wydział Kultury i Sztuki Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków*, oprac. Z. Piłaszewicz, Białystok 1980.
- Surynowicz H., *Życie monastyczne na Grodzieńszczyźnie w XIX wieku*, [w:] Chomik: *Życie monastyczne w Rzeczypospolitej*, pod. red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, P. Chomik, Białystok, 2001.
- Szot A., *Dzieje Parafii Zabłudów. Do roku 1795*, Białystok 1992.

- Szczygielski W., *Potocki Joachim Karol h. Pilawa (zm. 1791)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, 1984, t. XXVIII, z. 116.
- Średzińska A., *Miasta prywatne ziemi drohickiej i mielnickiej do końca XVIII wieku*, Rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem dr hab. J. Maroszka, prof. UwB, Białystok 2011 (maszynopis).
- Taranta I., *Tykocin – urbanistyczny palimpsest*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego”, 2008, z. 20.
- Tazbir J., *Arianie w Białymstoku i okolicach*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. I, Białystok 1968.
- Tazbir J., *Bracia polscy w Zabłudowie i Dojlidach. Z dziejów arianizmu na Podlasiu*, [w:] *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, t. LII, Warszawa 2008.
- Tęgowski J., Wróbel W., *Dzieje Białegostoku w okresie średniowiecza i wczesnej nowożytności*, [w:] *Historia Białegostoku*, Białystok 2012.
- Tichoniuk A., Wnuk – Gugnacki J., *Skarb siedemnastowiecznych monet z okolic Orli*, „Bielski Hostinec”, 2003, nr 3.
- Tłomacki A., *Sapiehowie. Linia kodeńska*, Warszawa 1996.
- Tomaszewski N. D., *Historia Ciechanowca*, Ciechanowiec 2008.
- Trzebiński W., *Działalność urbanistyczna magnatów i szlachty w Polsce w XVIII w.*, Warszawa 1962.
- Trzebiński W., *Ze studiów nad historią budowy miast prywatnych w Polsce wieku Oświecenia. Tykocin*, [w:] *Studia z historii budowy miast*, Warszawa 1955.
- Trzeciecki M., *Przestrzeń publiczna średniowiecznego Płocka jako przedmiot badań archeologa*, [w:] *Ulica, plac i cmentarz w publicznej przestrzeni średniowiecznego i wczesnonowożytnego miasta Europy Środkowej*, „Wratislavia Antiqua”, 2011, nr 13.
- Uruski S., *Rodzina*, t. II, Warszawa 1905.
- Wasilewski T., *Białystok w XVI – XVII w.*, [w:] „Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku”, t. 1, Białystok 1968.
- Wasilewski T., *Kształtowanie się białostockiego ośrodka miejskiego w XVII i XVIII w.*, [w:] „Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku”, t. IV, Białystok 1985.
- Wasilewski T., *Początki Białegostoku i okolicznego osadnictwa*, [w:] „Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku”, t. IV, Białystok 1985.

- Wasylewski S., *Na dworze króla Stasia*, Lwów – Poznań 1921.
- Wawrzyńczyk A., *Rozwój wielkiej własności na Podlasiu w XV – XVI wieku*, Wrocław 1951.
- Wąsicki J., *Pruskie opisy miast polskich z końca XVIII wieku. Departament białostocki*, Poznań 1964.
- Weremiej F. Z., *Stolica Jaćwieży*, Drohiczyn 1938.
- Wereszycka H., *Jabłonowski Jan Kajetan*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, 1962 – 1964, t. X.
- Wędzki A., *Problem genezy Międzyrzecza Podlaskiego na tle procesów urbanistycznych na południowo-zachodnim pograniczu Podlasia*, „Rocznik Międzyrzecki”, 1974, t. VI.
- Wiśniewski J., *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim od XV do XVII w.*, [w:] *Studia i materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego*, pod. red. J. Antoniewicza, Białystok 1967.
- Wiśniewski J., *Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim od XV do poł. XVII wieku*, [w:] *Studia i materiały do dziejów Suwalszczyzny*, Białystok 1965.
- Wiśniewski J., *Nieznany oryginał dokumentu lokacji Augustowa z 1557 r.*, „Rocznik Białostocki”, 1962, t. III.
- Wiśniewski J., *Osadnictwo wschodniej Białostoczczyzny*, „Acta Baltico – Slavica”, 1977, t. XI.
- Wiśniewski J., *Początki Białegostoku i okolicznego osadnictwa*, „Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku”, 1985, t. IV.
- Wiśniewski J., *Zarys dziejów osadnictwa na Białostoczczyźnie*, „Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny”, t. I, Wrocław 1980.
- Wójcik Z. J., *Józef Heydatel, lekarz Anny Jabłonowskiej i jego synowie*, [w:] *Jabłonowscy. W kraju i poza jego granicami*, pod red. N. D. Tomaszewski, Ciechanowiec 2015.
- Wroczyńska E., Lechowski A., *Między niebem, a ziemią. Wielka Synagoga w Tykocinie*, Białystok 2004.
- Wróbel T., *Zarys historii budowy miast*, Wrocław 1971.
- Wróblewska G., *Rozplanowanie nowożytnych miast w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII wieku*, Poznań 1977.
- Wyrobisz A., *Podlasie w Polsce przedrozbiorowej*, [w:] *Studia nad społeczeństwem i gospodarką Podlasia w XIV – XVIII w.*, Warszawa 1981.
- Zabłudów. *Woj. Białostockie. Studium historyczno – urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego miasta opracowane na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Białymstoku*, oprac. K. Głapińska, Warszawa 1975.

- *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce. Odbudowa i konserwacja. Miasta historyczne*, t. I, pod red. W. Kalinowski, Warszawa 1986.
- Zarębska T., *Przemiany przestrzenne miast polskich w dobie renesansu i baroku, Miasta dobyfeudalnej w Europie Środkowo – Wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne*, Warszawa 1976.
- Zarębska T., *Teoria urbanistyki włoskiej XV i XVI wieku*, Warszawa 1971.
- Zieleniewski J., *Powstanie i rozwój układu przestrzennego Bielska Podlaskiego w XIV – XVIII wieku*, „Studia Podlaskie”, 1990, t. I.
- Zientara B., *Przemiany społeczno – gospodarcze miast w dobie lokacji*, [w:] *Miasta doby feudalnej w Europie środkowo – wschodniej*, pod. red. A. Gieysztora, T. Rosłanowskiego, Warszawa 1976.
- Żabicki J., *Leksykon zabytków architektury Mazowsza i Podlasia*, Warszawa 2010.
- Żychliński T., *Złota księga szlachty polskiej*, R. XI, Poznań 1889.
- Żychliński T., *Złota księga szlachty polskiej*, R. XVIII, Poznań 1896.

III. netografia:

1. Boćki:

- karta ewidencyjna *cmentarza parafii prawosławnej, ob. przycerkiewny, d. unicki* w Boćkach, XVI w., nr 13354, maj 1989, NID: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/cmentarz-unicki,-ob.-pra-689052> (dnia 1 marca 2024 roku).
- karta ewidencyjna *dzwonnicy przy kościele par. p.w. Św. Józefa Oblubieńca NMP i Św. Antoniego Padewskiego* w Boćkach, lata 1744 – 1746, Nr 990, z dnia 3 listopada 1966 roku, NID: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/g-255244> (dnia 1 marca 2024 roku).
- karta ewidencyjna *łaźnia żydowska*, ob. nieużytkowana, w Boćkach, k. XVIII w., nr 997, październik 1995, NID: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/laznia-zydowska-807150> (data 1 marca 2024 roku).
- karty ewidencyjne Boćki, *osada* m.in. stanowiska nr 1 – 8, NID: <https://zabytek.pl/pl/mapa?sekcja=zabytki-archeologiczne> (data 1 marca 2024 roku).
- karta ewidencyjna *kościół klasztornej, ob. parafialny pw. Św. Józefa Oblubieńca N.M.P. i Św. Antoniego Padewskiego* w Boćkach, lata 1730 – 39, Nr 989, z dnia 3 listopada 1966 roku,

NID: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/bocki-zespol-kosciola-reformatow-pw-sw-jozefa-oblubienca-nmp-i> (dnia 1 marca 2024 roku).

- karta ewidencyjna *zespołu kościoła klasztornego, ob. parafialny pw. Św. Józefa N.M.P. i Św. Antoniego Padewskiego* w Boćkach, lata 1726 – 40, Nr 988, z dnia 3 listopada 1966 roku, NID: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/zespol-klasztorny-reform-791190> (dnia 1 marca 2024 roku).

2. Orła:

- karta ewidencyjna *dzwonnicy przy cerkwi* w Orli, XIX w., Nr 3597, z dnia 14 września 1959 roku, NID: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/orla-dzwonnica-przy-prawoslawnej-cerkwi-par-pw-sw-michala-arc> (dnia 2 marca 2024 roku).

- karta ewidencyjna *cerkiew gr. – kat., ob. cerkiew prawosławna parafialna p.w. św. Michała Archaniola* w Orli, 1795 rok, Nr 3596, z dnia 26 października 1966 roku, NID: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/orla-cerkiew-parafilana-pw-sw-michala-archaniola> (dnia 2 marca 2024 roku).

- karta ewidencyjna *cmentarza przycerkiewnego przy cerkwi pw. św. Michała* w Orli, XVI w., Nr 13402, NID: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/cmentarz-unicki,-ob.-pra-692795> (dnia 2 marca 2024 roku).

- karta ewidencyjna *synagogi* w Orli, II połowa XVIII w., Nr 3599, z dnia 24 lutego 1953 roku, NID: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/orla-synagoga> (dnia 2 marca 2024 roku).

3. Siemiatycze:

- karta ewidencyjna *cerkwi parafialnej p.w. Św. Św. Ap. Piotra i Pawła* w Siemiatyczach, lata 1865 – 1866, Nr 4415, październik 1995 roku, NID: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/siemiatycze-cerkiew-prawoslawna-par-pw-narodzenia-nmp-i-ss-ap> (dnia 3 marca 2024 roku).

- karta ewidencyjna *cmentarza parafii rzymskokatolickiej pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny* w Siemiatyczach, 1454 rok, Nr 13825, maj 1989 roku, NID: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/cmentarz-rzymskokatolick-694831> (dnia 3 marca 2024 roku).

- karta ewidencyjna *cmentarza przycerkiewnego przy cerkwi pod wezwaniem Świętych Apostołów Piotra i Pawła* w Siemiatyczach, 1890 rok, Nr 13823, grudzień 1984 roku, NID: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/g-227208> (dnia 3 marca 2024 roku).

- karta ewidencyjna *cmentarza żydowskiego* w Siemiatyczach, połowa XVII w., Nr 13826, maj 1989 roku, NID: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/cmentarz-zydowski-871780> (dnia 3 marca 2024 roku).
- karta ewidencyjna *cmentarza żydowskiego* w Siemiatyczach, XIX w., Nr 13825, czerwiec 1984 roku, NID: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/g-283144> (dnia 3 marca 2024 roku).
- Bończak – Kucharczyk E., Maroszek J., Korneluk A., *Dokumentacja ewidencyjna założenia dworsko – ogrodowego w: Czartajewie, gm. Siemiatycze*, 1984 rok, NID: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/park-863222> (dnia 3 marca 2024 roku).
- karta ewidencyjna *domu* przy ulicy 1 – go Maja nr 1 w Siemiatyczach, XVIII – XIX w., Nr IV, 4475, z dnia 12 października 1959 roku, NID: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/dom-812542> (dnia 3 marca 2024 roku).
- karta ewidencyjna nieistniejącego już *domu* przy obecnej ulicy Pałacowej 16a w Siemiatyczach, datowany na XIX w. (?), Nr IV, 4478, z dnia 12 października 1959 roku, NID: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/dom-812610> (dnia 3 marca 2024 roku).
- karta ewidencyjna *dzwonnicy w zespole pomisjonarskim* w Siemiatyczach, lata 1725 – 1727, Nr 4409, lipiec 1998 roku, NID: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/g-227193> (dnia 3 marca 2024 roku).
- Maroszek J., Szydłowski J., Kucharczyk K., *Ekspertyza Nr 79/2. Dokumentacja ewidencyjna parku Anny Jabłonowskiej w Siemiatyczach*, Białystok 1979, NID: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/park-anny-jablonowskiej-862899> (dnia 3 marca 2024 roku).
- karta ewidencyjna *kaplicy cmentarnej ewangelickiej* w Siemiatyczach, ok. II ćwierć XIX w., Nr 4420, lipiec 1995 roku, NID: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/siemiatycze-ewangelicka-kaplica-cmentarna> (dnia 3 marca 2024 roku).
- karta ewidencyjna *kościół par. p.w. Wniebowzięcia NMP w zespole pomisjonarskim* w Siemiatyczach, lata 1626 – 1637, 1727 rok, Nr 4408, sierpień 1998 roku, NID: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/siemiatycze-zespol-kosciola-misjonarzy-pw-wniebowzięcia-nmp> (dnia 3 marca 2024 roku).
- karta ewidencyjna *klasztora misjonarzy, ob. plebani i domu opieki społecznej* w Siemiatyczach, lata 1720 – 1727, Nr 4410, lipiec 1998 roku, NID: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/g-273815> (dnia 3 marca 2024 roku).

- karta ewidencyjna *ogrodzenia – zespołu pomisjonarskiego* w Siemiatyczach, lata 1725 – 1727, Nr 4412, sierpień 1998 roku, NID: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/g-264606> (dnia 3 marca 2024 roku).
- karta ewidencyjna *oranżerii, ob. szkoła muzyczna* w Siemiatyczach, II połowa XVIII w., Nr 4421, z dnia 19 listopada 1966 roku, NID: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/g-226995> (dnia 3 marca 2024 roku).
- karta ewidencyjna *synagogi* w Siemiatyczach, ok. 1777 roku, Nr 4418, lipiec 1998 roku, NID: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/siemiatyczne-synagoga> (dnia 3 marca 2024 roku).
- Załącznik nr 1, wkładka do karty ewidencyjnej zabytków architektury i budownictwa, [w:] karta ewidencyjna *zespołu cerkwi parafialnej p.w. Św. Św. Ap. Piotra i Pawła* w Siemiatyczach, lata 1865 – 1900, Nr 4414, listopad 1997 roku, NID: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/zespol-cerkwi-prawoslawn-792169> (dnia 3 marca 2024 roku).
- *Planu terenu założenia pałacowo – ogrodowego w Siemiatyczach – stan z 1988 r. Planu sporządzonego dla potrzeb Katalogu parków i ogrodów zabytkowych województwa białostockiego z 1988 r.*, E. Bończak – Kucharczyk, J. Maroszek, <http://www.ogrodowy.minigo.pl/index.php/page/siemiatyczne-ogr-d-pa-acowy> (dnia 3 marca 2024 roku).

4. Zabłudów:

- karta ewidencyjna *cerkwi parafialnej pw. Zaśnięcia NMP i Św. Mikołaja Cudotwórcy* w Zabłudowie, lata 1847 – 1855, 1884 rok, Nr 5816, NID: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/zabludow-cerkiew-prawoslawn-par-pw-mikolaja> (dnia 4 marca 2024 roku).
- karta ewidencyjna *cmentarza kalwińskiego* w Zabłudowie, 1608 rok, Nr 13319, maj 1989 roku, NID: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/cmentarz-ewangelicki-690901> (dnia 4 marca 2024 roku).
- karta ewidencyjna *kaplicy cmentarnej pw. Św. Marii Magdaleny* w Zabłudowie, 1848 rok, Nr 5817, 1978 rok, NID: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/g-245833> (dnia 4 marca 2024 roku).
- karta ewidencyjna *kościół parafialnego pw. Św. Św. Piotra i Pawła* w Zabłudowie, lata 1805 – 1840, Nr 5815, z dnia 9 stycznia 1985 roku, NID: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/zabludow-kosciol-rzym-kat-par-pw-piotra-i-pawla> (dnia 4 marca 2024 roku).

- karta ewidencyjna *kościół p.w. Św. Piotra i Pawła w Zabłudowie*, lata 1805 – 1840, Nr 1, NID: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/zabludow-kosciol-rzym-kat-par-pw-piotra-i-pawla> (dnia 4 marca 2024 roku).
- Bończak – Kucharczyk E., Maroszek J., *Zabłudów. Park dworski. Katalog parków i ogrodów zabytkowych województwa Białostockiego z 1988*, <http://www.ogrodowy.minigo.pl/index.php/page/zab-ud-w> (dnia 4 marca 2024 roku).